

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt
2009

ISBN 978-90-77271-42-1

Wettelijk Depot: D/2008/3680/08

NUR 747

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder vooraf-gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Drukkerij Wilda

ECHTSCHIEDING BIJ PERSONEN VAN TURKSE EN MAROKKAANSE HERKOMST

Deel 1: Literatuurstudie

dr. Suzana Koelet

Prof. dr. Philip Hermans

Steunpunt Gelijkekansenbeleid (S-GKB)

Prof. dr. Nan Torfs

Faculteit Rechten – Universiteit Hasselt

Kristien Vanvoorden

Steunpunt IPR – Vlaamse Minderheden Centrum

Promotoren:

Prof. dr. Chris Timmerman

Centrum voor Migrantenstudies (CeMIS)

Prof. dr. Nan Torfs

Faculteit Rechten – Universiteit Hasselt

Steunpunt Gelijkekansenbeleid - Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt

Voorwoord

Dit onderzoeksrapport is een realisatie van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid en werd uitgevoerd in opdracht van Vlaams minister voor Mobiliteit, Sociale Economie en Gelijke Kansen, Kathleen van Brempt. Het vormt het eerste van twee deelrapporten die gepubliceerd zullen worden in het kader van het onderzoek *'Echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst'*. Dit onderzoek heeft tot doel na te gaan (1) in welke mate echtscheiding voorkomt bij de populaties van Marokkaanse en Turkse herkomst en (2) welke factoren eigen aan de specifieke context (migratiegeschiedenis, maatschappelijk-culturele en juridische achtergrond) van deze populaties een rol spelen bij deze echtscheidingen.

In dit eerste rapport bespreken we de resultaten van de literatuurstudie uit het onderzoek. Deze grondige analyse van het bestaande kwalitatieve en kwantitatieve onderzoek rond echtscheiding en (Marokkaanse en Turkse) herkomst in voornamelijk Vlaanderen/België en Nederland, wordt aangevuld met juridische expertise van Kristien Vanvoorden (Steunpunt Internationaal Privaatrecht – Vlaams Minderhedencentrum) en Prof. Nan Torfs (gewoon hoogleraar aan de Universiteit Hasselt, o. m. gespecialiseerd in echtscheiding). Na dit rapport wordt nog een tweede rapport gepland, waarin voornamelijk de resultaten aan bod zullen komen van de kwalitatieve bevraging die het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid heeft gerealiseerd bij gescheiden personen van Turkse en Marokkaanse herkomst.

We zouden nog van deze gelegenheid gebruik willen maken om iedereen te bedanken die heeft bijgedragen tot de goede afloop van dit rapport. We denken daarbij aan onze promotoren Prof. Dr. Chris Timmerman en Prof. Dr. Nan Torfs en danken ook de leden van de begeleidingscommissie voor hun interessante raadgevingen en inzichten tijdens de loop van het onderzoek. Bijzondere dank gaat uit naar Philip Hermans, professor antropologie aan de KULeuven (onder meer gespecialiseerd in Marokkaanse cultuur en etniciteit), voor zijn inhoudelijk advies en zijn belangrijke bijdrage aan de afronding van dit rapport. Verder zijn we onze dank verschuldigd aan Gerard Van Menxel en Koen Mendonck van het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk voor het ter beschikking stellen van (een extractie uit) de Tellus databank.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Management summary	7
1. De Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België: in elkaar verstrengelde dominantiestructuren.....	11

dr. Suzana Koelet

1.1. Enkele kerngegevens	12
1.1.1 Immigraties	13
1.1.2 Geografische spreiding	17
1.1.3 Generaties	18
1.2. Sociaal-economische positie.....	20
1.2.1 Arbeidsmarktpositie	20
1.2.2 Inkomen.....	22
1.2.3 Opleidingsniveau	23
1.3. Relatie- en gezinsvorming	24
1.3.1 Partnerkeuze.....	25
1.3.2 Huwelijk	28
1.3.3 Kinderen	29
2. De prevalentie van echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap	33

dr. Suzana Koelet

2.1. Echtscheiding in België en Vlaanderen	34
2.1.1 Absolute cijfers.....	37
2.1.2 Bruto echtscheidingscijfer	38
2.1.3 Aangepast echtscheidingscijfer	39
2.1.4 Totaal of transversaal echtscheidingscijfer	40

2.1.5 Longitudinaal echtscheidingscijfer	41
2.1.6 Enkele karakteristieken van echtscheiding en gescheiden personen...	42
2.2. Echtscheiding in Turkije en Marokko.....	45
2.3. Echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap... in Nederland	48
2.3.1 Autochtonen, westerse allochtonen, niet-westerse allochtonen	50
2.3.2 Niet-westerse allochtonen van de eerste en tweede generatie	52
2.3.3 Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst.....	55
2.4. Echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap... in België	58
3. Contextspecifieke factoren in het echtscheidingsproces van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst	61
<i>dr. Suzana Koelet</i>	
3.1. De periode voor echtscheiding: causale condities	63
3.1.1 Moeilijke genderverhoudingen	63
3.1.2 Migratiehuwelijken: hooggespannen verwachtingen tegen een verschillende achtergrond	66
3.2. De periode van echtscheiding: interveniërende condities.....	73
3.2.1 De collectivisering van huwelijk en echtscheiding.....	73
3.2.2 Juridische context	79
3.2.3 Migratiehuwelijken: drievoudige afhankelijkheid	85
3.3. De periode na echtscheiding: gevolgen.....	88
3.3.1 Sociale gevolgen.....	88
3.3.2 Financiële gevolgen.....	94
3.3.3 Gevolgen voor de kinderen.....	97
3.3.4 Positieve gevolgen	99
4. De juridische context van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België.....	101
<i>Kristien Vanvoorden</i>	

4.1. "Welke rechter is bevoegd?" - Internationale bevoegdheid inzake echtscheiding	103
4.1.1 Kan een Belgische rechter de echtscheiding uitspreken?	104
4.1.2 Kan de Turkse of Marokkaanse rechter de echtscheiding uitspreken?.....	108
4.2. "Welk recht moet de rechter toepassen?" - Toepasselijk recht.....	111
4.2.1 Welk recht moet de Belgische rechter toepassen?	111
4.2.2 Welk recht moet de Marokkaanse of Turkse rechter toepassen?.....	115
4.3. "Is een echtscheiding geldig in het buitenland?" - Erkenning en tenuitvoerlegging van buitenlandse echtscheidingen	118
4.3.1 Zijn Turkse en Marokkaanse echtscheidingen geldig in België?.....	119
4.3.2 Zijn Belgische echtscheidingen geldig in Marokko en Turkije?	127
4.4. Besluit	129
5. De impact van de nieuwe Belgische echtscheidingswet op partners van Turkse of Marokkaanse herkomst	131
<i>Prof. dr. Nan Torfs</i>	
5.1. Allochtone echtscheidingen voor 1 september 2007.....	131
5.1.1 Welk huwelijksvermogensstelsel is van toepassing op de goederen gelegen in Turkije en Marokko?	134
5.1.2 Het verschijnsel van de buitenlandse echtscheidingen	137
5.2. Brengt de nieuwe Belgische echtscheidingswet nieuwe elementen aan?.....	142
5.3. Besluit	148
5.4. Een jaar later... ..	149
Algemeen besluit	153
Bibliografie.....	167

Inleiding

Onderzoek naar echtscheiding bij allochtone minderheidsgroepen in Vlaanderen is schaars (Lievens 2001; Welslau & Deven 2003; Van der Heyden 2006). Onderzoekers hebben zich voornamelijk geconcentreerd op de genderdimensie van echtscheiding. Zo werden recent nog de verschillende economische (Poortman 2000, Fokkema 2001, McManus, DiPrete 2001, Bouman 2004, Uunk 2004, Van Damme, Kalmijn, Uunk 2005, Van Damme, Uunk, Kalmijn 2007, Mortelmans, Ghysels, Coertjens e.a. 2007), psychische (Simon 2002, Wauterickx, Bracke 2004) en sociale (Dykstra, Fokkema 2001, Terhell, Broese van Groenou, Van Tilburg 2001, Cassan, Mazuy, Clanché 2005, Fisher, de Graaf, Kalmijn 2005, Kalmijn, Uunk 2007) gevolgen van echtscheiding voor mannen en vrouwen belicht, alsook de invloed van de economische onafhankelijkheid van de vrouw op het echtscheidingsrisico (Poortman, Kalmijn 2002; Manting, Loeve 2004) of de moeilijkheden en kansen die alleenstaande moeders ondervinden na echtscheiding (Verheyen, Mortelmans 2007). Allochtone mannen en vrouwen vinden zich niet altijd terug in onderzoek dat enkel rekening houdt met hun positie als man of vrouw in de samenleving. De unieke sociale positie van mannen en vrouwen uit minderheidsgroepen in een echtscheidingssituatie wordt pas duidelijk wanneer ook rekening gehouden wordt met andere sociale structuren die hun dagelijkse leven kleuren zoals etniciteit, klasse (hooks 1984, Collins 1991) en religie (Peleman 2002, Nan 2003). Door afzonderlijk onderzoek te verrichten bij allochtone populaties kan men de specifieke maatschappelijke positie en context van deze mannen en vrouwen mede in rekening brengen in het onderzoek naar echtscheiding.

In opdracht van Minister van Mobiliteit, Sociale Economie en Gelijke Kansen Kathleen van Brempt onderzocht het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen. De keuze voor deze twee specifieke minderheidsgroepen werd ingegeven door het feit dat zij twee van de grootste¹ en meest traditionele migratiestromen naar België vertegenwoordigen (in tegenstelling tot nieuwere migratiestromen vanuit het Oostblok, die tot op heden relatief kleinere aantallen betreffen). Hun migratieachtergrond kent bovendien heel wat parallellen en beide groepen delen

¹ De vijf belangrijkste buitenlandse bevolkingsgroepen in België op 1 januari 2002 (naturalisaties inbegrepen) zijn in orde van grootte Italianen (285314), gevolgd door Marokkanen (218388), dan Fransen (163901), dan Turken (128589) en ten slotte Nederlanders (121489). De overige buitenlandse bevolkingsgroepen overschrijden de grens van 100000 personen niet. (bron: Nicolas PERRIN, GéDAP-UCL, Département des Sciences de la population et du Développement. Université catholique de Louvain.)

(grotendeels) dezelfde religie, de islam. Ook de verschillen tussen beide groepen krijgen in dit onderzoek evenwel de nodige aandacht. Omdat ongehuwd samenwonen bij bevolkingsgroepen van Marokkaanse en Turkse herkomst nog betrekkelijk weinig voorkomt², werd enkel gekozen voor de studie van echtscheiding en niet alle types van scheidingen (zoals 'decohabitatie' in het geval van ongehuwd samenwonende partners).

Het onderzoek hanteert een intersectionele invalshoek. Het beschouwt de positie van personen van Turkse of Marokkaanse herkomst als lid van een specifieke etnische groep niet los van hun positie als lid van een minderheidsgroep, een specifieke culturele groep of hun positie als man of vrouw. Deze verschillende maatschappelijke posities en de daaraan verbonden betekenissen zijn sterk met elkaar verweven en de machtsstructuren aanwezig in deze posities kunnen elkaar versterken. Zo is het relevant om bij de analyse van echtscheiding rekening te houden met een mogelijke dubbele achterstelling van allochtone vrouwen als vrouw in een patriarchale cultuur en als lid van een minderheidsgroep. Ook allochtone mannen kunnen zich dubbel achtergesteld voelen als etnische minderheid in een Westerse cultuur en als traditionele man in een gezin geconfronteerd met nieuwe gezinsrollen. Dat dit op zijn beurt weer impact heeft op de positie van allochtone vrouwen in het gezin, zet de verwevenheid van deze posities extra in de verf. Zo worden vrouwen vaak beschouwd als hoeksteen van de publieke en private waardigheid en ondergaan ze veel strengere beperkingen daar waar de moslimgemeenschap zichzelf bedreigd of aangevallen voelt (Timmerman 2000a: 21; Peleman 2002: 729; deSwaan 2006).

Een dergelijk kluwen van posities wordt door Collins (1991) de dominantiematrix genoemd. Het laat toe etniciteit, klasse en gender te bekijken als in elkaar grijpende en niet louter additieve systemen van verdrukking, en inclusief na te denken over de verschillende gevolgen ervan. Het model laat echter ook ruimte voor actorschap (Peleman 2002: 728). De intersectionele benadering beschouwt posities van ongelijkheid immers als dynamische, historisch gewortelde en sociaal geconstrueerde machtsrelaties (Burgess-Proctor 2006: 37). Op langere termijn en op geaggregeerd niveau kunnen deze graduele maar belangrijke verschuivingen ondergaan. Ook over de individuele levensloop kan de sociale positie van individuele allochtone mannen en vrouwen veranderen, onder meer onder invloed van een belangrijke levenslooptransitie als echtscheiding. Op die

² In het Vlaamse gewest (op 1.1.2004) geldt dit bijvoorbeeld slechts voor respectievelijk 6,1% en 2,8% van alle koppels (Lodewyckx, Marynissen 2006: 21; Yalçın, Lodewyckx, Marynissen, Caudenberg 2006: 94)

manier heeft niet alleen de maatschappelijke positie van Marokkaanse en Turkse mannen en vrouwen belangrijke gevolgen voor hun echtscheidingservaring, maar kan ook de ervaring van echtscheiding belangrijke gevolgen hebben voor de maatschappelijke positie van Marokkaanse en Turkse mannen en vrouwen.

Specifiek voor zowel de Marokkaanse als de Turkse gemeenschap in België is het erg hoge percentage migratiehuwelijken. Bij de tussen³- en tweede generatie⁴ personen van Turkse en Marokkaanse herkomst is het migratiehuwelijk nog steeds de meest populaire huwelijksvorm. Uit bevolkingscijfers van 2003 blijkt dat in het Vlaamse Gewest 65% van de gehuwde vrouwen en 68% van de gehuwde mannen van Turkse herkomst uit de tussen- of tweede generatie getrouwd is met een partner uit het land van herkomst (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 100). Bij de Marokkaanse gemeenschap is dit respectievelijk 51% van de gehuwde vrouwen en 43% van de gehuwde mannen (Lodewyckx, Marynissen 2006: 27). De positie van beide partners in een migratiehuwelijk wordt gekenmerkt door een machtsverschil tussen enerzijds de partner die goed vertrouwd is met de taal, gewoonten en structuren van het land waar het koppel zich vestigt en anderzijds de migratiepartner voor wie het land helemaal vreemd is. Vrouwen komen daarbij vaak terecht in een nog grotere machteloosheid en isolement dan mannelijke huwelijksmigranten (Surkeyn, Reniers 1997: 55, Geets 2006). Omwille van deze bijkomende machtsdimensie zal er in dit onderzoek extra aandacht besteed worden aan de specifieke context van huwelijksmigratie bij echtscheiding.

Het onderzoek zal in mindere mate ingaan op de specifieke context van het gemengde huwelijk (d.i. het huwelijk tussen een allochtoon en een autochtoon). Ondanks het kleine aandeel gemengde huwelijken bij personen van Turkse of Marokkaanse herkomst, zeker in Vlaanderen (Lodewyckx, Marynissen 2006, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006), krijgt dit type van huwelijk in de literatuur rond echtscheiding disproportioneel veel aandacht (Van Huis, Steenhof 2004: 129). De casus van gemengde huwelijken is niettemin interessant omwille van de sterke culturele heterogeniteit tussen beide partners in een dergelijk koppel. Heterogeniteit verhoogt doorgaans de huwelijksinstabiliteit (Janssens 2003). Uit kwantitatief onderzoek blijkt dan ook dat partners in een gemengd huwelijk een erg groot risico op echtscheiding lopen (Van Huis, Steenhof 2004: 138).

³ Tussengeneratie : personen die tussen de leeftijd van 7 en 17 jaar naar ons land gekomen zijn

⁴ Tweede generatie: personen die in ons land geboren zijn uit ouders van de eerste generatie of die voor hun 7 jaar naar ons land geëmigreerd zijn

De resultaten van het onderzoek naar echtscheiding van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid werden samengebracht in twee rapporten. Dit eerste rapport behelst de resultaten van de literatuurstudie en verwijst voornamelijk naar bestaand Vlaams/Belgisch en Nederlands onderzoek rond het thema. Omdat dit onderzoek relatief schaars is, zijn de elementen die in de studie aangehaald worden soms indirect afgeleid uit onderzoek rond andere thema's bij dezelfde onderzoekspopulatie. De erg specifieke culturele en historische context van migratie maakt onderzoek rond echtscheiding bij bijvoorbeeld Afro-Amerikaanse, Aziatische en Spaanse minderheidsgroepen in Noord-Amerika (cf. Everett 1988; Neff, Gilbert & Hoppe 1991; Wong 1995; Mindel, Habenstein & Roosevelt 1998; Chang 2004) minder relevant voor de Vlaamse context. Het tweede rapport zal de resultaten bevatten van het eigen kwalitatieve onderzoek naar echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst en omvat ook enkele nieuw te verwachten kwantitatieve data.

De literatuurstudie start met een beschrijving van de Marokkaanse en Turkse gemeenschap in België. We staan hier relatief lang bij stil omdat het de specifieke context schetst waarbinnen de aanleiding, het proces en de gevolgen van echtscheiding zich voordoen. De complexe, elkaar versterkende relatie tussen etniciteit, cultuur, gender en minderheid wordt hier duidelijk. Het tweede hoofdstuk behandelt de prevalentie van echtscheiding in autochtone en allochtone gezinnen. Voor echtscheiding in allochtone gezinnen doen we voornamelijk beroep op Nederlandse cijfers omdat Belgisch cijfermateriaal met betrekking tot deze thematiek tot voor kort nauwelijks voorhanden en niet recent was. In het tweede rapport zullen we echter de literatuurstudie en het eigen, kwalitatieve onderzoek kunnen aanvullen met de resultaten van erg recente kwantitatieve analyses op de rijksregistergegevens uitgevoerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Het derde hoofdstuk behandelt het echtscheidingsproces bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst aan de hand van drie verschillende tijdperiodes. Paragraaf 1 beschrijft de periode voor echtscheiding en concentreert zich op specifieke kenmerken van de huwelijksrelatie van personen van Marokkaanse of Turkse herkomst die aanleiding kunnen geven tot echtelijke problemen. Paragraaf 2 concentreert zich op de echtscheiding zelf en onderscheidt een aantal specifieke factoren die het effectief overgaan tot echtscheiding voor deze groepen respectievelijk kunnen bemoeilijken of vergemakkelijken. Paragraaf 3 heeft betrekking op de periode na echtscheiding en behandelt de specifieke gevolgen ervan voor vrouwen en mannen van Turkse of Marokkaanse herkomst.

In het onderzoek naar echtscheiding bij vrouwen en mannen van Marokkaanse en Turkse herkomst is er ook een belangrijk juridisch aspect dat niet verwaarloosd mag worden. Afhankelijk van welke nationaliteit men heeft (enkel de nationaliteit van het herkomstland of de dubbele nationaliteit) en waar (herkomstland/België) men scheidt, gelden er andere regels. De beslissingen van Belgische, Marokkaanse en Turkse rechtbanken worden bovendien niet automatisch wederzijds erkend. Dit betekent dat er bij geschillen tussen echtgenoten ook rekening dient gehouden te worden met het Marokkaanse en het Turkse familierecht. De Turkse familiewetgeving komt vrij goed overeen met de Belgische. Tot recent was de Marokkaanse familiewetgeving daarentegen erg verschillend van de Belgische. Zij bevatte diverse principes die de juridische positie van de vrouw erg verzwakten. Deze complexe en fragiele juridische positie van Marokkaanse vrouwen (en algemeen van vrouwen van Marokkaanse herkomst) leidde tot schrijnende situaties: verstoting, gedwongen huwelijk, polygamie, kindervervoering (Perneel 2006: 112). In de voorbije jaren is de Marokkaanse familiewetgeving aangepast, waarbij de juridische positie van Marokkaanse vrouwen is verbeterd (m.b.t. huwelijksleeftijd, huwelijksluiting, verstoting, polygamie, ouderlijk gezag na echtscheiding...) en de procedure tot erkenning in Marokko van een echtscheiding uitgesproken in België vereenvoudigd is. En ook Turkije heeft sinds 1 januari 2002 een nieuw Burgerlijk Wetboek met onder meer een aantal veranderingen die betrekking hebben op de echtscheidingsprocedure. Deze wijzigingen in de Marokkaanse en Turkse wetgevingen hebben ook gevolgen voor Marokkaanse/Turkse en Belgo-Marokkaanse/Turkse vrouwen in België.

Deze diverse juridische aspecten zullen sporadisch aan bod komen doorheen dit rapport, maar krijgen expliciete aandacht in de twee volgende hoofdstukken die door juristen werden geschreven. Hoofdstuk 4 geeft een uitgebreide beschrijving van de rechtsregels en -procedures die bij echtscheiding gevolgd moeten of kunnen worden door personen van Marokkaanse en Turkse herkomst. Hoofdstuk 5 snijdt een erg actueel thema aan en onderzoekt de gevolgen van de nieuwe Belgische wet op de schuldloze echtscheiding voor deze minderheidsgroep. We zouden kunnen stellen dat dit juridische luik het structurele domein van macht behandelt (Collins 2000: 277). Het toont aan hoe sociale instituties zo georganiseerd kunnen zijn dat ze ongelijkheid over de tijd in stand houden en reproduceren.

Ten slotte willen we benadrukken dat huwelijken bij personen van Turkse of Marokkaanse herkomst niet noodzakelijk problematisch zijn. Door veel aandacht te besteden aan de mogelijke negatieve bijverschijnselen van huwelijken bij allochtone minderheden, kan dit idee nochtans ontstaan (Orobio de Castro

2003: 64). Het valt op hoe een dergelijke veralgemening veel minder snel gemaakt wordt bij resultaten van onderzoek naar echtscheiding in autochtone gezinnen. Tegelijkertijd moeten de negatieve bijverschijnselen die aan de orde zijn wel serieus genomen worden (Orobio de Castro 2003: 64). Erkennen van het probleem betekent immers niet hetzelfde als generaliseren. Vermijding en ontkenning van problemen draagt niet bij tot het bevorderen van gelijke kansen. Er moet voorts over gewaakt worden dat er geen eenzijdige beeldvorming plaatsvindt waarin 'wij' en niet 'zij' deze problemen zien en er last van hebben (Orobio de Castro 2003: 64). Ook de migrantengemeenschap is zich bewust van de specifieke moeilijkheden en de complexiteit waarmee allochtone huwelijken gepaard kunnen gaan. Voorbeelden van forumonderwerpen op de multiculturele Nederlandstalige website KifKif kunnen dit onder meer illustreren: *'iedereen heeft het recht om te huwen met een partner naar keuze'*, *'Kan een man zijn vrouw tot seks dwingen binnen het huwelijk en welke rechten heeft de vrouw in de Islam m.b.t. intimiteit (seks)?'*, *'ik trouw uit liefde MAAR'*, *'ik ga scheiden, baby van 5 mnd'*, *'kinderontvoering bij echtscheiding'*, *'Dumpen in Marokko mag'*, *'Erotische chatsessie reden tot echtscheiding'*, *'Polygamie'*, *'Steeds meer moslima's kiezen voor gemengde relatie'*, *'gedwongen huwelijken worden strafbaar'*, *'Marokkaanse meisjes tussen traditie en vrije Westerse normen'*, *'Turkse vrouwen rechtvaardigen slaag van echtgenoot'* etc. In deze discussies zijn zelfkritiek en (zelf)reflectie bepaald niet afwezig (zie ook Orobio de Castro 2003: 65 voor Nederland).

Management summary

- In dit literatuuronderzoek naar echtscheiding van personen van Marokkaanse en Turkse herkomst in Vlaanderen hebben we naast het etnische perspectief evenveel aandacht gegeven aan het genderperspectief. Man of vrouw zijn heeft immers belangrijke implicaties op de oorzaken, de gevolgen en de beleving van een echtscheiding.
- De Marokkaanse en de Turkse gemeenschap zijn sinds het begin van hun immigratie in de jaren zestig uitgegroeid tot twee van de grootste migrantengroepen in Vlaanderen. Mensen uit deze gemeenschappen blijven zich in grote mate identificeren in termen van hun etnische herkomst en hun godsdienst, de islam. Hun sociaal-economische positie blijft achtergesteld ten opzichte van die van autochtonen en andere allochtonen.
- Voor Marokkanen en Turken vormt huwelijksmigratie thans de belangrijkste manier om zich legaal in België te vestigen.
- Marokkanen en Turken kenden huwelijksgevoonten en familierelaties die erg verschilden van de Vlaamse. Typisch was het gearrangeerde huwelijk waarbij de ouders een bruid of bruidegom voor hun zoon of dochter kozen. Mannen genoten meer autoriteit en rechten dan vrouwen. Op dit gebied hebben echter belangrijke evoluties plaats gehad zowel in de landen van herkomst als in de gemeenschappen in Vlaanderen.
- De druk om te huwen met iemand van dezelfde herkomst en zelfs liefst binnen de beperktere etnische groep blijft bestaan. De voorkeur gaat zelfs naar een partner uit het land van herkomst. Deze tendens - die bij Turken nog meer is uitgesproken dan bij Marokkanen - neemt zelfs toe.
- Turkije en Marokko hebben andere tradities op het gebied van echtscheiding. In Turkije was het familierecht op de Europese wetgeving gebaseerd en kwam echtscheiding vrij zelden voor. In Marokko was het familierecht op het islamitische recht gebaseerd dat de polygamie en de eenzijdige verstoting toestond. Deze gaf die een man het recht zijn vrouw zonder enige verantwoording te verstoten. Een vrouw had weinig mogelijkheden om het initiatief te nemen tot een scheiding.
- Nederlandse statistieken tonen aan dat personen van Marokkaanse herkomst meer scheiden dan personen van Turkse herkomst. De grootste kans op echtscheiding bestaat tussen een Marokkaanse man

van de eerste generatie en een Nederlandse vrouw. Huwelijken tussen Turken van de eerste generatie hebben ongeveer dezelfde kans op echtscheiding als huwelijken tussen Nederlanders. Turkse en Marokkaanse paren van de eerste generatie met kinderen hebben ongeveer dezelfde kans op echtscheiding als Nederlanders met kinderen.

- Op basis van beperkte gegevens kunnen we voor België stellen dat gemengde huwelijken, waarbij één partner van Marokkaanse of Turkse herkomst is, een grotere kans op echtscheiding hebben dan niet-gemengde Marokkaanse of Turkse paren. Wanneer de partners dezelfde herkomst hebben blijken migratiehuwelijken kwetsbaarder dan huwelijken tussen personen die in hetzelfde land zijn opgegroeid.
- De moeilijke genderverhoudingen in de Marokkaanse en Turkse culturen en met name de ondermijnde gezagspositie van de man in combinatie met de emancipatie van de vrouw vormen een belangrijke oorzaak voor echtscheiding. Bij migratiehuwelijken zijn de genderverhoudingen nog problematischer. Cultuurverschillen worden als interpersoonlijke conflicten uitgevochten. De hoge verwachtingen die bij migratiehuwelijken ontstaan worden bovendien vaak niet ingelost. Niet alleen etniciteit op zich maar ook het opgroeien in verschillende landen en het geslacht van de partner die uit het buitenland komt, blijken van invloed te zijn op de echtscheidingskansen.
- Het al dan niet overgaan tot echtscheiding bij echtelijke problemen wordt tegengehouden door het feit dat er in de Turkse en Marokkaanse culturen geen traditie bestond waarbij de vrouw het initiatief nam om te scheiden en dat haar (schoon)familie haar vaak deed afzien de nodige stappen te zetten. Ook bestond er geen traditie om beroep te doen op externe hulpverlening. De juridische complexiteit is een andere belangrijke interveniërende conditie. Doordat migranten onder twee verschillende rechtssystemen vallen kunnen echtscheidingsprocedures moeilijk, duur en langdurig uitvallen.
- De sociale gevolgen van een echtscheiding zijn over het algemeen veel zwaarder voor de vrouwen dan voor de mannen. Echtscheiding komt vaker voor en wordt door de sociale omgeving meer en meer aanvaard. Toch krijgen vrouwen vaak nog de schuld toegewezen en blijven zij het slachtoffer van sociale controle en roddels. Ze staan vaak alleen in voor het opvoeden van de kinderen en krijgen het financieel moeilijk. Voor sommige vrouwen betekent de echtscheiding echter een kantelmoment dat hen nieuwe kansen biedt.

- Het perspectief van de man in de echtscheidingsproblematiek heeft tot nog toe weinig aandacht gekregen in de literatuur.
- In de meeste gevallen zijn Belgische rechters bevoegd een echtscheiding uit te spreken over mensen van Marokkaanse en Turkse herkomst die in België verblijven. Dit is zonder meer het geval wanneer ze beiden in België wonen of beiden de Belgische nationaliteit hebben. Meestal zal dit dan ook gebeuren volgens het Belgische recht. Dit belet echter niet dat personen die de Marokkaanse en Turkse nationaliteit bezitten, ook al wonen ze in België, in hun land van herkomst volgens het recht van deze landen kunnen gaan scheiden als ze dat willen.
- In principe worden Turkse en Marokkaanse echtscheidingen in België erkend zonder enige vorm van gerechtelijke procedure. Er bestaan echter gronden op basis waarvan de Belgische overheid de echtscheiding niet erkent. Dit is vooral het geval bij verstotingen. Volgens de Marokkaanse en Turkse wetgeving kan een Belgische echtscheiding daar enkel erkend worden via een procedure voor de rechtbank en mag de ontbinding niet in strijd zijn met de bepalingen van de eigen rechtspraak.
- Zowel in België als in Turkije en Marokko hebben zich de laatste jaren belangrijke vernieuwingen voorgedaan inzake het familierecht en de wetgeving die het huwelijk en haar ontbinding regelt. In België is het thans mogelijk voor beide echtgenoten om op korte tijd een echtscheiding te bekomen op basis van onderlinge toestemming of onherstelbare ontwrichting van de relatie. Turkije dat reeds een westers geïnspireerde wetgeving bezat heeft meer gelijkheid voor de partners bij echtscheiding ingevoerd. In Marokko is de wetgeving gemoderniseerd waarbij de polygamie en de verstoting indien niet afgeschaft dan toch heel erg ingeperkt worden. Ook krijgt de vrouw hier hetzelfde initiatiefrecht op scheiding als de man. Wel kent het Marokkaans recht, in tegenstelling met het Belgische en Turkse, alleen onderhoudsplicht van de man ten voordele van de vrouw zolang ze gehuwd zijn.

1. De Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België: in elkaar verstrengelde dominantiestructuren

dr. Suzana Koelet

Steunpunt Gelijkekansenbeleid

Gender staat vaak centraal in wetenschappelijke discussies rond sociale verschuivingen die plaatsvinden in het domein van het gezin. Ook in dit onderzoek naar echtscheiding hanteren we een genderperspectief. We begrijpen gender hierbij als *“een relationeel concept en een centraal organiserend principe van sociale relaties en structuren, die in verschillende contexten het leven van vrouwen en mannen beïnvloeden, naast of liever verbonden of in interactie met andere vormen van sociale differentiatie zoals ‘race’, klasse, etniciteit, religie, leeftijd enz. (...)”* (Coene 2005a: 2). De positie die personen van Turkse of Marokkaanse herkomst innemen als man of als vrouw wordt met andere woorden niet los gezien van onder meer hun positie als lid van een minderheidsgroep of als lid van een specifieke culturele, religieuze of etnische groep. Door een dergelijke intersectionele benadering vermijden we dat de ervaringen van ‘vrouwen’ en ‘migrantenvrouwen’ a priori worden gehomogeniseerd (Coene 2005a: 2).

In dit onderzoek met betrekking tot echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zal de achtergrond waartegen echtscheiding zich afspeelt dus bepalend zijn. Daarom geven we in dit hoofdstuk een (onvermijdelijk onvolledige) beschrijving van de specifieke context waarin Marokkaanse en Turkse mannen en vrouwen zich in België bevinden. Uit deze beschrijving zal de verwevenheid tussen de verschillende *“vormen van sociale differentiatie”* duidelijk naar voren komen. Het volstaat daarbij niet louter een onderscheid te maken tussen autochtonen enerzijds en Turken en Marokkanen anderzijds. Ook tussen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België onderling bestaan belangrijke verschillen.

Bij dit alles, moet men zich er van bewust zijn dat de maatschappelijke positie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België geen statisch karakter heeft. Ze ondergaat diepgaande veranderingen, doorgaans gekarakteriseerd als een verschuiving naar meer *modern* gedrag of opvattingen (zie bv. Schoenmaeckers, Lodewijckx, Gadeyne 1999: 925 voor gezinsvorming).

Deze veranderende positie is niet los te zien van zowel algemene veranderingen in de structuren van ongelijkheid alsook veranderende opvattingen en waarden met betrekking tot gender. Net als Lievens (1999: 719) gebruiken we in dit rapport 'traditioneel' om te verwijzen naar doelen, waarden en gewoonten die zowel geïmporteerd zijn uit het land van herkomst als doorgegeven van generatie tot generatie en 'modern' om te verwijzen naar Westerse waarden, zonder aan deze term een waardeoordeel te willen koppelen.

De beschrijving van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België is gebaseerd op bestaande wetenschappelijke literatuur en op diverse administratieve rapporten. Deze literatuur heeft niet altijd betrekking op welbepaalde afgelijnde groepen. Nu eens heeft zij betrekking op alle allochtonen, dan enkel op allochtonen van buiten de EU. Nog een andere keer worden Turken en Marokkanen samen behandeld, dan weer elk van beide groepen afzonderlijk. Bovendien beperken sommige analyses zich enkel tot personen met de Turkse of Marokkaanse nationaliteit en omvatten ze dus niet de genaturaliseerde personen van Turkse of Marokkaanse herkomst. In de tekst zal steeds gespecificeerd worden op welke groep de resultaten betrekking hebben. Over het algemeen geeft de tekst een goed beeld van de context waarbinnen personen van Turkse en Marokkaanse herkomst met echtscheiding geconfronteerd worden.

1.1. Enkele kernegegevens

Eind 2005 beschikten 900.473 personen in België, hetzij 8,57% van de bevolking, over een vreemde nationaliteit (FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg 2007: 11-13). De leeftijd in deze groep schommelde voornamelijk tussen 25 en 54 jaar. De groep telde met andere woorden minder jongeren (voornamelijk bij de Europeanen) en minder ouderen (voornamelijk bij de niet Europeanen) dan de Belgische bevolking. Ze telde ook een kleiner percentage vrouwen: 49% is vrouw tegenover 51,3% in de Belgische bevolking.

In onderzoek en beleid gaat de meeste aandacht uit naar de subgroep met een niet-Europese nationaliteit⁵ die één derde uitmaakt van de totale groep personen met vreemde nationaliteit. Binnen deze subgroep zijn personen met Marokkaanse nationaliteit en personen met Turkse nationaliteit het best vertegenwoordigd met respectievelijk 80.602 en 39.664 personen. Zij worden doorgaans de klassieke (etnische) minderheidsgroepen genoemd. In de totale

⁵ Er werd hierbij geen rekening gehouden met de tien nieuwe lidstaten die in 2004 tot de EU zijn toetreden.

groep personen met vreemde nationaliteit nemen zij respectievelijk de vierde en de zesde plaats voor hun rekening. 48,1% van de personen met Marokkaanse nationaliteit en 50,4% van de personen met Turkse nationaliteit in België zijn vrouw.

Het aantal personen met Marokkaanse nationaliteit en het aantal personen met Turkse nationaliteit is sterk afgenomen tussen 1999 en 2005 (respectievelijk met 34% en 43%). Deze daling valt voornamelijk te verklaren door de inwerkingtreding van de nieuwe naturalisatiewet in 2000 die het bekomen van de Belgische nationaliteit voor buitenlanders vergemakkelijkt. Marokko en Turkije zijn de twee voornaamste landen van oorsprong van de genaturaliseerde Belgen. Zij waren goed voor 63,1% van de personen die in 2000 kozen voor de Belgische nationaliteit. Vermits Europese buitenlanders veel minder snel opteren voor de Belgische nationaliteit, neemt het belang van de Marokkaanse en Turkse bevolkingsgroep in de vreemde populatie in België toe als we ook rekening houden met deze naturalisaties. Bij de FOD Binnenlandse zaken⁶ vinden we dergelijke cijfers terug voor begin 2002. Volgens deze cijfers betreft de Marokkaanse bevolkingsgroep de tweede plaats in de rangschikking van belangrijkste buitenlandse bevolkingsgroepen met 218.388 personen. Turkije komt nu op de vierde plaats met 128.589 personen. Dit is respectievelijk 15,1% en 8,9% van de vreemde bevolking in België, samen bijna 1 op 5. Momenteel zijn er meer Marokkaanse en Turkse Belgen dan Marokkanen en Turken zonder Belgische nationaliteit (Tiggelovend 2005: 20).

De huidige wetgeving staat niet toe dat het Nationaal Instituut voor de Statistiek of de wetenschappelijke wereld toegang heeft tot gegevens met betrekking tot afstamming, dat wil zeggen de band tussen een kind en zijn ouders (Eggerickx, Bahri & Perrin 2006). We kunnen dus geen cijfers geven die ook rekening houden met personen die als Belg geboren zijn uit buitenlandse ouders (zie 1.1.3 Generaties). Ook mensen zonder papieren zijn in deze statistieken niet opgenomen (Tiggelovend 2005: 21).

1.1.1 Immigraties

De immigratie van Turken en Marokkanen naar ons land wordt doorgaans beschreven aan de hand van drie migratiegolven (Lievens 1997, Hermans 1994: 17-20, Hermans 2002: 213-230). De eerste migratiegolf dateert uit begin jaren '60. België trok toen massaal ongeschoolde arbeidskrachten uit Zuid-Europa en

⁶ Bron : Nicolas PERRIN, GÉDAP-UCL, Département des Sciences de la population et du Développement. Université catholique de Louvain

kort daarna ook uit Marokko en Turkije aan om hier het werk te verrichten dat de autochtone bevolking niet kon of wou opnemen. Enkele jaren later brachten deze arbeidskrachten in het kader van gezinshereniging hun familie⁷ over naar het nieuwe gastland. Zo vloeide uit de eerste golf migraties een tweede voort die zijn hoogtepunt kende in 1967. Na de immigratiestop van 1974 groeide de Europese verblijfsvergunning stilaan uit tot een gegeerd privilege. Maar vermits het proces van gezinshereniging vanaf de jaren tachtig grotendeels afgerond was, werd het huwelijk al gauw één van de weinige manieren om zich legaal in West-Europa te vestigen⁸. Huwelijksmigratie kenmerkt dan ook de derde migratiegolf. De overgrote meerderheid van immigraties van Marokkanen en Turken naar ons land gebeurt tegenwoordig in het kader van huwelijksmigratie (Lievens 1997, Timmerman 2006a, Lodewyckx, Geets & Timmerman 2006, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006). Terwijl het huwelijk in het Westen aan belang inboet, lijkt ze zo op paradoxale wijze de nieuwe hoeksteen voor nieuwkomers te vormen (Coene 2005a: 10). Waar de eerste golf migranten vooral mannelijk en de tweede golf vooral vrouwelijk was, is de derde golf zowel een mannelijke als vrouwelijke aangelegenheid (Timmerman 2006b: 127, Heyse, Pauwels, Wets, Timmerman 2007: 8).

Heeft een huwelijk enkel tot doel een verblijfsrechtelijk voordeel te bekomen, dan wordt het een schijnhuwelijk genoemd (Coene 2005b, Heyse e.a. 2007: 6). Elke week mogen in België een tiental paren niet trouwen omdat ze ervan

⁷ "Ingevolge bilaterale akkoorden kunnen volgende familieleden overkomen in het kader van gezinshereniging : de echtgenote, de minderjarige kinderen ten laste en de ascendenten (ouders, grootouders enz.) ten laste (deze mogelijkheid bestaat enkel voor Turkse werknemers en alleen in 'bijzondere gevallen'." (www.vmc.be/vreemdelingenrecht/wegwijs.aspx?id=4891, laatst geconsulteerd op 1/12/2008)

⁸ Naast huwelijksmigratie bestaan er nog vier andere officiële immigratiekanalen, met name arbeidsmigratie, asielmigratie, migratie in het kader van studie en migratie in het kader van gezinshereniging (Caestecker 2005, Yalçin, Lodewyckx, Geets e.a. 2006: 15, Geets e.a. 2006). Arbeidsmigratie is voornamelijk voorbehouden voor EU-onderdanen. Voor niet-EU-onderdanen is het aan erg strikte voorwaarden onderworpen. Asielmigratie biedt weinig kansen op een permanente verblijfsvergunning, sinds gemiddeld slechts in 10% van alle asielaanvragen de persoon als vluchteling erkend. In 2001 en 2002 samen bestond dan ook slechts 2,4% van het totaal aantal migraties uit asielmigratie (Geets e.a. 2006). Bij migratie in het kader van studie is er slechts sprake van een tijdelijke verblijfsvergunning. Migratie in het kader van gezinshereniging ten slotte is enkel mogelijk voor diegenen die hier familie hebben. Huwelijksmigratie en gezinshereniging vallen samen onder de noemer volgmigratie. Respectievelijk 65% en 74% van alle Marokkaanse en Turkse migranten zijn volgmigranten (Geets e.a. 2006). Sinds 1 juni 2007 wordt in België niet enkel huwelijk maar ook samenwonen in het kader van een duurzame relatie als grond voor migratie toegestaan op voorwaarde dat de persoon met verblijfsrecht in België een verbintenis tot tenlasteneming ondertekent (www.vreemdelingenrecht.be). Samen vallen zij onder de noemer gezinsvorming.

verdacht worden een schijnhuwelijk aan te willen gaan. Het feit dat huwelijksmigratie de enige manier is om te emigreren, sluit liefde in het huwelijk echter niet uit (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 28). Het draagt wel bij tot de overwegend negatieve beeldvorming die bestaat rond huwelijksmigratie (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 169, Heyse e.a. 2007: 5). Huwelijksmigratie wordt in het maatschappelijke debat niet enkel gelinkt aan schijnhuwelijken maar wordt ook vaak veréénzelvigd met gedwongen of gearrangeerde huwelijken (zie verder). Ook wordt gewezen op de mogelijke negatieve gevolgen van huwelijksmigratie zoals de obstructie van het integratiebeleid door de vernieuwde migratie en het verhoogde risico op geweld op vrouwen (Coene 2005a: 10). Het valt ook niet te ontkennen dat huwelijksmigratie de migrerende partner vaak in een kwetsbare socio-economische positie plaatst door haar/zijn (financiële) afhankelijkheid van de partner, de kans op sociale isolatie en sociale controle, de gemiddeld lagere scholingsgraad ten opzichte van andere bevolkingsgroepen, de afwezigheid van inburgeringsplicht voor een deel van de huwelijksmigranten, het afhankelijke verblijfsstatuut en de reproductie van rolpatronen (Geets 2006: 41). Mogelijke positieve gevolgen van huwelijksmigratie blijven doorgaans echter onderbelicht. Zo is de impact van migratie op vrouwen vaak dubbel. Naast het aanzienlijk verhoogde risico om aan genderspecifieke discriminaties en geweld te worden blootgesteld, biedt het ook de mogelijkheid om een hoger inkomen, meer economische zelfstandigheid, persoonlijke autonomie en inspraak in het gezin te verwerven (Coene 2005a: 9).

De discussie rond schijnhuwelijken toont aan dat het typeren van immigratie als arbeids- of gezinsmigratie, slechts de legale gronden weerspiegelt waaraan migranten en families hun verblijfsrecht ontlenuen (Surkyn, Reniers 1997: 43). Het geeft de geregistreerde en dus wettelijke migratie weer, waar feitelijke migratie zich tracht in te passen (Coene 2005a: 7, Geets, Pauwels, Wets, Timmerman, Lamberts 2006). Het gaat voorbij aan de diversiteit aan motieven en mechanismen die achter deze migratie liggen (Surkyn, Reniers 1997: 43). Volgens Surkyn en Reniers (1997: 43) zouden Marokkanen eerder om socio-culturele beweegredenen gemigreerd zijn, aangetrokken door het West-Europese model dat ze tijdens de Franse kolonisatie hadden leren kennen en dat het traditionele weefsel sterk geërodeerd had (Jacqmot 1999, De Ley 2007). Turken zouden dan weer eerder gemigreerd zijn om economische beweegredenen en (aanvankelijk althans) een eerder tijdelijke migratie voor ogen gehad hebben. Bij Hermans (2002: 213-230) lezen we echter dat eveneens veel Marokkaanse migranten oorspronkelijk de bedoeling hadden om *“in Europa vlug fortuin te vergaren en vervolgens terug te keren en een eigen zaak te beginnen”*. Turkse migranten zouden niettemin een nauwere band met

de thuisgemeenschap hebben behouden, alsook een sterkere politiek-ideologische, culturele en religieuze gerichtheid op het thuisland (Timmerman 2006: 128, De Ley 2007). Turkije⁹ levert van haar kant dan ook aanzienlijke inspanningen om de band met haar uitgeweken landgenoten te behouden (Timmerman 2006: 128). De sterke nationalistische identificatie in de Turkse gemeenschap en de nauwe contacten met de regio van herkomst creëren een soort van *transnationale gemeenschap* die zowel huwelijksmigratie faciliteert (Surkyn, Reniers 1997: 57, Lesthaeghe 2000: 19, Timmerman 2006b: 126, 128) als de transmissie van socio-culturele tradities en sociale controle stimuleert (Timmerman 2006b: 126, 128).

Surkyn en Reniers (1997: 46-53) gingen op basis van data uit 1991-1993 de regio van herkomst na van Turkse en Marokkaanse migranten in België (zie ook Jacmot 1999: 21-22). De overgrote meerderheid van de Turken in België blijkt afkomstig uit de dorpen rond het stadje Emirdag in de provincie Afyon en heeft dus een rurale achtergrond. Deze provincie is samen met enkele naburige provincies verantwoordelijk voor meer dan de helft van de totale Turkse emigratie naar België. De Marokkaanse migratie wordt daarentegen gekenmerkt door een sterkere heterogeniteit in herkomst, sociale afkomst en etniciteit. Het merendeel is Berbers van herkomst en komt uit de provincies van de noordelijke Rif en uit de omgeving van Tanger. Veel van hen zijn vanaf de jaren '60 naar West-Europa geëmigreerd omdat ze zich economisch, cultureel en sociaal achteruitgesteld voelden door de politiek van arabisering in Marokko (Tiggelovend 2005: 20). Daarnaast is er ook een migratie van Marokkanen met een Arabische achtergrond, voornamelijk vanuit de stedelijke gebieden.

Tenslotte enkele concrete, recente cijfers met betrekking tot migratie. In 2004 immigreerden 8.014 Marokkanen en 3.234 Turken naar België (FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg 2006: 14)¹⁰. Daarmee namen zij respectievelijk 11% en 4,5% van het totale immigrantenaantal in. 54,7% van de Marokkaanse en 50,7% van de Turkse immigranten was vrouw. Het aantal immigranten van zowel Marokkaanse als Turkse herkomst neemt toe, maar is enkel bij de Marokkanen groot genoeg om ook het aandeel in het totale immigrantenaantal te doen toenemen. Opvallend is het stijgende percentage vrouwen bij de Marokkaanse immigranten van 46,8% in 2000 naar 54,7% in 2004. De feminisering van migratiestromen wordt in verschillende studies en

⁹ Ook Marokko levert in dit opzicht inspanningen (cf. Fondation Hassan II)

¹⁰ Er zijn dus meer Marokkaanse dan Turkse immigranten. Turkije telt nochtans meer inwoners dan Marokko, namelijk 71.3 miljoen tegenover 30.6 miljoen.

rapporten aangekondigd als één van de voornaamste trends in de recente internationale migratie (Coene 2005a: 7).

Geografische spreiding

Wat de geografische spreiding betreft van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België beschikken we enkel over gegevens naar nationaliteit en niet naar herkomst. We vertrekken dus van de 8,57% personen met een buitenlandse nationaliteit in België in 2005. Van deze groep woont 30% in Brussel, 34% in Vlaanderen en 35% in Wallonië. Meer dan één op de vier inwoners in Brussel heeft een vreemde nationaliteit (26,3%) (Van Robaey, Perrin 2006: 4): 4,1% heeft de Marokkaanse nationaliteit en 1,1% de Turkse. In Vlaanderen heeft 4,9% van de inwoners een vreemde nationaliteit: 0,4% de Marokkaanse en 0,3% de Turkse.

Voor 2003 kunnen we tevens een onderscheid maken naar gemeente (Tiggelovend 2005: 19). Meer dan de helft van de Vlaamse gemeenten telt geen 2% inwoners met een buitenlandse nationaliteit. De top vijf onder de grotere steden zijn Genk (15,6%), Antwerpen (11,3%), Leuven (10,1%), Gent (6,6%) en Mechelen (6,4%). In Limburg wonen voornamelijk Italianen en Turken, op de as Brussel-Antwerpen Marokkanen en op de as Antwerpen-Gent Marokkanen en Turken. Volgens onderzoek uit begin jaren'90 is er bij de spreiding van de Marokkaanse bevolking over Vlaanderen en Brussel een duidelijk verschil tussen Berbers en eerder Arabische migranten (Surkeyn, Reniers 1997: 53). De eerste groep woont grotendeels in Antwerpen en de tweede in Brussel.

Wanneer grote delen van lokale gemeenschappen van het buitenland naar België migreren en zich hier in dezelfde regio komen vestigen, spreekt men wel eens van 'getransplanteerde gemeenschappen' (Surkeyn, Reniers 1997: 52). Dit is vooral kenmerkend voor de Turkse gemeenschap. Turkse gemeenschappen in België zijn doorgaans klein in omvang, erg homogeen in termen van herkomstregio en verspreid over het hele land (Lesthaeghe 2000: 26). Veel van de sociale relaties die al bestonden in het moederland zijn intact gebleven of zelfs versterkt in een poging zich te handhaven binnen de Belgische gemeenschap. Personen van Turkse herkomst leven ook vaak nog in uitgebreide families. Segregatie indices berekend voor de verschillende Europese en niet-Europese migrantengemeenschappen in België, vinden daarenboven de hoogste residentiële segregatie terug voor de Turkse gemeenschap in Brussel, Antwerpen en Gent (Lesthaeghe 2000:8). Deze getransplanteerde Turkse gemeenschappen zijn erg gesloten georganiseerd ten aanzien van de ontvangende samenleving met eigen netwerken, verenigingen, moskeeën,

winkels, cafés enz. (De Ley 2007). Dit in tegenstelling tot de Marokkaanse gemeenschappen die veel heterogener zijn samengesteld wat herkomstregio betreft, alsook in termen van taal (Arabisch/Berbers), socio-economische status, opleiding en religieuze oriëntatie (Lesthaeghe 2000: 26).

Volgens deskundigen evolueert de getransplanteerde gemeenschap zich in deze tijden van globalisering naar een *transnationale* gemeenschap. Wat dit inhoudt, kan duidelijk gemaakt worden aan de hand van de definitie van de 'transmigrant': *"De hedendaagse 'transmigrant' verplaatst zich niet van de ene samenleving naar de andere, maar is iemand die in meerdere werelden thuis is, meerdere talen spreekt en niet zelden zijn of haar brood verdient met grensoverschrijdende economische activiteiten."* (Snel, Engbersen, Leerkes 2004: 2). De leden van transnationale gemeenschappen lijken zich tussen twee werelden te bevinden of, meer nog, twee werelden te combineren en hun identiteit aan de nieuwe grensoverschrijdende gemeenschap te ontleen.

1.1.2 Generaties

Een toenemend deel van de niet-westerse allochtone bevolking is in België geboren en behoort daarmee tot de tweede generatie. Lievens (1997) onderscheidt een eerste generatie, een tussengeneratie en een tweede generatie allochtonen. Als eerste generatie beschouwt Lievens de personen die op volwassen leeftijd (ouder dan 18 jaar) naar België zijn gekomen. Het gaat hier om hoofdzaak om mensen die in het kader van arbeidsmigratie naar ons land zijn gekomen, maar ook om huwelijksmigranten, volgmigranten etc. De tussengeneratie bestaat uit die personen die tussen de leeftijd van 7 en 17 jaar naar ons land zijn gekomen. Onder de tweede generatie verstaat Lievens die personen die in ons land geboren zijn uit ouders van de eerste generatie of die voor de leeftijd van 7 jaar naar ons land gemigreerd zijn. Voor de personen van Marokkaanse en Turkse herkomst die met hun huwelijkspartner samenwonen in Vlaanderen - de risicogroep in het onderzoek naar (echt)scheiding - is de verdeling over deze drie groepen gekend (Lodewyckx, Marynissen 2006: 24; Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 97). Op 1 januari 2004 was de eerste generatie nog in de meerderheid. 68% van de Marokkaanse mannen die met een partner samenwoonden, behoorde tot de eerste generatie en 53% van de Marokkaanse vrouwen¹¹. Voor de Turkse mannen en vrouwen die met een partner samenwoonden was dit respectievelijk 58% en 52%. Het valt wel op dat ook

¹¹ De percentages werden herberekend zodat de autochtone mannen en vrouwen in de koppels waarvan minstens één partner van Turkse of Marokkaanse herkomst is, niet meegeteld worden.

reeds 28% van de Turkse mannen die met een partner samenwoonden tot de tweede generatie behoorde, terwijl dit slechts 19% was bij de Marokkaanse mannen. Dit verschil zou te maken kunnen hebben met het feit dat Marokkaanse mannen op latere leeftijd huwen dan Turkse mannen (zie verder). Het percentage mannen en vrouwen van de tussengeneratie in deze populatie van koppels ligt tussen 14 en 17%.

De tweede generatie allochtonen kan over het algemeen bogen op een achtergrond die nauwer aansluit bij die van de autochtone bevolking. Ze hebben heel hun leven in België gewoond, waardoor ze meer blootgesteld zijn aan de normen en waarden van hun geboorteland dan allochtonen die pas later in België zijn komen wonen (Van Huis, Steenhof 2004: 136). Onder meer onderwijs en media blijken een belangrijke rol te spelen in de overdracht van expliciet Westerse waarden (Luyckx 2000: 18). Daarnaast stelt Lesthaeghe (2000: 25) bij de tweede generatie een verzwakking vast van de band met het land van herkomst. Die is evenwel meer uitgesproken voor de Marokkaanse dan voor de Turkse jongeren van de tweede generatie (zie ook Van Craen, VanCluysen, Ackaert 2007). De sterke oriëntatie van de eerste generatie Turken naar Turkije en alles wat Turks is, zal hier wellicht niet vreemd aan zijn, evenmin als het fenomeen van de getransplanteerde of zelfs transnationale gemeenschappen en de ruim verspreide kettingmigratie binnen de Turkse gemeenschap. Er zijn ook meer Marokkanen dan Turken die al langere tijd in België verblijven, omdat zij in de allereerste momenten van de eerste migratiegolf de grootste groep immigranten uitmaakten (Lievens 1999: 724). De tweede generatie Marokkanen verliest ook sneller de band met het land van herkomst door hun tanende kennis van het Arabische schrift¹² en de grote heterogeniteit op het vlak van talen in de Marokkaanse gemeenschap (Berbers, Arabisch, Marokkaanse dialecten...) (De Ley 2007). De sterkere gerichtheid van de Marokkaanse jongeren op de Belgische gemeenschap lijkt echter hun acceptatie door deze gemeenschap niet te vergemakkelijken (Hermans 1994: 20, De Ley 2007, Van Craen, VanCluysen, Ackaert 2007). Zij worden daarentegen zelfs vaker met uitingen van racisme geconfronteerd dan de Turkse jongeren. Deze laatste jongeren zouden evenwel door de sterkere sociale cohesie en dus ook sterkere sociale controle binnen hun gemeenschap, in mindere mate met delinquentie en criminaliteit in aanraking komen dan Marokkaanse jongeren (De Ley 2007).

¹² Een aantal groepen van traditionele Rif-Berbers, die zeer weinig toegankelijk zijn, vormen hierop een uitzondering (Jacqmot 1999: 22).

Volgens Timmerman, Vanderwaeren en Crul (2003) verzwakt niet alleen de band met het land van herkomst bij de tweede generatie maar ook de band met het islamitische geloof en dit zowel bij jongeren van Turkse als Marokkaanse herkomst. Een toenemend aantal kiest voor een eerder gesecculariseerde levenswijze. Deze wordt vooral gekenmerkt door een afname van de geloofspraktijk en van de normerende invloed van religie in het dagelijkse leven en niet door een afname van hun zelfidentificatie als moslim (De Ley 2007). Hun beleving van de islam is evenwel geïndividualiseerd en geprivatiseerd (Phalet, Van Praag 2004). Daarnaast is er een steeds groter wordende groep die juist kiest voor islamitische ideologieën of op zijn minst een meer bewuste vorm van islam (Timmerman, Vanderwaeren, Crul 2003). Deze polarisatie ontstaat doordat jonge mannen in de Islam een steun en een duidelijk, allesomvattend referentiekader vinden die hen houvast biedt binnen hun soms precare socio-economische en socio-culturele positie.

Het is nuttig hier nog op te merken dat kinderen die in België geboren zijn uit ouders die allebei genaturaliseerd zijn tot Belg, ook automatisch Belg zijn. Dit betekent dat heel wat Marokkanen/Turken van de tweede generatie niet in die statistieken opgenomen zijn indien die enkel betrekking hebben op personen met de Marokkaanse/Turkse nationaliteit of genaturaliseerde Marokkanen/Turken.

1.2. Sociaal-economische positie

1.2.1 Arbeidsmarktpositie

Het rapport *“De immigratie in België. Aantallen, stromen en arbeidsmarkt”* van het FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming (2007: 35-43) maakt onder meer een analyse van de participatie van personen met buitenlandse *nationaliteit* aan de Belgische arbeidsmarkt op basis van cijfers uit 2005. Hieruit blijkt dat zij minder participeren aan het Belgische arbeidsproces dan de Belgen zelf, al groeien ze wel steeds meer naar hen toe (zie ook FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg 2006: 37). De activiteitsgraad van de buitenlanders bedraagt 65% ten opzichte van 70% bij personen met de Belgische nationaliteit. En de werkzaamheidsgraad verschilt nog meer tussen beide groepen: ze bedraagt 50% voor personen met de buitenlandse nationaliteit ten opzichte van 62% bij personen met de Belgische nationaliteit. 22.9% van de actieve buitenlanders is werkloos tegenover 10.8% van de actieve Belgen. De werkloosheidsgraad ligt het hoogst bij personen met Marokkaanse of Turkse nationaliteit en bedraagt er

respectievelijk 43.2% en 39.8%. De situatie van buitenlanders met een Europese nationaliteit is verwant of zelfs beter dan die van de Belgen.

Okkerse en Termote (2004: 17) houden in hun onderzoek op basis van de arbeidskrachtenenquête uit 2002 en 2003 niet enkel rekening met *nationaliteit* maar ook met *herkomst* wanneer ze de allochtone en autochtone beroepsbevolking in België vergelijken. Bij de allochtone beroepsbevolking onderscheiden ze de genaturaliseerde allochtonen, de (niet-genaturaliseerde) EU-burgers, de (niet-genaturaliseerde) Turken en Marokkanen en de overige (niet-genaturaliseerde) niet-EU burgers. Het onderscheid tussen Turken en Marokkanen onderling wordt niet gemaakt. Van alle groepen kennen personen met de Turkse of Marokkaanse nationaliteit de laagste activiteitsgraad: 3 van de 5 mensen op arbeidsleeftijd zijn inactief. Zeker bij de vrouwen uit deze groep is de activiteitsgraad zeer laag, wat volgens de onderzoekers mogelijk samenhangt met familiale structuren, opleidingskansen en talenkennis. De werkgelegenheidsgraad is eveneens erg laag bij de personen met Turkse of Marokkaanse nationaliteit. Slechts 41% van de mannen en 11% van de vrouwen op arbeidsleeftijd in deze groep zijn tewerkgesteld. Van de Turkse en Marokkaanse tewerkgestelde bevolking is 74% arbeider tegenover 40% van de andere niet-EU burgers, 35% van de EU burgers en 26% van de autochtone bevolking. Turken en Marokkanen zonder de Belgische nationaliteit worden ook het zwaarst getroffen door werkloosheid met een werkloosheidsgraad die 5 keer groter is dan de autochtone werkloosheidsgraad (38% versus 7%). Uit dit onderzoek blijkt echter dat ook genaturaliseerde vreemdelingen, onder wie veel Turken en Marokkanen, minder participeren aan de arbeidsmarkt dan autochtonen en dat ze eveneens een grotere werkloosheidsgraad kennen. Hun situatie op de arbeidsmarkt leunt wel eerder aan bij die van de autochtonen wat betreft sectoren van tewerkstelling, type van beroep en professioneel statuut. In het onderzoek van Vertommen, Martens & Ouali (2006), waarin gegevens van de RSZ, de RVA en het rijksregister uit 2001 gekoppeld worden dankzij de Kruispuntendatabank, zijn vergelijkbare conclusies terug te vinden.

Het verschil tussen mannen en vrouwen in termen van inschakeling in het arbeidsproces is groter bij personen van buitenlandse nationaliteit dan bij de autochtone bevolking en verdwijnt er minder snel (FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg 2006: 37). De genderkloof is vooral erg groot in gemeenschappen waar de vrouwelijke participatiegraad doorgaans ook laag ligt in het land van herkomst, zoals Turkije en Noord Afrika, het Midden Oosten en Afghanistan (Coene 2005a: 6). Binnen de Islamitische traditie houdt men vrouwelijke tewerkstelling immers liever beperkt. Vooral het moederschap wordt als onverenigbaar beschouwd met tewerkstelling. De combinatie gezin en arbeid

gebeurt voornamelijk uit financiële noodzaak. Dit model van "embourgeoisement" (Lesthaeghe, Surkyn 1994: 13) was lang ook het dominante model in West-Europa, maar werd er in de jaren '60 verlaten voor meer vrouwelijke economische autonomie. In 1994 concludeerden Lesthaeghe en Surkyn echter dat het toegenomen opleidingspeil van de tweede generatie vrouwen vooralsnog geen aanleiding had gegeven tot een patroonsverandering inzake tewerkstelling. Ook Vertommen, Martens & Ouali (2006) tonen aan dat het overgrote merendeel van de Marokkanen en Turken die zich in 2001 op de arbeidsmarkt aanbiedt nog altijd man is (buitenlanders: 80% van de Marokkanen en 71% van de Turken/ genaturaliseerden: 66% van de Marokkaanse Belgen en 68% van de Turkse Belgen/ ten opzichte van 57% van de Belgen). Cijfers uit 2004 van de FOD Werk Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg (2006: 37) getuigen bovendien van een nog erg lage werkgelegenheidsgraad bij Turkse en Marokkaanse vrouwen. Kwalitatief onderzoek bij vrouwelijke nieuwkomers stelt nochtans vast dat zij doorgaans graag duurzaam in de arbeidsmarkt willen ingeschakeld worden, zodat ze minder afhankelijk zijn van hun partner of het OCMW, maar dat hun tewerkstellingsgraad laag blijft omwille van specifiek vrouwelijke hinderpalen zoals de verantwoordelijkheid voor de kinderen en het huishouden, de oriëntatie van inschakelingsvoorzieningen naar typisch vrouwelijke sectoren en de directe arbeidskansen in sectoren met flexibele contracten en arbeidsvoorwaarden, met moeilijk overdraagbare competenties naar sectoren met betere arbeidsomstandigheden (Krzyszlo, Hamzaoui 2006). Zo cumuleren zij meerdere handicaps omdat discriminerende factoren zich samenspannen om hun traject te bepalen.

In het onderzoek '*Nieuwe migranten en de arbeidsmarkt*' (Geets e.a. 2006) wordt specifiek de arbeidssituatie van nieuwkomers belicht. Hieruit blijkt dat vooral hoogopgeleide nieuwkomers moeilijkheden ondervinden om een job 'op niveau' te vinden. Bij hen is de val van de maatschappelijke ladder bij migratie veel hoger dan bij lager opgeleiden. De taalbarrière speelt hierin een belangrijke rol, alsook het feit dat zij door hun migratie vaak een onderbroken onderwijstraject hebben gekend zodat zij in België in het niet-gekwalificeerde arbeidsmarktsegment terecht komen.

1.2.2 Inkomen

De ongunstige positie van allochtonen op de arbeidsmarkt stelt zich niet alleen in termen van participatie maar ook in loonniveau. Allochtone werknemers verdienen gemiddeld 10 à 25 procent minder dan autochtone werknemers (Tiggelovend 2005: 23). Maar liefst 58.9% van de personen van Turkse

herkomst en 55.6% van de personen van Marokkaanse herkomst in ons land heeft een inkomen dat onder de Europese armoedegrens van 777 euro (netto) per maand ligt (Van Robaeys, Perrin 2006). Voor de autochtone Belgen is dat 10%. 38.7% en 25% van de personen van respectievelijk Turkse en Marokkaanse herkomst moet maandelijks rondkomen met minder dan 500 euro. Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst lopen een groot armoederisico door hun lage scholingsgraad, hun gebrekkige talenkennis en de discriminatie op de arbeidsmarkt, in het onderwijs en op het gebied van huisvesting. Het onderzoek van Heyse, Pauwels, Wets en Timmerman (2007: 71) concentreert zich specifiek op de nieuwkomers en geeft voor deze groep het bruto inkomen weer. Van de nieuwkomers die op de arbeidsmarkt actief zijn, verdient meer dan helft bruto minder dan 1250 euro op maandbasis (Heyse e.a. 2007: 71). 57% verdient bruto minder dan 1500 euro.

Meer nog dan nationaliteit lijkt geslacht doorslaggevend te zijn voor het gemiddelde loon, wat wijst op een dubbele achterstelling van migrantenvrouwen op de Belgische arbeidsmarkt (Martens 1993). Dat het armoederisico van gezinnen met een niet-EU gezinshoofd hoger ligt dan bij gezinnen met een Belgisch gezinshoofd, betekent dat er ook een kloof bestaat tussen allochtone en autochtone alleenstaande moeders (Marx, De Maesschalck, Mussche 2002: 21).

1.2.3 Opleidingsniveau

Verschillen in arbeidsmarktpositie staan niet los van verschillen in opleiding. Slechts 10% van de niet-genaturaliseerde Turken en Marokkanen in België heeft hoger onderwijs genoten en 39% kreeg enkel primair onderwijs (Okkerse, Termote 2004: 17). Genaturaliseerde allochtonen lijken hierin wat meer op autochtone Belgen. De verschillen in opleidingsniveau volstaan echter niet om de verschillen in werkloosheid te verklaren. Ook de beperkte mate waarin diploma's behaald in het buitenland erkend worden op de Belgische arbeidsmarkt (Okkerse, Termote: 17) en de discriminatie van etnische minderheden op de arbeidsmarkt, vooral Turken en Marokkanen, (Martens, Ouali, Van de Maele, Vertommen, Dyron, Verhoeven 2005) kunnen een rol spelen.

De eerste generatie Turken en Marokkanen in België heeft een erg laag opleidingsniveau, al is dat bij de Turken wel wat hoger dan bij de Marokkanen (Reniers 2000: 74-75, Timmerman e.a. 2003: 1068). In Marokko bedraagt de alfabetiseringsgraad in 2005 voor mannen slechts 63,3% tegenover 95.7% in Turkije. Voor vrouwen is dit nog lager, namelijk 38.3% in Marokko en 81.1% in

Turkije (www.learningpartnership.org)¹³. Marokkaanse vrouwen in België hebben wel een grotere talenkennis dan de Turkse vrouwen. Dit zou te maken hebben met hun koloniale verleden enerzijds en het hogere percentage importhuwelijken en de grotere segregatie in de Turkse gemeenschap anderzijds (Lesthaeghe, Surkyn 1994: 6).

Het lagere opleidingspeil van de eerste generatie zet zich ook voort in de volgende generaties. De huidige generatie Turkse en Marokkaanse jongeren kent vaak een problematische schoolloopbaan (Hermans 1994: 11, Timmerman e.a. 2003, Duquet, Glorieux, Laurijssen, Van Dorsselaer 2006). Duquet e.a. (2006) stellen vast dat allochtone jongeren oververtegenwoordigd zijn in het beroepsonderwijs en dat ongeveer de helft van de allochtone jongeren van Turkse en Noord-Afrikaanse herkomst het secundair onderwijs verlaat zonder diploma. Naast sociaal-economische afkomst, blijkt de taal die thuis gesproken wordt een rol te spelen in het schoolsucces van de tweede generatie. Dit laatste is vooral voor meisjes zo en is volgens de onderzoekers een indicator voor een traditioneel milieu waarin vrouwen minder kansen krijgen. Ander onderzoek wijst op het negatieve effect van concentratiescholen en de rol die ouders spelen in de schoolprestaties van hun kinderen (Timmerman e.a. 2003). Duquet e.a. (2006) stellen ook vast dat minder dan 20% van de jongens van Turkse en Noord-Afrikaanse herkomst en minder dan 25% van de meisjes van Turkse en Noord-Afrikaanse herkomst uiteindelijk aan het hoger onderwijs begint. Bij de autochtone jongeren is dit respectievelijk 57% en 71%. Marokkaanse jongeren vinden vaker hun weg naar het hoger onderwijs dan hun Turkse leeftijdsgenoten (Timmerman e.a. 2003). De schoolloopbaan van Turkse meisjes wordt specifiek vaak onderbroken doordat ze op jongere leeftijd huwen (zie verder). Het aandeel Turkse en Marokkaanse studenten die succesvol overstappen naar hoger onderwijs neemt evenwel toe (Timmerman e.a. 2003: 1078).

1.3. Relatie- en gezinsvorming

Migratieonderzoek toont aan dat er belangrijke verschillen bestaan tussen niet-Westerse migranten en de autochtone bevolking wat betreft relatie- en gezinsvorming, vooral bij diegenen die afkomstig zijn uit minder ontwikkelde landelijke gebieden (Cliquet 2003: 20). In hun demografisch gedrag zitten heel wat traditionele opvattingen en gewoontes ingesloten die specifiek zijn voor de agrarische culturele en economische achtergrond van deze migranten. Door de

¹³ Er doen zich wat dit betreft grote verschillen voor tussen meer verstedelijkte en meer rurale gebieden.

initiële moeilijkheden om zich aan de nieuwe sociale, economische en culturele omgeving aan te passen en door etnische en religieuze verschillen, zijn ze geneigd wat geïsoleerd te blijven van de cultuur van het gastland in gemeenschappen waarbinnen ze traditionele familiestructuren, genderverhoudingen en culturele specificiteiten proberen te behouden (Courbage 2002). Eerder zagen we dat die gemeenschapsvorming sterker aanwezig is bij personen van Turkse herkomst in België dan bij personen van Marokkaanse herkomst (Surkyn, Reniers 1997: 57; Lesthaeghe 2000: 19).

Onderzoek toont echter ook aan dat er zich graduele veranderingen voordoen in het gezinsgedrag van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst en dit in de richting van meer individuele autonomie (Courbage 2002, Lesthaeghe 2000). Deze veranderingen stelt men zowel vast tussen generaties als binnen generaties na een langere verblijfsduur. Lesthaeghe en Surkyn (1994) verwachten dat men dichter bij de meer traditionele vormen van sociale organisatie en cultuurinhouden blijft indien deze in enige mate hun functionaliteit bewaren ten aanzien van de groep. Deze functionaliteit is onder meer duidelijk bij huwelijksmigratie, maar is minder uitgesproken bij het krijgen van kinderen.

1.3.1 Partnerkeuze

Trouwen is binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in grote mate een familieaangelegenheid (Van der Heyden 2006: 77). Dat is vooral erg duidelijk wanneer volgens 'traditioneel islamitische' gewoonten wordt getrouwd. Bij een gearrangeerd huwelijk stelt de familie een huwelijkskandidaat voor die vervolgens door de betrokkene kan geweigerd of geaccepteerd worden (Van der Heyden 2006: 77, Luyckx 2000: 28). Er is weinig ruimte voor eigen initiatief, al krijgt de mannelijke partner soms wat meer inspraak. Wanneer de druk om met de voorgestelde huwelijkskandidaat te trouwen erg groot is dan spreekt men van een gedwongen huwelijk. Minstens één van beide partners stapt dan tegen de eigen wil in het huwelijk. In de praktijk zijn deze twee huwelijksstypes niet zo strak afgeleid (Van der Heyden 2006: 77). Er kan bijvoorbeeld een sterke psychologische druk uitgaan van de ouders om een aanzoek te aanvaarden of jonge meisjes kunnen soms kiezen voor het huwelijk met de voor hen gekozen partner uit angst ongehuwd te blijven of omwille van schoolmoeheid en psychologische klachten. Het gedwongen karakter van een huwelijk dringt dan pas door op het moment dat het huwelijk stuk loopt. Op basis van etnografisch onderzoek toont Timmerman (2006b: 133) voor Turkse meisjes aan dat zij binnen de contouren van het gearrangeerde of gedwongen huwelijk ook actief

op zoek kunnen gaan naar mogelijkheden om op een meer adequate manier verlangens en de concrete situatie op elkaar af te stemmen.

Het aantal gedwongen of gearrangeerde huwelijken, waarbij de inspraak van de jongeren minimaal is, neemt af (Loobuyck 2006) en is vooral frequent bij lager opgeleiden (Lodewijckx, Page, Schoenmaeckers 1997: 117, Timmerman 2000b, Timmerman 2006a, Timmerman 2006b: 126). Diverse verenigingen hebben preventief rond het thema gewerkt (cf. SAMV) en het aankaarten van gedwongen huwelijken in de media heeft hier en daar de tongen losgemaakt. Bij de jongere generatie houdt de familie steeds meer rekening met de eigen partnervoorkeur. Vooral jongens vervullen deze actieve rol steeds vaker, maar ook bij meisjes neemt dit toe (Van der Heyden 2006: 77). Ook hier blijft een belangrijke rol weggelegd voor de familie. Turkse en Marokkaanse jongeren vragen nog steeds de mening van hun ouders en omgeving over hun partnerkeuze en streven hun goedkeuring na (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 30, 133, KHLIM 2005, Zemni, Peene, Casier 2007). Huwen zonder de zegen van de ouders ervaren ze als erg moeilijk. De jongeren zien deze 'inmenging' van hun ouders niet noodzakelijk als een bemoeienis, maar beoordelen het eerder als positief (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 131). Het is een kwestie van respect en goede verstandhouding dat ook de ouders, die het huwelijk als sluitstuk van een goede opvoeding beschouwen, een stem in het keuzeprocess krijgen (Loobuyck 2005; Zemni, Peene, Casier 2003: 3). Omdat jongeren de verwachtingen van hun ouders omtrent een huwelijkspartner in belangrijke mate geïnternaliseerd hebben, delen zij deze ook vaak (Zemni e.a. 2003: 3). Ze weten bovendien dat wanneer ze tegen de wil van hun ouders huwen, ze zelf verantwoordelijk gesteld worden bij het falen ervan (Zemni e.a. 2006: 3). In extreme gevallen kan een dergelijk huwelijk ook aanleiding geven tot verbanning uit de gemeenschap. Onderzoek in Nederland stelt verder vast dat vooral meisjes op zoek zijn naar een evenwicht tussen het bepalen van hun eigen keuze en het verkrijgen van de goedkeuring van hun ouders en andere familieleden (Hooghiemstra 2000).

Al is de keuzevrijheid met betrekking tot de partner bij Turkse en Marokkaanse jongeren de laatste tijd toegenomen, toch blijft in beide gemeenschappen een duidelijke voorkeur voor een partner uit het land van herkomst bestaan (Tiggelovend 2005: 24, Lievens 1999). 65% van de vrouwen en 68% van de mannen van Turkse herkomst uit de tussen- of tweede generatie in Vlaanderen zijn getrouwd met een geïmporteerde partner (Lodewyckx, Marynissen 2006; Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 91-110). Binnen de Marokkaanse gemeenschap ligt dit iets lager en bedraagt het respectievelijk 51% bij de vrouwen en 43% bij de mannen. Men stelt er echter nog een stijging van het percentage vast. Eerder zagen we dat kettigmigratie zich binnen de Turkse gemeenschap gemakkelijker

kon bestendigen door de sterkere band en netwerking van de Turkse gemeenschap met het land van herkomst (Surkeyn, Reniers 1997: 57).

Een belangrijk motief voor de keuze van een partner uit het land van herkomst, komt voort uit de kloof die in de Turkse en Marokkaanse gemeenschap bestaat tussen jongens en meisjes, waarbij de jongens een traditioneler gezinsbeeld nastreven terwijl de meisjes een meer gelijkwaardige relatie wensen (Lievens 1999; Coene 2005a: 10; Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006; Timmerman 2006a). De jongens vinden de Turkse en Marokkaanse meisjes in België te vrijgevochten en te zelfstandig en ervaren ze als een bedreiging voor hun traditionele rol. Ook de meisjes zijn niet geïnteresseerd in de Turkse en Marokkaanse jongens in België. Ze vinden ze te onvolwassen, te slecht opgeleid en te vaak werkloos. Door te huwen met een jongen uit het land van herkomst kunnen ze bovendien ontsnappen aan de sterke invloed die uitgaat van de familie van de mannelijke partner in de Turkse en Marokkaanse cultuur (Lievens 1999: 728). Het plaatst hen tevens in een positie die toelaat de traditionele machtverhoudingen in het gezin in hun eigen voordeel te keren (Lievens 1999: 728). De traditie van migratiehuwelijken kan zo door meisjes aangegrepen worden als een weg naar moderniteit (Lievens 1999: 739).

Doordat heel wat Turkse en Marokkaanse jongeren naar hun land van herkomst op vakantie gaan en de omgangsregels tussen de geslachten op vakantie doorgaans minder streng zijn, kunnen ze er gemakkelijk een partner ontmoeten (Coene 2005a: 11). Turkse en Marokkaanse jongeren kunnen er ook een sociale druk ervaren om te huwen met herkomstgenoten die massaal zitten te wachten op een kans om te emigreren (Loobuyck 2005, Lievens 1999: 719). Ouders kunnen bovendien kiezen voor een bruid uit het land van herkomst voor 'moeilijke jongens', waarbij van de bruid wordt verwacht dat zij hun zoon op het juiste pad zal brengen (Coene 2005a: 11). De integratie van huwelijksmigranten verloopt echter niet altijd even gemakkelijk. De culturele afstand blijkt vaak groter te zijn dan verwacht en de geïmmigreerde partner is erg afhankelijk van de schoonfamilie.

Het aantal gemengde koppels, waarbij één van beide partners van Marokkaanse of Turkse herkomst is en de andere autochtoon, is eerder gering in Vlaanderen. 83,6% van de gehuwde personen van Marokkaanse herkomst en 93,3% van de gehuwde personen van Turkse herkomst, zijn getrouwd met een partner uit hetzelfde land van herkomst (Lodewyckx, Marynissen 2006; Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 91-110). Mannen huwen in beide gemeenschappen relatief vaker met een westerse partner dan vrouwen. Hier speelt vooral religie een rol. De Islam staat afkerig tegenover religieus gemengde huwelijken, maar laat een huwelijk tussen een moslimman en een niet-moslimvrouw wel toe indien zij behoort tot

het joden- of christendom (Pazmany 2004: 31). Dit principe is ook overgenomen in de Marokkaanse familiewetgeving (ook na de herziening van 2004) waardoor een gemengd huwelijk tussen een moslima en een niet-moslim zelfs niet kan afgesloten worden in Marokko en er ook niet erkend wordt (ADDE 2005: 31). Kinderen uit een dergelijk huwelijk krijgen geen officieel statuut, noch de nationaliteit van hun moeder om eventueel te erven langs grootvaders kant (Talhaoui 2006: 67). De Turkse wetgeving, die niet islamitisch geïnspireerd is, laat gemengde huwelijken daarentegen wel toe.

1.3.2 Huwelijk

In 2004 bedroeg de gemiddelde huwelijksleeftijd bij een eerste huwelijk in België 30 jaar voor mannen en 28 jaar voor vrouwen (ADSEI 2008: 15). In de Marokkaanse en Turkse gemeenschap huwt men gemiddeld op jongere leeftijd (Lodewyckx, Marynissen 2006: 29 Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 103 – cijfers voor Vlaanderen, 2004). Bij de tussen- en tweede generatie personen van Marokkaanse herkomst huwen mannen gemiddeld reeds op 26 jaar en vrouwen op 21 jaar. Bij de tussen- en tweede generatie van Turkse herkomst is dit respectievelijk 22 jaar en 21 jaar.¹⁴ Mannen van Turkse herkomst huwen dus gemiddeld op nog jongere leeftijd dan mannen van Marokkaanse herkomst.

Vooraf Turkse en Marokkaanse meisjes verruilen in veel gevallen direct het ouderlijke huis om te gaan samenwonen met een huwelijkspartner, vaak zonder lange kennismakingsperiode (Keuzenkamp, Merens 2006: 26). Door het huwelijk kunnen ze zich behoeden tegen ontucht (Pazmany 2004: 24). Seksualiteit is immers voor een moslim in principe enkel toegestaan binnen het kader van het huwelijk. Voor het huwelijk worden ze geconfronteerd met strenge grenzen in de omgang tussen de seksen (Luyckx 2000: 18, 21). Hierbij geldt dikwijls een dubbele moraal (Luyckx 2000: 26). Vooral meisjes mogen geen gedrag stellen dat hun eer in het gedrang zou kunnen brengen. Ook is het belangrijk dat ze maagd zijn op het moment van hun huwelijk. Alleen wonen en ongehuwd samenwonen is voor hen binnen deze context dan ook vaak geen optie (Hermans 1993: 32, Lodewijckx 2001, KHLIM 2005).

Zowel bij jonge Marokkaanse en Turkse vrouwen in België als in Marokko en Turkije zelf is er evenwel een stijging van de huwelijksleeftijd merkbaar (Schoenmaeckers e.a. 1999: 906). Deze trend is overigens meer prominent aanwezig bij de Marokkaanse vrouwen in België dan bij de Turkse, vermits de

¹⁴ De vergelijking gaat niet helemaal op omdat in de onderzoeken waarop deze gegevens gebaseerd zijn niet enkel eerste huwelijken in acht werden genomen. Het gaat wel enkel om personen van de tweede of tussengeneratie.

huwelijksmarkt er meer ontkoppeld is van kettingmigratie (Lesthaeghe, Surkyn 1994: 10). De gemiddelde huwelijksleeftijd is ook hoger bij de hogeropgeleide vrouwen in deze groepen (Lodewijckx e.a. 1997: 124).

In Marokko en Turkije is het de traditie dat het koppel na het huwelijk gaat inwonen bij de ouders van de man. Deze virilokaliteit wordt enigszins behouden bij paren van de tussen- en tweede generatie in Vlaanderen, zij het vaker in Turkse dan in Marokkaanse gezinnen (Lodewyckx, Marynissen 2006: 30, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 104). Koppels met een vrouwelijke huwelijksmigrant wonen in 59,8% van de gevallen in bij de ouders van de man als deze van Turkse herkomst is en in 25,6% als deze van Marokkaanse herkomst is. Van de koppels waarvan beide partners in ons land opgegroeid zijn, woont 26,8% in bij de ouders (doorgaans die van de man) indien ze van Turkse herkomst zijn en 5,3% indien ze van Marokkaanse herkomst zijn. Bij koppels met een mannelijke huwelijksmigrant, woont tenslotte 15,6% in bij de ouders van de vrouw als zij van Turkse herkomst is en 12,5% als zij van Marokkaanse herkomst is.

1.3.3 Kinderen

Binnen de islam is de man in de eerste plaats verantwoordelijk voor het gezinsinkomen en is de primaire taak van de vrouw die van echtgenote en moeder (Timmerman 2000a, Pazmany 2004: 20, Van der Heyden 2006: 89). De status van de vrouw is er nauw verbonden met haar rol als moeder. Zowel Turkse als Marokkaanse vrouwen in België hechten dan ook veel belang aan het krijgen van kinderen en hun opvoeding (Schoenmaeckers e.a. 1999). Ze hebben gemiddeld meer kinderen dan autochtone vrouwen. Het is moeilijk hier recente cijfers over te geven, maar in 1994 bedroeg het totale vruchtbaarheidscijfer van Marokkaanse vrouwen in België net geen 4, van Turkse vrouwen net geen 3,5 en van Belgische vrouwen ongeveer 1,5 (Courbage 2002). Bijna 15 jaar later zal dit verschil wel kleiner zijn, als we ervan uitgaan dat de dalende trend in het vruchtbaarheidscijfer van Marokkaanse en Turkse vrouwen, die reeds zichtbaar was tussen 1981 en 1994, zich ook daarna nog heeft voortgezet. Of het verschil tussen Turkse en Marokkaanse vrouwen blijft bestaan, is niet helemaal duidelijk. In 1994 vertoonden vrouwen jonger dan 30 jaar in beide gemeenschappen al een uitgesproken voorkeur voor twee kinderen. Bij Marokkaanse vrouwen was er echter meer ook een voorkeur voor vier kinderen en Marokkaanse vrouwen ouder dan 40 bleken ook minder de 'twee kind'-norm aanvaard te hebben dan oudere Turkse vrouwen (Lesthaeghe, Surkyn 1994: 7). In Marokko en Turkije zelf bedroeg het vruchtbaarheidscijfer in 2000 respectievelijk reeds 2.8 en 2.5

kinderen per vrouw (www.learningpartnership.org), al ligt het aantal kinderen er wel veel hoger bij analfabete vrouwen (Pazmany 2004: 20).

Met betrekking tot de timing van het eerste kind baseren we ons op analyses van Schoenmaeckers, Lodewijckx en Gadeyne (1999) op onder meer de volkstellingdata van 1991. Hun bevindingen hebben betrekking op gegevens van 15 jaar geleden maar werden tot nog toe niet gefalsifieerd door recenter onderzoek. Hoewel we dus net zagen dat Turkse vrouwen gemiddeld minder kinderen krijgen dan Marokkaanse vrouwen, lijkt het krijgen van een eerste kind vlak na het huwelijk een culturele norm te zijn die dan weer door hen nauwer wordt opgevolgd dan door Marokkaanse vrouwen. Na twee jaar huwelijk hebben Turkse vrouwen gemiddeld meer kinderen dan Marokkaanse vrouwen. Ook uit enquêtes blijkt dat het interval tussen het huwelijk en het eerste kind kleiner is bij Turkse vrouwen. Dat ook Marokkaanse vrouwen een druk ondervinden om vroeg aan kinderen te beginnen, blijkt uit de vaststelling dat hoger opgeleide Marokkaanse vrouwen na twee jaar huwelijk evenveel kinderen hebben als lager opgeleide Marokkaanse vrouwen. Hoger opgeleide en jonge Marokkaanse vrouwen stellen het krijgen van kinderen vooral uit door later te huwen.

Over het algemeen stellen Schoenmaeckers, Lodewijckx en Gadeyne (1999: 925) een duidelijke verschuiving vast naar meer modern gedrag met betrekking tot gezinsvorming bij de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België onder de vorm van een verhoging van de huwelijksleeftijd, het uitstel van kinderen als een gevolg van enerzijds deze verhoging van de huwelijksleeftijd en anderzijds de wens om gezinsvorming binnen het huwelijk uit te stellen en de beperking van de gezinsgrootte door bovenal een afname in het gewenste kinderaantal. Deze veranderingen doen zich echter niet in dezelfde mate in beide gemeenschappen voor.

Lodewijckx (2001) onderzocht binnen het voormalige Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies ook de huishoudentypes in het Vlaamse Gewest naar nationaliteit op basis van de Rijksregistergegevens uit 1999. In 1999 was het meest voorkomende huishoudentype bij Marokkanen en Turken het gehuwde paar met kinderen. Dit huishoudentype gold voor 65% van de huishoudens met een Turks gezinshoofd, 54% van de huishoudens met een Marokkaans gezinshoofd en slechts 34% van de gezinnen met een Belgisch gezinshoofd. Dat het krijgen van kinderen in het huwelijk en de snelle timing ervan belangrijk is voor Marokkanen en Turken, blijkt ook uit het relatief kleine percentage gehuwde koppels zonder kinderen binnen deze populatie in 1999 in vergelijking met Belgen. Slechts 9% van de huishoudens met een Marokkaans of Turks gezinshoofd bestond uit een gehuwd koppel zonder kinderen tegenover 25% van de huishoudens met een Belgisch gezinshoofd. Huishoudens met een

gezinshoofd van Turkse of Marokkaanse nationaliteit hadden ook meestal meer kinderen dan huishoudens met een Belgisch gezinshoofd. Gehuwde paren met 4 of meer kinderen werden het meest aangetroffen onder Marokkaanse huishoudens. Opvallend was verder dat Marokkanen en Turken ongeveer dezelfde percentages huishoudens kenden waar een alleenstaande ouder aan het hoofd stond als Belgen. Onder Turkse en Marokkaanse huishoudens was het percentage alleenstaande vaders zelfs lichtjes hoger.

2. De prevalentie van echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap

dr. Suzana Koelet

Steunpunt Gelijkekansenbeleid

Het vorige hoofdstuk gaf weer hoe personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België te maken hebben met een eigen structureel-economische en culturele context. Dit is niet in tegenspraak met de vele verschillen die zich in de groepen voordoen naargelang nationaliteit, herkomstregio, generatie, huwelijksstelsel, verblijfsduur etc. De heterogeniteit en heteropraxis binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België (Lesthaeghe, Surkyn 1994: 1) worden echter doorkruist door een aantal gemeenschappelijke condities van ongelijkheid. Deze vindt men vaak nog verscherpt terug bij vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst door de rol die hen toebedeeld wordt binnen de (traditionele) cultuur. De positie van zowel vrouwen als mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België (en ook daarbuiten) ondergaat evenwel belangrijke verschuivingen. Dit onderzoek wil echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst bestuderen in het kader van deze specifieke en veranderende context.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de eigen context van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst een impact heeft op de mate waarin binnen deze gemeenschappen in België overgegaan wordt tot echtscheiding. De snelle toename van het aantal echtscheidingen in westerse samenlevingen sinds de jaren'60 wordt immers – samen met nog een aantal andere belangrijke omwentelingen in het gezin die deel uitmaken van de tweede demografische transitie – toegeschreven aan structureel-economische en culturele verschuivingen (Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1994). We denken hierbij aan de emancipatie van de vrouw, haar toegenomen arbeidsmarktparticipatie, de verspreiding van anticonceptie, de veranderingen op de arbeidsmarkt, het einde van de financiële afhankelijkheid van de vrouw ten opzichte van haar echtgenoot, een andere invulling van de vrije tijd, een algemene evolutie naar flexibiliteit, het toenemende belang van zelfstandigheid, individualisme... (Bulckens, Mortelmans, Casman, Simays 2007). Omdat deze verschuivingen doorgaans gekoppeld worden aan processen van modernisering, urbanisering en industrialisering, is men volgens Jones (1997: 1) nogal snel geneigd te veronderstellen dat ze in de hele wereld aanleiding geven tot een

toename in het aantal echtscheidingen. Dat dit in moslimlanden soms ook kan leiden tot een daling in het aantal echtscheidingen zal onder meer blijken uit het vervolg van dit hoofdstuk (zie 2.2).

Dit tweede hoofdstuk schetst allereerst een beeld van de algemene prevalentie van echtscheiding in Vlaanderen/België, Turkije en Marokko aan de hand van de beschikbare echtscheidingsstatistieken. De Vlaamse/Belgische echtscheidingsstatistieken maken op dit ogenblik echter nog geen onderscheid naar herkomst. We hebben enkel kennis van een beperkte exploratie van dit thema door Lievens (2001) met betrekking tot personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. Zijn analyse is gebaseerd op volkstellingdata uit 1991 en rijksregisterdata van 1996, gegevens die ondertussen al meer dan 10 jaar oud zijn. In Nederland beschikt men over meer recente en meer uitgebreide kwantitatieve analyses met betrekking tot echtscheiding bij allochtonen. In dit hoofdstuk bespreken we daarom eerst de Nederlandse data uitvoerig, waarna deze vergeleken worden met de bevindingen van Lievens gebaseerd op de minder recente Belgische data. Dit levert ons een voorlopig beeld op van de prevalentie van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België/Vlaanderen.

Dit kwantitatieve overzicht zal in een tweede rapport van het onderzoek aangevuld worden met recentere cijfers rond echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Medewerkers van het vroegere CBGS (Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies) hebben vanaf de jaren '90 immers een onderzoekstraditie opgebouwd om evoluties in de bevolking (huwelijk, echtscheiding,...) in kaart te brengen op basis van gegevens van het Rijksregister. Na het opheffen van het CBGS, werd deze wetenschappelijke expertise overgenomen door de Studiedienst Vlaamse Regering. De Rijksregistergegevens zullen er verder geanalyseerd worden met betrekking tot echtscheiding bij personen van vreemde herkomst. De resultaten van deze analyses zullen pas in de loop van 2009 publiek gemaakt worden (Corijn & Lodewijckx (in voorbereiding)).

2.1. Echtscheiding in België en Vlaanderen

België neemt in het Europese landschap over het algemeen een gemiddelde positie in met betrekking tot de ontwikkelingen in het gezin die deel uitmaken van de tweede demografische transitie. Het is evenwel één van de koplopers wat het aantal echtscheidingen betreft (Bulckens e.a. 2007). Vanhove en Matthijs (2002) rekenden de verschillende echtscheidingsindicatoren uit voor de

Belgische bevolking aan de hand van populatiegegevens van het FOD Economie (toenmalig NIS). We geven in deze paragraaf hun conclusies weer en vullen ze waar mogelijk aan met meer recente Belgische cijfers en met Vlaamse cijfers (op basis van recente statistieken van ADSEI en Corijn 2005b). Ook in Vlaanderen stelt men een sterke toename van het aantal echtscheidingen vast. Vlaanderen kent niettemin een lagere prevalentie van echtscheidingen dan het Waalse en zeker het Brussels Hoofdstedelijk gewest. Af en toe zal ook al de brug gemaakt worden naar onze eigen onderzoekspopulatie, namelijk personen van Turkse en Marokkaanse herkomst.

Uit de beschrijving van de statistieken zal duidelijk blijken dat wetgeving een belangrijke impact heeft op de echtscheidingsstatistieken. Daarom gaan we vóór de bespreking van deze statistieken hier even kort op in. Sinds de inwerkingtreding van de nieuwe echtscheidingswet in september 2007 kent België twee soorten echtscheidingen: de echtscheiding met onderlinge toestemming (EOT) en de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk (EEO). Het eerste type bestond ook voor september 2007 en is een echtscheiding op initiatief van beide echtgenoten. Het is een soort contractscheiding waarbij beide partners onderhandelen over de voorwaarden van de breuk en de gevolgen ervan regelen (Marquet 2007). De procedure is wel versoepeld. Zowel de minimumleeftijd van 20 jaar als de minimumduur van het huwelijk van twee jaar, werden afgeschaft. De echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk is nieuw en kan zowel door één eisende partij als samen gebeuren. Het verschilt van een EOT in de zin dat er vóór de uitspraak van de echtscheiding geen akkoord vereist is over (alle) gevolgen ervan.

De echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting vervangt de echtscheiding wegens feitelijke scheiding en echtscheiding op grond van bepaalde feiten van voor september 2007. In een echtscheiding op grond van bepaalde feiten moest een objectieve fout aangetoond worden zoals overspel, geweldpleging, mishandeling of grove beledigingen (Marquet 2007). Een echtscheiding wegens feitelijke scheiding ging uit van het weerlegbare vermoeden dat degene die de echtscheiding aanvroeg de schuldige echtgenoot was. Met de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk wou men dit schuldprincipe verlaten en ruim baan maken voor de schuldloze echtscheiding. In hoofdstuk 5 zal dieper worden ingegaan op de mogelijke gevolgen van deze nieuwe wetgeving voor onze onderzoekspopulatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst.

Volgens navraag bij verschillende rechtbanken door de krant DeMorgen in het voorjaar van 2008, zou het aantal aanvragen voor echtscheiding 9 maanden na

de invoering van de nieuwe echtscheidingswet spectaculair gestegen zijn (DM 27/7). Daar de invoering van de schuldloze echtscheiding echter erg recent is, kunnen we de impact ervan nog niet nagaan in de officiële echtscheidingsstatistieken die hieronder gepresenteerd worden. Eerdere stappen in de richting naar een minder conflictueus echtscheidingsmodel hadden alvast wel een duidelijke impact. In 1974 werd, naast een aantal andere wijzigingen, de feitelijke scheiding gedurende meer dan 10 jaar ingevoerd als nieuwe echtscheidingsgrond (ingekort tot vijf jaar in 1982 en tot twee jaar in 2000). De wetwijziging van 30 juni 1994 (in werking sinds 1 oktober 1994) heeft echter de belangrijkste impact gehad op de echtscheidingsstatistieken. Deze wet versoepelde in belangrijke mate de echtscheidings-procedure en erkende echtscheiding met onderlinge toestemming als een privé-aangelegenheid. De procedure werd korter (ongeveer 6 maanden), eenvoudiger en goedkoper (van den Berghe 2001). Een jaar later werd het co-ouderschap geregeld.

Omdat wetgeving zo een belangrijke rol speelt bij de interpretatie van de echtscheidingsstatistieken, zullen we bij de analyse van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst ook stilstaan bij de Turkse en Marokkaanse familiewetgeving (zie hoofdstuk 3 en 4). Artikel 55 van het Wetboek Internationaal privaatrecht stelt dat de echtscheiding geregeld wordt door het recht van de Staat op wiens grondgebied beide echtgenoten bij de instelling van de vordering hun gewone verblijfplaats¹⁵ hebben (www.vmc.be/vreemdelingenrecht/wegwijs.aspx?id=3148). In principe wordt dus het Belgische recht toegepast in echtscheidingszaken van personen van Turkse of Marokkaanse herkomst die in België wonen. Echtgenoten met een dubbele nationaliteit hebben niettemin de mogelijkheid het toepasselijke recht te kiezen indien ze hiermee beiden akkoord zijn. Ze kunnen de Belgische rechter dus vragen om de Marokkaanse/Turkse familiewetgeving toe te passen bij hun echtscheiding. Wanneer personen van Marokkaanse/Turkse herkomst die in België wonen, bovendien de echtscheiding in Marokko/Turkije aanvragen wordt doorgaans ook de Marokkaanse/Turkse familiewetgeving toegepast, al geldt ook

¹⁵ "De gewone verblijfplaats is een begrip gesteund op feitelijke gegevens, nl. de plaats waar een natuurlijke persoon zich hoofdzakelijk heeft gevestigd (WbIPR artikel 4). Een inschrijving in het Rijksregister, een verblijfs- of vestigingsvergunning is niet nodig. Het verblijf in België hoeft dus niet legaal te zijn om toch als gewone verblijfplaats in het internationaal privaatrecht te kunnen gelden. Om de gewone verblijfplaats te bepalen wordt rekening gehouden met persoonlijke of professionele omstandigheden die duurzame banden met die plaats aantonen of wijzen op de wil om die banden te scheppen. Het concept is dus soepeler dan het begrip woonplaats." (<http://www.vmc.be/vreemdelingenrecht/wegwijs.aspx?id=3000#Verwijzingsregel>)

in deze landen in principe het recht van de gewone verblijfplaats. Voor meer detail hierover verwijzen we naar hoofdstuk 4.

2.1.1 Absolute cijfers

Absolute cijfers met betrekking tot het aantal huwelijken en echtscheidingen in een bevolking hebben vooral een beschrijvende functie. Voor België kunnen we eruit afleiden dat over langere termijn¹⁶ het aantal huwelijken afneemt en het aantal echtscheidingen toeneemt. In 2006 werden er 44.813 huwelijken afgesloten en 29.189 huwelijken verbroken. In 1970 waren dit er respectievelijk 73.261 en 6.403. Ook in Vlaanderen stellen we over het algemeen een afname in het aantal huwelijken en een toename in het aantal echtscheidingen vast. In 2006 werden er 25.287 huwelijken afgesloten en 14.213 huwelijken verbroken; in 1970 bedroegen deze cijfers respectievelijk 42.335 en 2.490.

Opvallend is het hoge aantal echtscheidingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Sinds 2001 overtreft het aantal echtscheidingen er zelfs het aantal huwelijken. Zo werden er in 2006 5.350 huwelijken afgesloten en 5.775 huwelijken verbroken. In hoofdstuk 1 schreven we dat meer dan één op vier inwoners in het Brusselse Gewest een vreemde nationaliteit bezit en een nog groter percentage van vreemde herkomst is (als ook naturalisaties worden meegeteld). Het valt vooralsnog af te wachten of beide vaststellingen aan elkaar gerelateerd zijn. De cijfers van Brussel zijn evenwel vertekend door het feit dat echtscheidingen van mensen die in België wonen maar in het buitenland huwden, steeds in Brussel worden geregistreerd wanneer het echtscheidingsvonnis in België werd uitgesproken (FOD Economie 2003). Dit kan ook het berekenen van de echtscheidingsindicatoren voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst bemoeilijken, die verhoudingsgewijs vaker in het buitenland huwen dan autochtone Belgen.

De toename van het aantal echtscheidingen gebeurde niet altijd even gradueel. Zo was er in 1995 een record aantal echtscheidingen als gevolg van de inwerkingtreding van de nieuwe echtscheidingswet uit 1994 die de echtscheidingsprocedure versoepelde. Vele mensen hebben gewacht op deze nieuwe wetgeving om uit de echt te scheiden, waardoor de cijfers van 1995 – en

¹⁶ Het aantal huwelijken is de laatste vijf jaar wel in stijgende lijn (cf. 40.434 in 2002). Dit hoeft er niet op te wijzen dat het aantal huwelijken zijn minimum bereikt heeft. Tijdelijke opflakkingen van het aantal huwelijken werden ook in het verleden vastgesteld (bv. 1987-1990). Ook de echtscheidingsgolf lijkt af te remmen. De voorbije twee jaar werden er minder huwelijken ontbonden. Een simpele verklaring kan hier zijn dat er in de afgelopen decennia minder gehuwd is en dat er op de totale bevolking dus ook minder gehuwden zijn die kunnen scheiden.

in mindere mate ook die van de jaren daarop – gevoelig stegen (FOD Economie – ADSEI).

De wijzigingen in de wetgeving vormen echter geen verklaring voor de algemene toename van het aantal scheidingen. Ze spelen eerder in op de maatschappelijke behoefte om het echtscheidingsrecht te humaniseren in een periode gekenmerkt door een toenemend aantal echtscheidingen en een afnemend aantal huwelijken (van den Berghe 2001). In dit kader verwijst Marquet (2007) naar de Franse sociologe Théry. Volgens Théry 'onthuwelijkt' onze maatschappij in de zin dat het huwelijk niet langer de basis vormt voor het samenleven, maar wel de liefde. Het huwelijk is hierdoor niet langer een noodzakelijke of onvermijdelijke institutie, maar heeft een eerder facultatieve, subjectieve rol gekregen. Eens de liefde weg is, is er geen reden om gehuwd te blijven. Dat maakt het huwelijk vandaag de dag erg kwetsbaar voor ontbinding. Dit in tegenstelling tot vroeger toen liefde geen noodzakelijke voorwaarde was voor een huwelijk. Mensen gingen zeker niet uit elkaar omwille van het feit dat ze niet met elkaar konden communiceren. Echtscheiding werd beschouwd als een zware persoonlijke tegenslag die op alle mogelijke manieren moest bemoedijkt en zelfs voorkomen worden (Matthijs 2007). Dit kan ook verklaren waarom men een hogere kans op echtscheiding terugvindt bij personen die eerst een tijd hebben samengewoond voor het huwelijk (Janssens 2003: 6, Snoeckx, Raeymaeckers, Mortelmans 2006). Dit samenwonen zou erop wijzen dat ze minder de traditionele normen en waarden met betrekking tot het huwelijk en het gezin onderschrijven en huwelijk voor hen dus een minder centrale plaats krijgt (selectiehypothese).

2.1.2 Bruto echtscheidingscijfer

Het bruto echtscheidingscijfer geeft het aantal echtscheidingen per 1.000 inwoners weer. Dit maakt het mogelijk om bijvoorbeeld het aantal echtscheidingen in Vlaanderen en België met elkaar te vergelijken. In België waren er in 2006 gemiddeld 2,78 echtscheidingen per 1.000 inwoners. Dat is 37% meer dan in 1990, bijna 2 maal zoveel als in 1980 en meer dan 4 maal zoveel als in 1970. De laatste drie jaar zien we echter wel een lichte daling (-9% sinds 2003). In Vlaanderen en in Wallonië ligt het bruto echtscheidingscijfer lager, namelijk op respectievelijk 2,34 en 2,70 echtscheidingen per 1.000 inwoners. Het relatieve aantal echtscheidingen is vooral erg hoog in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en bedraagt er 5,67 echtscheidingen per 1.000 inwoners.

Het bruto echtscheidingscijfer laat ook toe om België te vergelijken met andere Europese landen. In 1995 had België voor het eerst het hoogste bruto

echtscheidingscijfer van alle landen in Europa, dit voornamelijk door de versoepelde echtscheidingswetgeving uit 1994. Maar ook in 2001, het laatste jaar waarop de Europese vergelijking betrekking had, stond België aan kop. Vanhove en Matthijs (2002) geloven dat dit nog steeds een afgeleide is van de versoepelde Belgische wetgeving die echtscheiding in ons land relatief aantrekkelijk heeft gemaakt. Uit de veel lagere positie van Vlaanderen in deze ranking blijkt echter dat de juridische context geen voldoende verklaring vormt. Dat België in Europese vergelijkingen zo hoog scoort wat het aantal echtscheidingen betreft, is immers vooral toe te schrijven aan Wallonië en Brussel. Vlaanderen enerzijds en Wallonië/Brussel anderzijds delen nochtans een gemeenschappelijke nationale echtscheidingswetgeving. Ze hebben daarentegen wel een sterk verschillende culturele en, meer specifiek, religieuze traditie die de verschillen tussen beide landsdelen voor een belangrijk deel kan verklaren (Snoeckx, Dronkers, Mortelmans, Raeymaeckers 2007). We komen verder terug op de impact van religie op echtscheiding.

2.1.3 Aangepast echtscheidingscijfer

Het aangepaste echtscheidingscijfer berekent hoeveel echtscheidingen er jaarlijks zijn per 1.000 gehuwde vrouwen. Het houdt met andere woorden rekening met de risicopopulatie voor echtscheiding. Zo ligt het aantal echtscheidingen per 1.000 inwoners in België 52% lager dan in de Verenigde Staten, maar dit komt vooral omdat Belgen ook minder vaak huwen dan Amerikanen (Vanhove, Matthijs 2002: 7). In 2002 waren er in België 13,9 echtscheidingen per 1.000 gehuwde vrouwen (18-79 jaar): 11,6 in het Vlaamse Gewest, 13,6 in het Waalse Gewest en 29,2 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Corijn 2006b). De trends die men vaststelt in de evolutie van de echtscheidingskans zijn vergelijkbaar met deze voor het bruto echtscheidingscijfer.

Ook bij de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België verwachten we dat er meer gehuwd wordt dan bij de autochtone bevolking en dat de risicopopulatie voor echtscheiding er groter is. Het huwelijk is er immers sterk geïnstitutionaliseerd (Luyckx 2000: 29, Welslau, Deven 2003: 71). Het wordt doorgaans beschouwd als een religieuze plicht, een levensvervulling op grond waarvan jongeren een sociale status krijgen (Welslau, Deven 2003: 10). Het is dus van belang rekening te houden met het aantal huwelijken alvorens een vergelijking te maken met de Belgische echtscheidingscijfers.

2.1.4 Totaal of transversaal echtscheidingscijfer

Het totale of transversale echtscheidingscijfer schat hoeveel percent van de huwelijken uiteindelijk verbroken zullen worden indien het leeftijdsspecifieke echtscheidingsgedrag en de mortaliteitscijfers van een zeker jaar in de toekomst aangehouden worden. Op basis van de gegevens uit 2000 schatten Vanhove en Matthijs (2002: 10) op die manier dat uiteindelijk 45,1% van alle Belgische huwelijken zal uitlopen op een echtscheiding na een huwelijksduur van 40 jaar. De Raad van Europa (2004) schat dit percentage zelfs op 54% op basis van cijfers uit 2002¹⁷. Dit betekent meer dan een verdubbeling op 20 jaar tijd en meer dan een verzesvoudiging op 30 jaar tijd. Zo kon men in 1968 nog verwachten dat slechts 8% van de afgesloten huwelijken zou uitlopen op een echtscheiding.

Het totale echtscheidingscijfer is in België voor elke huwelijksduur toegenomen, maar deze toename is vooral groot binnen de eerste tien jaar van het huwelijk (Vanhove en Matthijs 2002: 12). Voor een huwelijk dat drie jaar standhoudt, ligt het echtscheidingscijfer vier maal hoger in 2000 dan in 1990. Deze toename in de eerste jaren van het huwelijk heeft vooral te maken met de verkorte duur van de echtscheidingsprocedure sinds de wetwijziging van 1995. Toch kan men stellen dat nu vaker en sneller tot echtscheiding wordt overgegaan dan vroeger. De eerste vijf jaar van het huwelijk blijken het meest gevoelig voor echtscheiding. Voorts is er ook een stijging in het aantal scheidingen bij een langere huwelijksduur van meer dan 20 jaar (zie ook Corijn 2006a). De mediane duur van huwelijken die ontbonden worden door een scheiding bedroeg in 2005 13 jaar.

Bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zal het eveneens interessant zijn om dit onderscheid naar huwelijksduur te maken. Eerder zagen we immers dat migratiehuwelijken binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap kunnen afgesloten worden enkel met het oog op het bekomen van het verblijfsrecht in België. Een dergelijk recht verwierf men tot voor kort na 15 maanden huwelijk met een Belgische (genaturaliseerde) partner¹⁸. De incidentie van

¹⁷ In de publicaties van de Raad van Europa die de echtscheidingsstatistieken van verschillende landen verzamelt, is echter niet gespecificeerd welke huwelijksduur gebruikt werd om dit cijfer voor België te berekenen. In de verschillende landen wordt immers niet noodzakelijk dezelfde berekeningswijze gebruikt voor het totale echtscheidingscijfer (Council of Europe 2002: 116-117). Meestal wordt echter een huwelijksduur van 30 jaar gehanteerd. In een minderheid van de landen baseert men zich op leeftijd in plaats van huwelijksduur om het totale echtscheidingscijfer te berekenen.

¹⁸ In 1993 werd vastgelegd dat deze procedure moest afgerond zijn binnen een periode van 15 maand om de rechtszekerheid van de gezinsleden te bevorderen en misbruiken

schijnhuwelijken zou een impact kunnen hebben op het totale echtscheidingscijfer na een huwelijksduur van één jaar (zie ook 2.3).

In vergelijking met andere Europese landen is het totale echtscheidingscijfer in België relatief hoog. Men vindt niettemin een hoger cijfer terug in de Noord-Europese landen en de laagste cijfers in de Zuid-Europese landen. Dit illustreert volgens Vanhove en Matthijs de impact van religie op echtscheiding (en eigenlijk ook op de trend naar 'onthuwelijking' die we eerder hebben aangehaald). De rooms-katholieke kerk beschouwt echtscheiding als een aanval tegen de wetten van de natuur. In traditioneel katholieke zuidelijke landen vormen geïnternaliseerde religieuze doctrines bijgevolg een socio-culturele barrière voor het vroegtijdig verbreken van een huwelijk. In meer gesecculariseerde noordelijke landen in Europa heeft het dogmatische geloof daarentegen veel van zijn vroegere grip op de sociale structurering van het huwelijk verloren (Matthijs 1998).

Ook binnen Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in België drukt de islam vaak nog een belangrijke stempel op het dagelijkse leven. In tegenstelling tot het katholieke geloof staat de islam wel open voor echtscheiding, maar volgens de profeet Mohammed zou het van alle toegelaten zaken de meest verfoeilijke zijn (Esposito 2001). Eerst moeten alle mogelijke verzoeningspogingen ondernomen worden. De islam staat ook niet echt open voor echtscheiding op initiatief van de vrouwelijke partner (tenzij in erg specifieke omstandigheden). Het huwelijk wordt doorgaans nog beschouwd als basis van het samenwonen. Ongehuwd samenwonen is bijvoorbeeld nog een erg taboe.

2.1.5 Longitudinaal echtscheidingscijfer

Het longitudinale echtscheidingscijfer ten slotte berekent afzonderlijke echtscheidingskansen per huwelijkscohort. Het berekent met andere woorden hoeveel percent van de huwelijken die in een zeker jaar zijn afgesloten na een zekere huwelijksduur zullen ontbonden zijn. De technische specificaties van de berekening van deze maat kunnen nagelezen worden in het artikel van Vanhove en Matthijs (2002: 13). Het vormt kort gezegd een correctie op het transversale echtscheidingscijfer dat ervan uitgaat dat het leeftijdsspecifieke echtscheidingsgedrag op lange termijn niet zal veranderen. Dat is weinig

van de afhankelijke status in te perken. De omzetting van de EU-Richtlijn 2003/86/EG heeft er echter toe geleid dat deze periode terug verlengd werd tot 3 jaar in de aangepaste Vreemdelingenwet van 2006 (Heyse, Pauwels 2007: 16). Dit deel van de aangepaste wet is in voege getreden op 1 juni 2007.

waarschijnlijk gezien de drastische stijging die nu al wordt vastgesteld in het aantal echtscheidingen in België.

Ook bij deze longitudinale maat wordt de omvang van de verandering in echtscheidingspatronen in louter 30 jaar erg duidelijk. Zo zijn 8,45% van de koppels die gehuwd zijn in 1955, gescheiden na een huwelijksduur van 25 jaar. De koppels die gehuwd zijn in 1993 bereiken al na 5 jaar huwelijksduur dat percentage (voor Vlaanderen, zie Corijn 2005b). Vanhove en Matthijs (2002: 16) trachten voor de jongste huwelijkscohorten, die nog geen lange huwelijksduur kennen, een projectie te maken van het echtscheidingscijfer op langere termijn. Zij voorspellen dat van de huwelijken die afgesloten zijn in 1995 ongeveer 60% zal verbroken worden. Zij concluderen hieruit dat de toename van het aantal echtscheidingen in België waarschijnlijk nog niet aan zijn limiet zit¹⁹.

2.1.6 Enkele karakteristieken van echtscheiding en gescheiden personen

Ten slotte geven Vanhove en Matthijs (2002: 17) in hun artikel nog enkele specifieke karakteristieken van echtscheidingen en gescheiden personen weer. We vullen ze hier aan met resultaten uit voornamelijk Vlaams of Belgisch onderzoek naar de oorzaken van echtscheiding.

Sinds het midden van de jaren '70 is de huwelijksleeftijd en bijgevolg ook de leeftijd van echtscheiding gestegen (Vanhove, Matthijs 2002). De mediaanleeftijd van echtscheiding bedroeg in 2005 voor mannen bijna 42 jaar en voor vrouwen bijna 39.5 jaar. Onderzoek stelt vast dat er een hogere kans bestaat op echtscheiding voor mensen die op jonge leeftijd huwen (Willems, Vanderhoeft 1985, Corijn 1999, Janssen 2003). Jonge trouwers hebben minder tijd gehad om hun partner te vinden of om hun partner (en zichzelf) goed te leren kennen (Snoeckx e.a. 2006). Ze stappen minder voorbereid in het huwelijk en hun lager opleidingsniveau, hun meer precaire economische situatie en hun nog niet volgroeide persoonlijkheid kunnen in de relatie tot problemen leiden (Booth, Edwards 1985, Janssen 2001, Snoeckx e.a. 2006). Al zou men wel minder snel tot echtscheiding overgaan als er externe druk uitgaat van de ouderlijke goedkeuring van het huwelijk (Booth, Edwards 1985; Snoeckx e.a.

¹⁹ Indien de cijfers geen rekening zouden houden met het aantal huwelijken, (cf. absolute cijfers of aangepaste cijfers), zou men wel een plafonnering op hoog niveau kunnen verwachten door het toenemende aantal feitelijk samenwonenden. Ook bij deze groep stelt men een stijging vast in het verbreken van samenlevingscontracten. Eén vijfde van alle contracten afgesloten in 2000 zijn nu al ontbonden. (cf. Bulckens, Mortelmans 2007)

2006). In België stelt men verder geen positief verband vast tussen het trouwen op latere leeftijd en de kans op echtscheiding (Corijn 1999, Willems, Verhoeft 1985). Naarmate koppels langer gehuwd zijn, daalt wel de kans dat ze gaan scheiden (Corijn 2005a; Snoeckx e.a. 2006). De stijging van de huwelijksleeftijd in België gaat hand in hand met een toename in het voorhuwelijks samenwonen. Eerder haalden we al aan dat voorhuwelijks samenwonen een positief effect heeft op de kans op echtscheiding (Janssens 2003: 6, Snoeckx e.a. 2006).

Bij twee op de drie echtscheidingen zijn kinderen betrokken (Corijn 2005a). In 2002-2003 waren zo in totaal 76.161 (minderjarige) kinderen betrokken bij een echtscheiding. Toch hebben koppels met kinderen aanzienlijk minder kans om te scheiden dan koppels zonder kinderen (Snoeckx e.a. 2006). Een eerste kind halveert de echtscheidingskans, volgende kinderen beïnvloeden dit effect nauwelijks (Corijn 1999). Eventuele gevolgen voor de kinderen zouden ouders er immers van weerhouden over te gaan tot echtscheiding (Kalmijn, De Graaf, Poortman 2004). Zeker bij jonge kinderen kan dit een belangrijke rol spelen. Bovendien zou het uitblijven van kinderen kunnen wijzen op een nakende huwelijks crisis (Fokkema, Liefbroer 1999). Zelfs kinderen die vóór het huwelijk geboren zijn, zouden niet langer de kans op echtscheiding verhogen, maar net als kinderen binnen het huwelijk een huwelijksstabiliserende invloed hebben (Snoeckx e.a. 2006). Vanhove en Matthijs (2002) vinden indicaties dat het aandeel kinderloze koppels in het totale aantal gescheiden koppels is afgenomen tussen 1970 en 2000 onder meer door de veranderde wetgeving met betrekking tot co-ouderschap uit 1995. Bij een erg groot aantal kinderen wordt het voor ouders moeilijker tijd vrij te maken voor elkaar, wat de kans op echtscheiding dan weer zou kunnen doen toenemen (Waite, Lillard 1991, Snoeckx e.a. 2006).

Corijn (2005a) stelt verder vast dat er bij koppels met kinderen vaker gescheiden wordt met onderlinge toestemming. De FOD Economie (2004) berekende dat over het algemeen drie op vier echtscheidingen in België gebeurt volgens dit stelsel van onderlinge toestemming. Slechts een kwart gebeurt op verzoek van één van beide partners. In Vlaanderen wordt in vergelijking met de andere regio's vaker met onderlinge toestemming gescheiden (81%) en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vaker met één eisende partij (43%). Ook hier blijft de vraag of dit samenhangt met het hoge percentage inwoners van buitenlandse herkomst in Brussel. Sinds de nieuwe echtscheidingswet werd het schuldprincipe verlaten bij echtscheidingszaken met één eisende partij. Of dit het aantal echtscheidingen van dit type heeft doen toenemen, kunnen we niet meegeven. Momenteel zijn er immers nog geen recente officiële statistieken beschikbaar die de impact van de nieuwe echtscheidingswet kunnen nagaan.

Is er slechts één eisende partij in de echtscheidingszaak dan is dit vaker de vrouw dan de man (FOD Economie 2004). In de laatste twintig jaar nemen vrouwen steeds vaker het initiatief tot echtscheiding: 53% van de echtscheidingen op verzoek van één van beide partners in 1980 gebeurde op initiatief van de vrouw ten opzichte van 57% in de periode 2000-2002. Ook Matthijs (1990) stelt vast dat vrouwen meer, vlugger en vaker echtscheiding overwegen dan mannen. Binnen de islamcultuur is het initiatief tot echtscheiding niettemin beperkt voor de vrouwelijke partner.

Hoewel echtscheidingen voorkomen in alle lagen van de bevolking, gebeurt het volgens Bulckens e.a. (2007) vaker bij gezinnen die financieel wat meer draagkracht hebben. Echtscheiding gaat immers niet alleen gepaard met wettelijke en sociale, maar ook met economische gevolgen. Getuige hiervan is de financiële kwetsbaarheid van heel wat éénoudergezinnen. De negatieve economische gevolgen treffen vooral de vrouw. Vandaar ook de link die in heel wat onderzoeken gelegd wordt tussen de toegenomen economische onafhankelijkheid van de vrouw en de toename in het aantal echtscheidingen. Naast tewerkstelling bepaalt ook het opleidingsniveau in welke mate iemand economisch onafhankelijk is (Raeymaeckers, Snoeckx, Mortelman 2007). Bij Corijn (2006b) lezen we echter dat hoog opgeleide vrouwen wel de voorlopers waren inzake echtscheiding, maar dat daarna (althans waargenomen tot 1991) vooral gescheiden wordt door lager opgeleide vrouwen. Snoeckx, Raeymaeckers en Mortelmans (2006) vinden dat een hoger opleidingsniveau vooral tijdens de eerste jaren van het huwelijk de echtscheidingskans verhoogt. Volgens deze onderzoekers is ook tijdens deze eerste periode van het huwelijk het effect van gescheiden ouders op de echtscheidingskansen van hun kinderen het grootst.

Een andere factor die de kans op echtscheiding verhoogt is de heterogeniteit in het huwelijk (Janssen 2003; Raeymaeckers e.a. 2007). Het gaat hier om verschillen tussen de partners in godsdienst en etnische herkomst, maar ook bijvoorbeeld om een verschillend economisch of cultureel milieu of leeftijdsverschillen. Wat opleidingsniveau betreft, zou de kans op echtscheiding enkel stijgen als de vrouw hoger opgeleid is dan de man (Janssen 2003). Ook verschillen in opvattingen met betrekking tot de rol van mannen en vrouwen in het huwelijk en daarbuiten, kan de kans op echtscheiding doen toenemen. Zo blijkt dat, vooral bij vrouwen met minder traditionele rolopvattingen, de kans op echtscheiding toeneemt wanneer de man zijn deel in het huishoudelijke werk niet opneemt (Greenstein 1995, Kalmijn e.a. 2004, Raeymaeckers e.a. 2007). De kans op echtscheiding is in heterogene huwelijken groter omdat de kans op meningsverschillen er groter is, alsook de kans dat het huwelijk door de sociale omgeving wordt afgekeurd.

Wanneer we nu de specifieke culturele en socio-economische context van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen/België (zie hoofdstuk 1) verbinden met de bovenstaande analyse van echtscheiding in Vlaanderen/België, zouden we enerzijds kunnen verwachten dat de prevalentie van echtscheiding veel lager is bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België ten opzichte van de autochtone bevolking. Over het algemeen zijn immers veel minder personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België hoog opgeleid, hebben ze minder vaak betaald werk, is de economische onafhankelijkheid van de vrouw erg laag, kennen ze het huwelijk een meer centrale rol toe, wonen ze minder vaak samen en hebben ze vaker, jonger en meer kinderen. Eén voor één factoren waarvan we kunnen verwachten dat ze de kans op echtscheiding verkleinen. Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst huwen wel op jongere leeftijd dan de autochtone bevolking, maar deze jonge huwelijken zijn doorgaans ook sterk gewaardeerd door de ouders, wat alweer een rem vormt op echtscheiding. In het geval van gemengde huwelijken en huwelijksmigratie verwachten we anderzijds dat heterogeniteit de kans op echtscheiding bij deze huwelijken verhoogt. De invloed van religie (en de daarmee samenhangende wettelijke traditie) is dan weer minder duidelijk. Enerzijds wordt echtscheiding sterk verfoeid, maar anderzijds was het nooit verboden en kent men dan ook een millennia lange traditie van echtscheiding op initiatief van de man. In een volgende stap proberen we meer inzicht te verwerven in de echtscheidingskansen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Vlaanderen/België door te kijken naar de prevalentie van echtscheiding in respectievelijk Turkije en Marokko zelf.

2.2. Echtscheiding in Turkije en Marokko

Een blik op de echtscheidingscijfers in Turkije maakt meteen duidelijk dat echtscheiding er relatief weinig voorkomt. Tussen 1960 en 2002 is het bruto echtscheidingscijfer in Turkije toegenomen van 0.4 echtscheidingen per duizend inwoners tot 0.7 echtscheidingen (Council of Europe 2004: 67). De invoering van de echtscheiding met wederzijdse toestemming in 1988 is mede verantwoordelijk geweest voor een lichte toename in het aantal geregistreerde echtscheidingen. De stijging blijft echter relatief klein als we het vergelijken met de stijging van het bruto echtscheidingscijfer in België in diezelfde periode van 0.5 pro mille tot 3.0 pro mille. Turkije had in 2002 op drie landen na (Armenië, Georgië en de voormalige Joegoslavische republiek van Macedonië) het laagste bruto echtscheidingscijfer uit een groep van 40 landen die deel uitmaakten van

de Raad van Europa en waarvan het bruto echtscheidingscijfer dat jaar gekend was. Ook het totale echtscheidingscijfer dat rekening houdt met het aantal huwelijken per duizend inwoners, het leeftijdsspecifieke echtscheidingsgedrag en de mortaliteitscijfers van een bepaald jaar (zie 2.1), steeg in Turkije tussen 1970 en 2002 slechts van 4% tot 9%. Enkel Armenië en Georgië hadden in 2002 een lager cijfer (in een groep van 35 landen die deel uitmaakten van de Raad van Europa en waarvoor het totale echtscheidingscijfer dat jaar gekend was). En ook bij deze indicator is het verschil met België erg groot. In België nam het totale echtscheidingscijfer tussen 1970 en 2002 toe van 10% tot 54%. Dit wil zeggen dat men op basis van cijfers uit 2002 kan voorspellen dat 54% van de huwelijken in België binnen de 40 jaar zal stranden in een echtscheiding, terwijl dit slechts voor 9% van de huwelijken in Turkije het geval is. Het totale echtscheidingscijfer in Turkije is nu vergelijkbaar met dat in België aan het eind van de jaren'60.

De lage echtscheidingskans in Turkije zou gerelateerd zijn aan de sterke religieuze en familiale banden die in de Turkse samenleving worden aangehouden en het feit dat echtscheiding er cultureel wordt ontmoedigd. Echtscheiding wordt vooral in de rurale gebieden weinig getolereerd en slechts aangewend als er echt geen andere uitweg is. In deze gebieden worden individuele gedragingen als echtscheiding afgeremd door de sociale structuur waarin endogamie relatief vaker voorkomt en men op z'n minst sterk met elkaar verbonden is door nauwe familieverbanden met patriarchale, autoritaire relaties (Aydin, Gülçat 2001). Al zou de prevalentie van ongeregistreerde, onwettige religieuze huwelijken en echtscheidingen in de rurale gebieden van Turkije ook zorgen voor een onderschatting van de reële echtscheidingskans (Topçuoğlu 1997, Aydin, Gülçat 2001, Yilmaz 2003).

Net als in België zijn de eerste vijf jaar van het huwelijk in Turkije het gevoeligst voor een echtscheiding. 49% van de echtscheidingen in Turkije komen voor in de eerste vijf jaren van het huwelijk (SIS 1995). In Turkije komt echtscheiding relatief vaker voor bij kinderloze koppels dan in België: 45% van de gescheiden koppels zijn kinderloos (SIS 1995) ten opzichte van één derde in België (zie eerder: Corijn 2005a). Het niet krijgen van kinderen kan in Turkije gezien worden als een reden voor echtscheiding (Aydin, Gülçat 2001, zie ook 2.3). De meest geciteerde reden voor echtscheiding in Turkije is echter onverenigbare verschillen met het moedwillig achterlaten en overspel tot gevolg (SIS 1995). Door vrouwen wordt overspel (81.3%), intrafamiliaal geweld (65.5%) en alcoholverslaving (59%) het vaakst als motief aangehaald²⁰.

²⁰ Meerder motieven mogelijk.

We vermelden voor Turkije graag nog het onderzoek van Levine (1982) op basis van Turkse nationale echtscheidingsstatistieken, dat ondertussen al 25 jaar oud is, maar toch enkele interessante inzichten oplevert. Levine concludeerde immers dat in Turkije vooral diegenen die zich midden tussen economische en structurele veranderingen bevinden en hierdoor veel stress ervaren een hoog risico kennen op echtscheiding. Echtscheiding hangt in zijn onderzoek samen met verstedelijking en stedelijke beroepen, een hoger niveau van ontwikkeling, veranderende vrouwenrollen, ontwikkelde landbouw eerder dan industrialisering op grote schaal en het nauwelijks alfabeet zijn (in het geval van vrouwen). Vooral de arme stedelingen die gedelocaliseerd en economisch kwetsbaar zijn, lijken meer kans te hebben op echtscheiding. Indien dit het geval is zouden we kunnen verwachten dat ook de huwelijken van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België, en zeker de migratiehuwelijken, erg kwetsbaar zijn voor echtscheiding.

Voor Marokko zijn er minder cijfergegevens over echtscheiding beschikbaar. De cijfers die er wel zijn tonen een heel ander beeld dan in Turkije. Het totale echtscheidingscijfer is veel hoger in Marokko en komt er in de buurt van het Belgische cijfer. Het nam sinds de jaren '60 toe om in de jaren '80 reeds 50% te bedragen. Het bleef vervolgens zo hoog tot de hervormingen in de familiewetgeving van 2004 (Entifi 2007, Masid 2002: 15). Op dat ogenblik werd de éézijdige verstoting van de vrouw door haar man onder rechterlijke controle geplaatst en werd het initiatief tot echtscheiding voor de vrouw uitgebreid (zie 3.2). Deze mogelijkheid die de man werd toegekend om zijn vrouw éézijdig te verstoten, leidde in Marokko lang tot een opeenvolging van meerdere huwelijken gedurende de levensloop (Tabutin, Schoumaker 2005: 25). Het is gebaseerd op het islamitische familierecht, de shari'ah, dat tot voor kort nog de basis vormde van het Marokkaanse familierecht. Dit in tegenstelling tot Turkije waar reeds in 1924 een scheiding tussen religie en staat werd doorgevoerd en verstotingen al sinds die datum niet meer toegelaten zijn.

Onder invloed van de hervorming van het Marokkaanse familierecht in 2004, is volgens de cijfers van het Marokkaanse ministerie van justitie het aantal echtscheidingen in Marokko tussen 2003 en 2005 met 34% afgenomen (van 44.922 tot 29.668). Het aantal echtscheidingen met onderlinge toestemming (ingevoerd in 2004) nam in 2005 toe met 166.08% in vergelijking met 2004. Het aantal echtscheidingen tegen compensatie, de meest populaire echtscheidingsvorm voor de hervorming, nam tussen 2004 en 2005 verder af met 6.34%. Dat de kans op echtscheiding recentelijk lijkt af te nemen in Marokko, terwijl het juist toeneemt in Turkije, lijkt te kaderen in de analyse van Jones (1997) dat in samenlevingen met een relatief hoge echtscheidingsgraad

en een laag niveau van socio-economische ontwikkeling het risico op echtscheiding gematigd wordt tijdens het proces van modernisering, terwijl men in samenlevingen waar de echtscheidingsgraad extreem laag is voor modernisering, kan verwachten dat de 'industrialisering' leidt tot een snellere toename in de echtscheidingscijfers. De trends zijn niettemin lang niet zo uitgesproken als bij de Zuidoost-Aziatische moslimlanden die Jones bestudeert in zijn onderzoek.

2.3. Echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap... in Nederland

Na de bespreking van de prevalentie van echtscheiding in Vlaanderen en België enerzijds en Turkije en Marokko anderzijds, zou de volgende logische stap een specifieke bespreking zijn van de prevalentie van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België en Vlaanderen. De echtscheidingsstatistieken die momenteel beschikbaar zijn voor België en Vlaanderen maken doorgaans echter geen onderscheid naar etnische herkomst. De enige kwantitatieve analyse met betrekking tot echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België die we hebben teruggevonden, betreft de posterpresentatie 'Partner Selection and Divorce in Ethnic Minorities' van Lievens (2001), gebaseerd op de volkstellingdata van 1991 en de rijksregisterdata van 1996. We gaan er later dieper op in. Eerst bekijken we een recentere en uitgebreidere analyse uit Nederland.

Van Huis en Steenhof (2004a) van het Centraal Bureau voor de Statistiek hebben de echtscheidingskansen van allochtonen in Nederland berekend aan de hand van de structuurtelling van 1 januari 2002. In hun studie beschouwen zij iemand als allochtoon wanneer minstens één van diens ouders in het buitenland is geboren. Voor deze groep berekenen zij transversale en longitudinale echtscheidingscijfers (zie eerder). Omdat de resultaten voor beide berekeningswijzen elkaar erg benaderen, presenteren zij in hun artikel enkel de transversale cijfers. Deze geven weer hoeveel percent van de huwelijken na tien jaar verbroken zullen zijn indien het leeftijdsspecifieke echtscheidingsgedrag en de mortaliteitscijfers van 2002 in de toekomst worden aangehouden.

Echtscheidingscijfers met betrekking tot personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in Nederland kunnen nuttige inzichten opleveren voor ons eigen onderzoek. De Turkse en de Marokkaanse bevolkingsgroep in Nederland vertoont heel wat parallellen met beide migrantengroepen in België. Ze vormen

er de twee grootste niet-westerse migrantengroepen²¹ en hebben er een gelijkaardige migratiegeschiedenis gekend als in België (Jacobs 1998). Toch mogen we niet vergeten dat de situatie in Nederland en België ook verschillen kent. Zo is de totale echtscheidingsgraad in Nederland over het algemeen lager dan in België: in Nederland bedroeg ze 37% voor koppels gehuwd in 2002, terwijl ze in België 54% bedroeg voor een huwelijksduur van 40 jaar (Council of Europe 2004). Ook de wetgeving rond echtscheiding en de migratiewetgeving verschilt in beide landen. Nederland kent een strengere migratiewetgeving, wat een impact heeft op het aantal gesloten huwelijken, het aantal schijnhuwelijken en het type huwelijken²² bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst en zo onrechtstreeks ook op het aantal echtscheidingen binnen deze bevolkingsgroepen. Ten slotte zijn er ook relevante verschillen met betrekking tot de migrantengroepen zelf in beide landen. Zo zijn er tussen beide landen verschillen naar herkomstregio. De meeste Marokkanen in België en Nederland zijn bijvoorbeeld Berbers, maar in België zijn ze grotendeels afkomstig uit de steden uit het noorden, terwijl in Nederland 80% afkomstig is uit de sterk onderontwikkelde, rurale gebieden in de Rif. Ondanks deze verschillen verwachten we niettemin dat de trends die duidelijk worden op basis van de Nederlandse data van belang kunnen zijn voor de Belgische situatie.

²¹ 20% van de populatie van Nederland is van vreemde herkomst en ongeveer de helft hiervan is van niet-westerse afkomst (Van Huis, Steenhof 2004).

²² Het Centraal Bureau voor de Statistiek in Nederland stelde recent een forse daling vast in het aantal migratiehuwelijken bij Turkse en Marokkaanse allochtonen in Nederland (van Huis 2007). In 2001 haalde nog 61% van de Turkse en 59% van de Marokkaanse mannen hun bruid uit het land van herkomst. Vijf jaar later is dit nog maar respectievelijk 36% en 29%. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat Turkse en Marokkaanse jongens het huwelijk gewoon langer uitstellen tot ze ouder zijn en meer verdienen en dan alsnog een bruid gaan zoeken in het land van herkomst. Maar ook de strengere wetgeving op huwelijksmigratie die in 2004 in Nederland werd ingevoerd, wordt als mogelijke verklaring voor deze daling aangehaald. Om een partner uit het land van herkomst te laten overkomen, moet men nu immers ouder zijn dan 21 en in staat om de partner financieel te onderhouden. Men moet 120 procent van het minimumloon verdienen en de partner die naar Nederland komt moet in het moederland op eigen kosten een inburgeringscursus volgen en later nog een in Nederland. Ondanks het feit dat ook de Vreemdelingenwet in België strenger geworden is in 2006, is de wetgeving rond volgmigratie of gezinshereniging bij ons nog steeds soepeler dan in Nederland (Heyse, Pauwels 2007: 18, www.vlaanderen.be). Dit heeft aanleiding gegeven tot een zogenaamde *België route*. Allochtonen uit Nederland komen soms tijdelijk – meestal zo'n zes maanden – officieel in België wonen om zo hun bruid, bruidegom of andere familieleden over te kunnen laten komen. Na enkele maanden keren ze dan weer terug naar Nederland. Dit heeft een invloed op het aantal huwelijken geregistreerd in België en Nederland. De nieuwe regeringsonderhandelaars zijn echter van plan om de huwelijksmigratie in België aan nog strengere voorwaarden te onderwerpen. Eén van de voorstellen is te eisen dat de man of vrouw die zijn partner uit het land van herkomst wil huwen, minstens 125 procent van het leefloon verdient (De Standaard, 12 oktober 2007, Minder importbruiden naar Nederland).

2.3.1 Autochtonen, westerse allochtonen, niet-westerse allochtonen

Van Huis en Steenhof (2004a) maken een eerste grove indeling naar herkomst aan de hand van het onderscheid tussen autochtonen, westerse allochtonen en niet-westerse allochtonen. Bij gemiddeld één op de drie huwelijken die in een periode van één jaar in Nederland gesloten werden tussen 1997 en 2001, was minstens één van beide partners van allochtone herkomst (tabel 1). Binnen deze groep nemen de huwelijken tussen twee niet-westerse allochtonen het grootste aandeel in. Bijna 10% van alle huwelijken die in een periode van één jaar afgesloten zijn tussen 1997 en 2001 was tussen twee allochtonen van niet-westerse herkomst. Gemengde huwelijken komen binnen de niet-westerse allochtone gemeenschap in mindere mate voor.

Tabel 1: Gesloten huwelijken per jaar naar herkomst van beide partners, gemiddeld aandeel over 1997-2001 en echtscheidingskans na 10 jaar naar herkomst, 2001 in Nederland

Alle gehuwde koppels		Gemiddeld aandeel in het totaal per jaar (1997-2001) N=85.800	Echtscheidingskans na 10 jaar (2001)
Man	Vrouw		
Autochtoon	Autochtoon	68.8%	17%
Autochtoon	Westers allochtoon	7.3%	23%
Autochtoon	Niet-westers allochtoon	2.9%	30%
Westers allochtoon	Autochtoon	5.6%	24%
Westers allochtoon	Westers allochtoon	2.5%	21%
Westers allochtoon	Niet-westers allochtoon	0.5%	35%
Niet-westers allochtoon	Autochtoon	2.0%	54%
Niet-westers allochtoon	Westers allochtoon	0.6%	44%
Niet-westers allochtoon	Niet-westers allochtoon	9.9%	29%

Bron: Eigen bewerking van Van Huis & Steenhof, 2004

Personen van allochtone herkomst in Nederland blijken ten eerste vaker te scheiden dan personen van autochtone herkomst (tabel 1 – 3e kolom). De kleinste echtscheidingskans vinden we immers terug bij een huwelijk tussen twee personen van autochtone herkomst: 17% na een huwelijksduur van 10 jaar. Ten tweede is de prevalentie van echtscheiding hoger bij personen van niet-westerse allochtone herkomst dan bij personen van westerse allochtone herkomst. En ten derde, hebben in alle groepen gemengde huwelijken na tien jaar de meeste kans verbroken te worden. Ook Janssen (2003) stelt vast dat hoe meer partners in achtergrond van elkaar verschillen hoe groter de kans op echtscheiding is. Samen resulteert dit in de grootste echtscheidingskans voor gemengde huwelijken met een partner van niet-westerse allochtone herkomst. Zo loopt maar liefst 54% van de huwelijken tussen een man van niet-westerse allochtone herkomst en een vrouw van autochtone herkomst na 10 jaar op de klippen. De echtscheidingskansen van westerse allochtonen liggen dichterbij de buurt van die van autochtone personen dan van die van niet-westerse allochtone personen.

De Nederlandse onderzoekers bekeken ook de evolutie van de echtscheidingskansen (en nauw verwant hiermee de huwelijkskansen) van personen van niet-westerse herkomst over een langere periode. Hier is de belangrijkste conclusie dat dit sterk samenhangt met veranderingen in de Nederlandse wetgeving die het aangaan van schijnhuwelijken en het laten overkomen van een partner uit het buitenland hebben bemoeilijkt. Als gevolg van de veranderingen in de wetgeving zijn er minder huwelijken gesloten en zijn de gesloten huwelijken meer stabiel, ook al blijkt dit vooral een tijdelijk effect te zijn. Ook bij de interpretatie van Belgische of Vlaamse gegevens over langere termijn zal rekening moeten gehouden worden met recente veranderingen in de migratiewetgeving die betrekking hebben op personen van Turkse of Marokkaanse herkomst²³. We denken onder meer aan de aanpassing van de Vreemdelingenwet in 1993 (verhoging minimumleeftijd voor gezinshereniging, toekenning verblijfsrecht van onbepaalde duur na 15 maand), de wet van 4 mei 1999 (schijnhuwelijk ongeldig), de wet van 12 januari 2006 (schijnhuwelijk strafbaar) (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 17-19) en de nieuwe aanpassing van de Vreemdelingenwet in 2006 (bijkomende voorwaarden voor huwelijksmigratie, toekenning verblijfsrecht van onbepaalde duur verlengd naar 3 jaar) (Heyse e.a. 2007: 21).

²³ Voor een overzicht van het huidige Belgische immigratiebeleid verwijzen we naar Heyse, Pauwels e.a. 2007: 13-22.

2.3.2 Niet-westerse allochtonen van de eerste en tweede generatie

Van Huis en Steenhof (2004a) gaan dieper in op de echtscheidingskansen van niet-westerse allochtonen door een onderscheid te maken tussen eerste en tweede generatie allochtonen. Zij houden hierbij niet langer rekening met gemengde huwelijken tussen niet-westerse en westerse allochtonen omdat deze huwelijken nog geen 1% uitmaken van het totale aantal huwelijken (dus enkel geaccentueerde rijen in tabel 1). Het is van belang te melden dat de afbakening van de eerste en tweede generatie in deze Nederlandse studie heel anders gebeurt dan eerder in dit rapport (zie 1.1.3). Wij gebruikten de definitie die ook gebruikt werd in andere onderzoeken van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid rond huwelijksmigratie en gebaseerd is op Lievens (1997). Volgens de definitie van Van Huis en Steenhof behoren alle allochtonen die in het land van herkomst geboren zijn tot de eerste generatie en bevat de tweede generatie alle allochtonen die in Nederland geboren zijn. Onze definitie van de tweede generatie is ruimer en bevat ook die personen die voor de leeftijd van 7 jaar naar ons land zijn geëmigreerd²⁴. Ook zij zijn immers van kindsbeen blootgesteld aan de waarden en normen die gangbaar zijn in de Westerse samenleving en hebben hier een belangrijk deel van hun socialisatieproces doorlopen²⁵. De verschillende definiëring moet in het achterhoofd gehouden bij de interpretatie van onderstaande resultaten.

Indien we dus de gemengde huwelijken met een westerse allochtone partner buiten beschouwing laten (en met de definitie van Van Huis en Steenhof in het achterhoofd), dan wordt in Nederland ongeveer de helft van de huwelijken bij niet-westerse allochtonen afgesloten tussen twee niet-westerse allochtonen van de eerste generatie (tabel 2). Meer dan een kwart bestaat uit gemengde huwelijken afgesloten tussen een niet-westerse allochtoon van de eerste generatie en een autochtoon. Bijna 13% van de huwelijken worden afgesloten tussen een niet-westerse allochtoon van de tweede generatie en een niet-westerse allochtoon van de eerste generatie. Huwelijken tussen tweede

²⁴ Volgens het Nederlandse onderzoek behoorde hierdoor in 2005 slechts 3.2% van de Marokkaanse gehuwde mannen en 9.5% van de Marokkaanse gehuwde vrouwen tot de tweede generatie. Voor de Turkse gehuwde mannen en vrouwen is dit respectievelijk 8.4% en 12.1% (Statline 2005). Volgens de Steunpuntonderzoeken (Lodewyckx, Marynissen 2006: 24, Yalçin, Lodewyckx, Geets e.a. 2006: 97), behoorde in 2004 maar liefst 17.5% van de Marokkaanse gehuwde mannen en 29.1% van de Marokkaanse gehuwde vrouwen behoorden tot de tweede generatie. Voor de Turkse gehuwde mannen en vrouwen is dit respectievelijk 27.0% en 29.3%.

²⁵ Van Huis en Steenhof maken zelf ook deze kanttekening bij hun definitie.

generatie niet-westerse allochtone partners komen in Nederland op dit ogenblik nog bijna niet voor (1.4%).

Tabel 2: Gesloten huwelijken per jaar naar herkomst van beide partners, gemiddeld aandeel over 1997-2001 en echtscheidingskans na 10 jaar naar herkomst, 2001 in Nederland

Gehuwde koppels met minstens één partner van niet-westerse allochtone herkomst (excl. gemengde huwelijken met westerse allochtone partner)		Gemiddeld aandeel in het totaal per jaar (1997-2001) N=12.600	Echtscheidingskans na 10 jaar (2001)
Man	Vrouw		
Autochtoon	Niet-westers allochtoon, 1eG*	15.9%	31%
Autochtoon	Niet-westers allochtoon, 2eG**	3.2%	26%
Niet-westers allochtoon, 1eG*	Autochtoon	11.1%	59%
Niet-westers allochtoon, 1eG*	Niet-Westers allochtoon, 1eG*	53.2%	28%
Niet-westers allochtoon, 1eG*	Niet-westers allochtoon, 2eG**	8.7%	40%
Niet-westers allochtoon, 2eG**	Autochtoon	2.4%	26%
Niet-westers allochtoon, 2eG**	Niet-westers allochtoon, 1eG*	4.0%	24%
Niet-westers allochtoon, 2eG**	Niet-westers allochtoon, 2eG**	1.6%	30%

Bron: Eigen bewerking van Van Huis & Steenhof, 2004

* eerste generatie: geboren in land van herkomst/ ** tweede generatie: geboren in Nederland

Uit tabel 1 bleek reeds dat niet-westerse allochtonen meer kans hadden op echtscheiding na een huwelijksduur van 10 jaar dan westerse allochtonen en autochtonen. Uit tabel 2 kunnen we nu ook opmaken welke huwelijken bij niet-westerse allochtonen het meest tot echtscheiding leiden. De grootste echtscheidingskans vinden we terug bij een gemengd huwelijk tussen een niet-westerse man van de eerste generatie en een autochtone vrouw. Een dergelijk huwelijk loopt in bijna 60% van de gevallen binnen de 10 jaar uit op een echtscheiding. Een huwelijk tussen een vrouw van de eerste generatie en een autochtone man heeft daarentegen slechts half zoveel kans om stuk te lopen. Het verschilt daarmee niet van een huwelijk tussen twee allochtonen van de

eerste generatie. Ook wanneer de niet-westerse man van de tweede generatie is, lijkt dit type van huwelijk minder stuk te lopen. Tussen de tweede generatie allochtonen en autochtonen zal er minder sprake zijn van cultuurverschillen dan bij de eerste generatie.

Een tweede groep huwelijken waarbij de kans op echtscheiding erg groot is, zijn deze tussen een niet-westerse vrouw van de tweede generatie en een niet-westerse man van de eerste generatie. 40% van deze huwelijken lopen binnen de 10 jaar uit op een echtscheiding. Het gaat hier voornamelijk om migratiehuwelijken, waarbij de vrouw die in Nederland is opgegroeid, huwt met een partner uit het land van herkomst. Dergelijke migratiehuwelijken lopen minder vaak stuk wanneer de man in Nederland is opgegroeid en de vrouw in het herkomstland. De kans op echtscheiding is er bijna half zo groot. Deze huwelijksvorm heeft daarmee de kleinste echtscheidingskans.

Gemeenschappelijk aan enerzijds een gemengd huwelijk tussen een niet-westerse man van de eerste generatie en een autochtone vrouw en anderzijds een migratiehuwelijk tussen een niet-westerse man van de eerste generatie en een niet-westerse vrouw van de tweede generatie, is dat we voor beide type van huwelijken verwachten dat er een discrepantie bestaat in de manier waarop beide partners denken over de rol van mannen en vrouwen in het gezin en daarbuiten en dat bovendien de vrouwelijke partner daarbij een minder traditioneel standpunt inneemt dan de mannelijke partner. Het toont het belang aan van het in rekening brengen van het genderaspect in het onderzoek rond echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. We gaan er dieper op in in het volgende hoofdstuk dat de specifieke kenmerken beschrijft van de huwelijksrelatie van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die mogelijk zouden kunnen aanleiding geven tot echtscheiding.

Dat deze twee groepen de hoogste echtscheidingskans vertonen betekent echter niet noodzakelijk dat deze huwelijkstypes ook het meest problematisch zijn. Niet alle problematische huwelijken leiden uiteindelijk tot een echtscheiding. We zullen in het volgende hoofdstuk ook ingaan op de specifieke inhibitoren en facilitoren die het effectief overgaan tot echtscheiding voor deze groepen kunnen bemoeilijken of vergemakkelijken. Hier zal duidelijk worden dat ook deze gekoppeld zijn aan gender.

Van Huis en Steenhof (2004a) tonen verder nog aan dat schijnhuwelijken een belangrijke rol spelen in de hoge echtscheidingscijfers bij gemengde huwelijken (zie ook 1.1). Dat blijkt uit de echtscheidingspiek die men enkel bij deze koppels vaststelt na een huwelijksduur van vier jaar. Een buitenlander kan in Nederland een permanente verblijfsvergunning krijgen na een huwelijksduur van drie jaar.

Deze piek wordt echter niet volledig verklaard door schijnhuwelijken. Gemengde huwelijken zijn sowieso moeilijk en ook in het geval van huwelijken die in eerste instantie niet de verblijfsvergunning tot doel hadden, zal men de echtscheiding uitstellen tot wanneer men legaal in Nederland kan verblijven. Dat blijkt ook uit de piek die men vaststelt bij gemengde huwelijken met kinderen. Van Huis en Steenhof schatten dat maximaal 10% van de huwelijken tussen een niet-westerse man en een autochtone vrouw schijnhuwelijken zijn.

2.3.3 Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst

De niet-westerse allochtone gemeenschap in Nederland is anders samengesteld dan de niet-westerse allochtone gemeenschap in België. Naast Turken en Marokkanen omhelst ze ook een belangrijke groep Surinamers, Antillianen en Arubanen. Marokkanen en Turken verschillen onder meer in partnerkeuze van deze groepen: ze kiezen veel meer voor een partner uit dezelfde herkomstgroep. Als er al gemengde huwelijken tot stand komen, dan is dat vaker tussen een Marokkaanse of Turkse man en een autochtone vrouw dan omgekeerd. Omwille van dergelijke verschillen berekenen Van Huis en Steenhof de echtscheidingskansen ook afzonderlijk voor de vier grootste herkomstgroepen. Voor de Turkse en Marokkaanse gemeenschap hebben hun berekeningen betrekking op enerzijds koppels waarbij beide partners van de eerste generatie zijn en anderzijds koppels waarbij een man van de eerste generatie getrouwd is met een autochtone vrouw (dus enkel geaccentueerde rijen in tabel 2). Percentages voor de overige groepen werden niet berekend in verband met te kleine aantallen. Met een ruimere afbakening van de tweede generatie zoals door ons voorgesteld (zie 2.3.2) had dit waarschijnlijk wel gekund. De huwelijken tussen twee personen van de eerste generatie zijn vaak in het land van herkomst gesloten nog voor de mannelijke partner in de jaren zestig of zeventig als arbeidsmigrant naar Nederland kwam (CBS 2003: 45). De in het land van herkomst achtergebleven partner en eventuele kinderen volgden hem na enige tijd.

Net als eerder bij de algemene analyse voor personen van niet-westerse herkomst, stellen we ook hier vast dat de vier groepen (combinatie Marokkaans/Turks, gemengd/homogeen koppel) een grotere echtscheidingskans kennen dan de autochtone bevolking. Het verschil is niettemin erg klein voor Turkse koppels van de eerste generatie. Het neemt toe bij Marokkaanse koppels van de eerste generatie. Zij hebben 31% kans op echtscheiding na een huwelijksduur van 10 jaar (tabel 3) ten opzichte van 17% bij de autochtone bevolking (tabel 1). De kans op echtscheiding is nog een stuk groter bij

gemengde koppels. Ongeveer drie kwart van de huwelijken tussen een Marokkaanse man van de eerste generatie en een Nederlandse vrouw loopt binnen de 10 jaar uit op een echtscheiding. Bij huwelijken tussen een Turkse man van de eerste generatie en een Nederlandse vrouw is dit 69%. Dat de kans op echtscheiding telkens groter is voor personen van Marokkaanse herkomst dan voor personen van Turkse herkomst lijkt tot op zekere hoogte het verschil in echtscheidingscijfers te reflecteren in Marokko en Turkije zelf (zie 2.1).

Tabel 3: Echtscheidingskans na 10 jaar naar herkomst van beide partners, 2001 in Nederland

Gehuwde koppels met minstens één partner van Marokkaanse of Turkse herkomst (excl. gemengde huwelijken met westerse allochtone partner)		Echtscheidingskans na 10 jaar (2001)
		Enkel 1 ^e generatie
Man	Vrouw	
Turks	Turks	20%
Turks	Autochtoon	69%
Marokkaans	Marokkaans	31%
Marokkaans	Autochtoon	74%

Bron: Eigen bewerking van Van Huis & Steenhof, 2004a

Het is belangrijk om ook even stil te staan bij het effect van kinderen op de echtscheidingskans van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Van Huis en Steenhof (2004b: 32) stellen immers vast dat Turkse en Marokkaanse paren (van de eerste generatie) met kinderen bijna dezelfde echtscheidingskansen hebben als autochtone paren met kinderen. De kans op echtscheiding is met andere woorden vooral groot bij Turkse en Marokkaanse paren zonder kinderen. Bij deze koppels loopt de kans op echtscheiding heel snel op naarmate ze langer kinderloos blijven en dit nog meer zo in Marokkaanse huwelijken dan in Turkse.

Van Huis en Steenhof besluiten dat in Turkse en Marokkaanse huwelijken het niet (kunnen) krijgen van kinderen de kans op echtscheiding doet toenemen. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen is het niet krijgen van kinderen, net als ongehuwd blijven overigens, vaak ondenkbaar (Van der Heyden 2006: 91). Dat er vroeg of laat kinderen komen in het huwelijk wordt als evidentie gezien. Langdurig kinderloze huwelijken komen dan ook nauwelijks voor bij allochtone en gemengde paren (Van Huis, Steenhof 2004b; Lodewijckx 2001). Als kinderen uitblijven in een huwelijk, is dit echter niet noodzakelijk gerelateerd aan het niet

'kunnen' krijgen van kinderen. Het kan ook wijzen op een nakende huwelijks crisis waardoor men (nog) geen kinderen wil. Zo citeert Van der Heyden (2006: 91) een gescheiden Marokkaanse huwelijksmigrante die heel graag kinderen wou, maar hier van af zag omwille van de slechte omstandigheden waarin ze deze zou moeten grootbrengen. Ze hield voet bij stuk en is uiteindelijk kinderloos bij haar man weggegaan, al had ze heel graag kinderen gewild. Vooral wanneer men zich in een gedwongen huwelijk bevindt en hier zo snel mogelijk uit wil, kan het krijgen van kinderen minder een prioriteit zijn. Het is met andere woorden mogelijk dat er nog geen kinderen in het huwelijk zijn omdat de echtscheidingskans zo groot is en niet omgekeerd.

Dat het verschil in echtscheidingskans tussen koppels met kinderen en koppels zonder kinderen bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst zoveel groter is dan bij autochtonen, hoeft bovendien niet gerelateerd te zijn aan het grotere destabiliserende effect van het niet krijgen van kinderen in de eerste groep, maar kan ook gerelateerd zijn aan het grotere stabiliserende effect van het wel hebben van kinderen in deze groep. Snoeckx, Dronkers, Mortelmans en Raeymaeckers (2007: 8) verwachten immers dat dit stabiliserende effect groter zal zijn in traditionele gemeenschappen omdat hier nog geen cultuur bestaat die het grootbrengen van kinderen voor een alleenstaande ouder of nieuw samengestelde gezin faciliteert. Dit kan een rem vormen op de beslissing om bij huwelijksproblemen tot echtscheiding over te gaan.

Op basis van de analyses van Van Huis en Steenhof (2004a, 2004b) kunnen we ten slotte samenvattend stellen dat in Nederland:

- allochtonen meer kans hebben op echtscheiding dan autochtonen
- niet-westerse allochtonen meer kans hebben op echtscheiding dan westerse allochtonen
- personen van Marokkaanse herkomst meer kans hebben op echtscheiding dan personen van Turkse herkomst
- gemengde huwelijken meer kans hebben op echtscheiding dan homogene huwelijken.

De twee groepen met de grootste kans op echtscheiding zijn de gemengde huwelijken met een autochtone vrouw en een niet-westerse man van de eerste generatie (gedeeltelijk door het fenomeen van de schijnhuwelijken) en de huwelijken tussen een niet-westerse vrouw van de tweede generatie en een niet-westerse man van de eerste generatie. Op basis van de Nederlandse cijfers kunnen we echter niet bevestigen of dit laatste ook geldt voor Turkse of Marokkaanse migratiehuwelijken omdat nog erg weinig personen van Turkse of Marokkaanse herkomst van de tweede generatie in Nederland gehuwd zijn. In

beide types van huwelijken verwachten we wel een discrepantie in de man-vrouw opvattingen van beide partners.

In een aantal andere gevallen is er nauwelijks verschil in de echtscheidingskans tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen:

- huwelijken tussen twee Turken van de eerste generatie hebben ongeveer een gelijke kans op echtscheiding als huwelijken tussen twee autochtonen.
- Turkse en Marokkaanse paren van de eerste generatie met kinderen hebben ongeveer een gelijke kans op echtscheiding als autochtone paren met kinderen.

Het is niet duidelijk of deze huwelijken effectief minder problematisch zijn of dat ze een context creëren die de uiteindelijke stap naar echtscheiding bemoeilijkt. Om beter te begrijpen welke verhalen precies schuilen achter de cijfers zullen we in het volgende hoofdstuk de mogelijke aanleidingen tot, inhibitoren, facilitoren en gevolgen van echtscheiding bespreken voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. Maar eerst vergelijken we de resultaten uit het Nederlandse onderzoek met de bevindingen uit minder recent en minder uitgebreid, maar niettemin interessant Belgisch onderzoek.

2.4. Echtscheiding binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap... in België

Zoals we eerder al stelden, bestaan er in België nauwelijks kwantitatieve gegevens over de echtscheidingskansen van personen van allochtone of meer specifiek Turkse en Marokkaanse herkomst. In 2001 verrichtte Lievens evenwel een kwantitatieve analyse op basis van de volkstellingdata van 1991 en de rijksregisterdata van 1996 in het kader van een poster voorbereid voor het 24ste algemeen congres van de International Union for the Scientific Study of Population. Zijn interesse voor het thema werd gewekt vanuit onderzoek naar de kwetsbaarheid van gemengde koppels (allochtoon + autochtoon) voor echtscheiding omwille van de spanningen die de culturele verschillen in deze koppels kunnen veroorzaken. Dit type van onderzoek gaat volgens Lievens uit van de onderliggende vooronderstelling dat etnisch homogene koppels in tegenstelling tot gemengde koppels belangrijke culturele gelijkenissen vertonen. Dit gaat niet altijd op. In migratiehuwelijken, waarbij beide partners opgegroeid zijn in een verschillend land, verschillen beide partners ook in belangrijke mate wat culturele achtergrond betreft, niet in het minst wanneer de partner die huwt met iemand van het land van herkomst tot de tweede generatie behoort. Beide

partners in een dergelijk huwelijk hebben ook erg verschillende verwachtingen (zie verder 3.1). Lievens verwacht dus eveneens een hogere echtscheidingskans bij migratiehuwelijken. Bovendien verwacht hij verschillen naargelang het geslacht van de partner die huwt met een partner uit het land van herkomst. Hij baseert zich hiervoor op onderzoek rond migratiehuwelijken in de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België dat wijst op de verschillende motivaties van beide geslachten om te huwen met een partner uit het land van herkomst (zie o.a. Yalçin e.a., Lodewyckx, Geets e.a. 2006). Ook wij gaan hier dieper op in wanneer we in het volgende hoofdstuk de specifieke kenmerken bespreken van de huwelijksrelatie van personen van Turkse of Marokkaanse herkomst die aanleiding kunnen geven tot echtelijke problemen (zie 3.1).

Lievens gaat voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België na in welke mate het longitudinale echtscheidingscijfer verschilt indien beide partners Marokkaans of Turks zijn en in hetzelfde land zijn opgegroeid of indien beide partners Marokkaans of Turks zijn maar in een verschillend land zijn opgegroeid en hoe deze cijfers verschillen van de kans op echtscheiding in gemengde huwelijken. Hij gebruikt hiertoe een subset van koppels (N=8131) waarvan minstens één van beide partners van Turkse (N=3089) of Marokkaanse (N=5042) herkomst is en reeds minstens twee jaar in België woonde ten tijde van het huwelijk. Ook worden enkel de koppels beschouwd die huwden tussen 1/1/1988 en 1/1/1991. De huwelijksduur bedraagt dus maximum 8 jaar in 1996, het jaar waarin de huwelijksituatie opnieuw wordt gemeten. Van de personen van Turkse herkomst die in deze periode huwden, was in 1996 7.2% gescheiden en van de personen van Marokkaanse herkomst 14.6%. Lievens maakt geen vergelijking met de echtscheidingskansen van autochtone koppels die in dezelfde periode gehuwd zijn.

Lievens verwachtingen worden bevestigd in de analyse. Etnisch gemengde huwelijken waarbij één partner van Turkse of Marokkaanse herkomst is, hebben inderdaad een grotere echtscheidingskans dan huwelijken tussen twee personen van respectievelijk Turkse of Marokkaanse herkomst. Bovendien zijn binnen deze laatste groep migratiehuwelijken meer kwetsbaar voor echtscheiding dan huwelijken tussen twee personen van respectievelijk Turkse of Marokkaanse herkomst die in België zijn opgegroeid. Lievens stelt ook verschillen vast naar geslacht. Deze zijn niet altijd parallel met de vaststellingen in het Nederlandse onderzoek. Van alle koppels waarbij minstens één van beide partners van Marokkaanse herkomst is, hebben migratiehuwelijken waarbij de man uit het land van herkomst komt de grootste echtscheidingskans. Zij worden op de tweede plaats gevolgd door gemengde huwelijken waarbij de vrouw van Marokkaanse herkomst is. Uit het Nederlandse onderzoek bleek nochtans dat

75% van de gemengde koppels waarbij de man van Marokkaanse herkomst is na 10 jaar gescheiden waren. Bij de gemengde koppels waarbij de man van Turkse herkomst is, was dit 69% na 10 jaar. Bij dergelijke gemengde koppels waarbij de man van Turkse herkomst is, vindt ook Lievens een erg groot totaal echtscheidingscijfer terug (2.5x meer dan een gemiddeld huwelijk waarbij één van beide partners van Turkse herkomst is). Gemengde huwelijken waarbij de vrouw van Turkse herkomst is, komen in zijn subset niet voor. Bij Turkse migratiehuwelijken vindt hij, in tegenstelling tot Marokkaanse migratiehuwelijken, geen verschil terug naargelang het geslacht van de partner uit het land van herkomst. Zowel bij koppels waarbij minstens één van beide partners van Turkse herkomst is als bij koppels waarbij minstens één van beide partners van Marokkaanse herkomst is, is de slaagkans het grootst wanneer beide partners tot respectievelijk de Turkse of Marokkaanse gemeenschap in België behoorden op het moment van het huwelijk.

Lievens gebruikt voorts (in tegenstelling tot Van Huis en Steenhof) wel de afbakening in generaties²⁶ die eerder in dit rapport beschreven werd (zie 1.1.3 en 2.3.2). Op basis van die definitie stelt hij vast dat het totale echtscheidingscijfer veel lager is bij de tussengeneratie Marokkanen en Turken dan bij de eerste en tweede generatie. De tweede generatie scheidt relatief ook iets vaker dan de eerste. Bij personen van Marokkaanse herkomst vindt hij weinig verschillen terug naargelang het opleidingsniveau of de huwelijksleeftijd. Bij personen van Turkse herkomst stijgt de echtscheidingskans naarmate men lager opgeleid is en naarmate men huwt op oudere leeftijd.

²⁶ Lievens (1997) onderscheidt een eerste generatie, een tussengeneratie en een tweede generatie allochtonen. Als eerste generatie beschouwt Lievens de personen die op volwassen leeftijd (ouder dan 18 jaar) naar België zijn gekomen (het gaat hier om hoofdzakelijk om mensen die in het kader van arbeidsmigratie naar ons land zijn gekomen, maar ook om huwelijksmigranten, volgmigranten etc.). De tussengeneratie bestaat uit die personen die tussen de leeftijd van 7 en 17 jaar naar ons land zijn gekomen. Onder de tweede generatie verstaat Lievens die personen die in ons land geboren zijn uit ouders van de eerste generatie of die voor de leeftijd van 7 jaar naar ons land gemigreerd zijn.

3. Contextspecifieke factoren in het echtscheidingsproces van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst

dr. Suzana Koelet

Steunpunt Gelijkekansenbeleid

In hoofdstuk één bespraken we de specifieke context van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België. Hoofdstuk twee probeerde een beeld te schetsen van de prevalentie van echtscheiding binnen deze gemeenschap op basis van Nederlandse en Belgische cijfers. In dit derde hoofdstuk willen we de inzichten uit beide voorgaande hoofdstukken combineren door contextspecifieke factoren te onderscheiden die een rol kunnen spelen in elke fase van het echtscheidingsproces van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst.

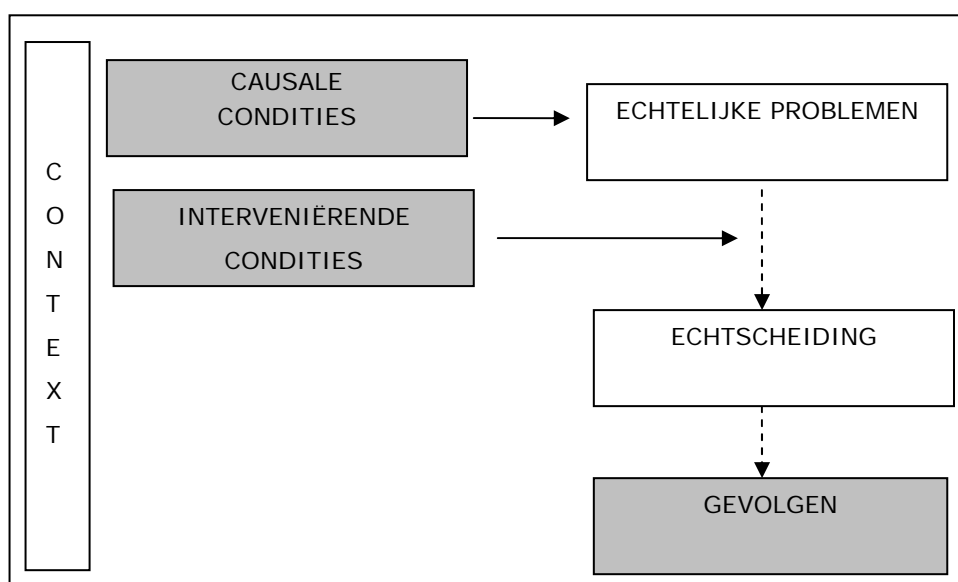
Een eerste vluchtige blik op de socio-economische en culturele context van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België, zou ons kunnen doen verwachten dat de echtscheidingskansen er lager zijn dan bij de autochtone bevolking. Personen van Turkse of Marokkaanse herkomst zijn vaker laag opgeleid, hebben een zwakkere sociaal-economische positie, kennen een sterkere economische afhankelijkheid van de vrouw, hebben vaker kinderen, kennen het huwelijk een meer centrale rol toe, echtscheiding wordt er sterker afgekeurd etc., allemaal factoren die de kans op echtscheiding doen afnemen. Cijfers uit Nederland tonen echter aan dat de kans op echtscheiding bij personen van niet-westerse herkomst veel hoger ligt dan bij autochtonen. Deze kans varieert evenwel sterk naargelang het huwelijksstypet. Ze is erg hoog bij gemengde huwelijken en migratiehuwelijken (vooral als de man in Turkije/Marokko geboren is en van de eerste generatie is), maar veel lager in gezinnen met kinderen of bij huwelijken tussen twee Turken van de eerste generatie. Deze bevindingen nopen ons tot een grondiger analyse van de specifieke context van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in relatie tot echtscheiding.

In dit hoofdstuk gaan we eerst na welke specifieke kenmerken van de huwelijksrelaties die aangegaan worden door personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, aanleiding kunnen geven tot echtelijke problemen. In onderstaand schema benoemen we ze met de term causale condities. De term verwijst zowel naar het feit dat ze de mogelijke oorzaak in zich dragen voor

echtscheiding, als dat ze deel uit maken van de context van de huwelijksrelatie van deze personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Eerder bleek immers dat het niet volstond om de oorzaken voor echtscheiding die aangehaald worden binnen de Belgische context als dusdanig over te nemen voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, zonder ze te beschouwen in hun specifieke context.

Echtelijke problemen vormen echter geen voldoende voorwaarde om tot echtscheiding over te gaan. Echtscheiding moet door de persoon die de echtelijke problemen ervaart ook beschouwd worden als een valabele handelingsstrategie in de huidige situatie. Het is dus belangrijk om niet enkel de causale condities in acht te nemen maar ook de specifieke inhibitoren of facilitoren die het effectief overgaan tot echtscheiding respectievelijk bemoeilijken of vergemakkelijken, wil men een volledig beeld krijgen van echtscheiding bij personen van Turkse of Marokkaanse herkomst. In onderstaand schema noemen we dit de interveniërende condities. Ze interveniëren immers in de beslissing welke handelingsstrategie men zal gebruiken om met de echtelijke problemen om te gaan.

Ook het anticiperen op de gevolgen van echtscheiding kan personen er in principe van weerhouden (of juist stimuleren) om tot echtscheiding over te gaan. Daarom is het belangrijk ook aandacht te besteden aan de periode na de echtscheiding. De gevolgen van echtscheiding zijn niet dezelfde voor mannen en vrouwen van Marokkaanse of Turkse herkomst als voor autochtone Belgen of Vlamingen.

In dit hoofdstuk bespreken we dus de contextspecifieke factoren die een mogelijke rol kunnen spelen vóór, tijdens en na echtscheiding van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. We spreken over 'mogelijke' rol, enerzijds omdat deze factoren niet in elk koppel aanleiding geven tot echtelijke problemen of echtscheiding en anderzijds omdat in België nog maar weinig onderzoek gedaan werd naar echtscheiding binnen deze minderheidscontext en de factoren dus vaak slechts indirect zijn afgeleid uit de literatuur. We kunnen met andere woorden niet met stelligheid beweren dat ze effectief een rol zullen spelen in de echtscheidingskansen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Deze literatuurstudie heeft dan ook vooral een explorerende opzet en zal enkele thema's aanreiken die verder zullen onderzocht worden in het kwalitatief onderzoeksluik van dit project (zie deelrapport 2).

3.1. De periode voor echtscheiding: causale condities

Partners van Turkse en Marokkaanse herkomst in België nemen niet enkel een specifieke positie in op het kruispunt van verschillende dominantiestructuren (zie hoofdstuk 1). Hun huwelijken vinden ook plaats op een kruispunt van culturen. Dit brengt specifieke problemen met zich mee.

3.1.1 Moeilijke genderverhoudingen

In de literatuur gaat heel wat aandacht naar de soms moeilijke man-vrouw verhoudingen in gezinnen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. Ze komen voort uit de discrepantie die in vele van deze gezinnen ervaren wordt tussen de autoriteit die aan de man wordt toegekend binnen de traditioneel islamitische wereldvisie en zijn uiteindelijke positie in de Belgische samenleving (Timmerman 2000a: 17, Timmerman 2006b: 129, Hermans 1994: 33). Mannen van Turkse en Marokkaanse herkomst genieten in België vaak een minder goede naam bij de autochtone bevolking en worden, meer dan Marokkaanse en Turkse vrouwen, met discriminatie geconfronteerd (Timmerman 2006b: 130). Hun positie, zeker deze van de tweede-generatiemigranten, wordt ondermijnd door povere resultaten op school en op de arbeidsmarkt. En ook in de privé-sfeer wordt hun positie steeds vaker in vraag gesteld (Timmerman 2006a: 7, Timmerman 2006b: 130). Niet alleen als partner, maar ook als vader kunnen mannen van Turkse of Marokkaanse herkomst een erosie van hun mannelijke autoriteit ervaren (zeker oudere generaties en lager opgeleide vaders), bijvoorbeeld wanneer zij werkloos zijn of er niet in slagen hun rol als kostwinner op te nemen of wanneer hun kinderen moeten optreden als hun

woordvoerder of tolk in formele contexten (Pels 2000: 82). Dit alles brengt veel frustratie met zich mee en roept bij heel wat mannen vragen op over hoe richting en structuur te geven aan hun leven. De moeilijkheden die zij ondervinden om zich te handhaven in de Belgische samenleving, gaan soms gepaard met langdurige werkloosheid, ernstige vormen van drugs- en/ of andere verslaving of criminaliteit (Welslau, Deven 2003: 10, 117, Van der Heyden 2006: 93).

Doordat de verschuivingen in de machtsbalans zich binnen deze Turkse en Marokkaanse gezinnen in België bovendien eerder schoksgewijs voltrekken en niet geleidelijk zoals in het autochtone gezin (deSwaan 2006), wekt dit bij sommige mannen van Turkse of Marokkaanse herkomst de indruk dat zij genegeerd of bedreigd worden door een Westerse samenleving die de kant kiest van de "arme onderdrukte vrouw in de patriarchale clans" (Timmerman 2006b: 130). Dit kan hen doen terugplooiën op meer radicaal of traditioneel gedrag (Timmerman 2000a: 21, Timmerman 2006a: 7, de Swaan 2006)²⁷. Uit schrik hun mannelijke identiteit te verliezen, staan ze minder open voor verandering en proberen de emancipatie van hun vrouw en/of dochters tegen te gaan (Pels 2000: 82). Soms leggen ze hun vrouw en/of dochters ook strenge beperkingen op omdat ze zich bedreigd voelen door de ondeugdelijke vrouwelijkheid die zou uitgaan van de Westerse samenleving (Bartels 1993). Ze verantwoorden dit vanuit de beschermende rol die de man ten opzichte van de vrouw moet opnemen binnen de islamitische cultuur. Zij hebben echter vaak de modernisering en transformaties gemist die ondertussen ook plaatsgevonden hebben in hun land van herkomst.

Waar mannen zich bedreigd voelen, worden vrouwen met andere woorden meer dan ooit beschouwd als de hoeksteen van de publieke en private waardigheid en de bewaaksters en draagsters van de familie-eer (de Swaan 2006, Peleman 2002: 729). Hun gedrag kan echter ontaarden in overdreven bezitsdrang of kan

²⁷ Het Islamisme (of de politieke islam) kan vooral jongere mannen van de tweede generatie in deze precare economische en socio-culturele positie steun bieden door hen een duidelijk en allesomvattend referentiekader te bieden om hun mannelijke autoriteit te legitimeren en opnieuw in ere te herstellen (Timmerman 2006a: 7, Timmerman 2006b: 130). Dit Islamisme baseert zich op traditionele gezinswaarden en beoogt, in tegenstelling tot het traditioneel Islamitisch referentiekader, controle over zowel de private als de publieke aspecten van de samenleving (Çakir 1992, Roy 1992, Timmerman 2006b: 130). Islamistische bewegingen accentueren de hiërarchische verhoudingen in het gezin en promoten fervent het patriarchale gedachtegoed (Koçtürk 1992, Timmerman 2006b: 130). Niet alleen oudere, maar ook jongere mannen worden zo aangezet om hun verantwoordelijkheden tegenover hun vrouw op te nemen en haar moreel gedrag te bewaken (Timmerman 2006a: 7, Timmerman 2006b: 130).

als dusdanig ervaren worden in een samenleving die sterk de nadruk legt op het individu (Timmerman 2006a: 12). Verregaande en verkeerde interpretaties van die 'eer' kunnen leiden tot intra-familiaal geweld (STO 2001: 15). Overdreven bezitsdrang en jaloezie zijn evenwel niet specifiek voor huwelijken van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst (zie o.m. Mortelmans, Ghysels, Coertjens e.a. 2007: 42 voor autochtone koppels), maar de context waarin het tot stand komt en de verantwoording ervoor zijn wel erg specifiek.

Het zoeken naar een nieuw genderevenwicht in deze gezinnen legt een behoorlijke druk op de relatie, zeker als de vrouwelijke partner hoger opgeleid is, meer rollen is gaan opnemen en meer autonomie verworven heeft door het combineren van arbeid en gezin. Turkse en Marokkaanse vrouwen, vooral hoog opgeleide vrouwen, verzetten zich niet enkel vanuit Westerse waarden tegen deze situatie, maar baseren zich ook op eerder feministische interpretaties van de islam om hier tegen in te gaan (Timmerman 2006b: 131). Een hogere opleiding werkt immers een betere kennis van de islam in de hand wat de capaciteit vergroot om kritisch te zijn tegenover patriarchale dominantiestructuren die 'zogenaamd' uit de islam voortvloeien (Peleman 2002: 742). Zo kunnen meisjes in de islam een mogelijkheid zien om de mannelijke dominantie in vraag te stellen, terwijl jongens de islam juist aanwenden om hun traditionele mannelijke overmacht te behouden (Timmerman 2006b: 131).

De moeilijke genderverhoudingen geven niet enkel aanleiding tot conflicten tussen de partners in het gezin, maar ook met de schoonouders (STO 2001: 25, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 192, 195) en kinderen (Pels 2000), wat de druk op de relatie nog verhoogt. In de zoektocht naar een nieuw evenwicht in het gezin kunnen zij ook door de familie of schoonfamilie sterk onder druk komen te staan. Ieder lid van de familie acht zich gerechtigd om zich te bemoeien met éénieder die zich niet houdt aan de rol die hem of haar traditioneel is voorgeschreven vanuit de cultuur (STO 2001: 25).

Net als Luyckx (2000: 18) gaan we uit van een dynamisch cultuurbegrip, waarbij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België gezien worden als (actieve) actoren die voortdurend in onderhandeling zijn met de sociale en culturele noties en ideaalbeelden die hen vanuit twee werelden worden aangereikt. In tegenstelling tot de literatuur rond transnationalisme en in navolging van de feministische kritiek hierop (Kandiyoti 2003), geloven we dat dit schipperen tussen verschillende culturen niet noodzakelijk resulteert in een onproblematische en stabiele combinatie van meerdere rollen. Het feit dat vrouwen in een minderheidscontext soms gedwongen worden om aan die multipliciteit voorbij te gaan en een traditionele rol op te nemen, omdat de verantwoordelijkheid voor de authenticiteit van de groep op hun schouders

wordt gelegd via hun huishoudelijke rol, hun kleding, het opvoeden van kinderen enz., getuigt hiervan. De moeilijke man-vrouwverhoudingen in gezinnen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die hier soms uit voortvloeien, kunnen een mogelijke verklaring bieden voor de hogere echtscheidingskansen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België dan van personen van autochtone herkomst (zie hoofdstuk 2).

Eerder zagen we dat vooral migratiehuwelijken en gemengde huwelijken (allochtoon + autochtoon) vaak ontbonden worden. Deze types van huwelijken vormen als het ware het archetype van een huwelijk tussen twee werelden. Ze verenigen twee personen met een heel andere culturele en socio-economische achtergrond. De kans op meningsverschillen is erg groot doordat beide partners op erg verschillende plaatsen en binnen erg verschillende referentiekaders opgegroeid zijn. De botsing der beschavingen vertaalt zich in deze gezinnen meer dan ooit in een strijd tussen de geslachten²⁸. Dit zal ook duidelijk worden wanneer we de specifieke moeilijkheden bespreken die partners in een migratiehuwelijk ondervinden in hun relatie (zie onder). Hiervoor bogen we op recent onderzoek van het Steunpunt Gelijke Kansenbeleid naar huwelijksmigraties bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006; Lodewyckx, Geets e.a. 2006). Deze onderzoeken tonen aan hoe in de context van migratiehuwelijken "traditionele genderrollen (...) vaak [nog] geaccentueerd [worden], hoewel ze erg inefficiënt blijken voor de aanpassing aan de Westerse samenleving (Timmerman 2006b: 126).

We gaan ook in op een aantal andere contextspecifieke kenmerken die in dit type van huwelijken aanleiding kunnen geven tot echtelijke problemen. Niet alle echtscheidingen bij personen van Turkse of Marokkaanse herkomst zijn immers het gevolg van botsende genderrollen. Bij gemengde huwelijken bleek bijvoorbeeld eerder al dat ook schijnhuwelijken een belangrijke rol spelen in de hoge echtscheidingskans (Van Huis, Steenhof 2004). Hermans (1994) geeft dan weer aan hoe het niet gelijktijdig emigreren van gezinsleden (in het kader van een gezinshereniging) ertoe kan leiden dat mannen hun gezin erg gaan verwaarlozen, wat ook tot echtelijke conflicten kan leiden.

3.1.2 Migratiehuwelijken: hooggespannen verwachtingen tegen een verschillende achtergrond

Het migratiehuwelijk is een typisch voorbeeld van een huwelijk dat een balans moet vinden tussen verschillende contexten. Uit hoofdstuk 1 bleek al dat dit

²⁸ Terminologie van de Swaan (2006)

type van huwelijken erg populair is binnen de Turkse en de Marokkaanse gemeenschap in Vlaanderen, ook bij de jongere generatie en dit zowel bij jongens als bij meisjes. Ongeveer twee derde van de Turkse jongeren van de tussen- en tweedegeneratie die in Vlaanderen wonen kiest voor een partner uit het land van herkomst en ongeveer de helft van de Marokkaanse jongeren. Deze huwelijken gaan gepaard met heel hoge verwachtingen, zowel van de kant van de importerende partner als van de kant van de migrerende partner. Hierdoor zijn deze huwelijken erg kwetsbaar voor teleurstelling. De zich opstapelende desillusies vormen de wortels voor heel wat huwelijksproblemen.

Bij de migrerende partners speelt de mythe van migratie een belangrijke rol (Van der Heyden 2006: 75, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 129, Timmerman 2006b: 126, 132). Velen hebben bij aanvang geen realistisch beeld van het land waar ze zullen wonen na hun huwelijk. Ze stellen zich Vlaanderen of België voor als een mythische bestemming, een land van melk en honing, waar rijkdom, ontwikkeling en geluk voor het rapen ligt. Ze verwachten weinig problemen om de taal te leren, werk te vinden en veel geld te verdienen. Ze vermoeden dat ze daarbij beroep zullen kunnen doen op een goede gezondheidszorg, een gul sociaizekerheidsstelsel, taalcursussen en heel wat hulp van vrienden of familie. Dit is ook het beeld dat hen wordt voorgehouden door de Turkse of Marokkaanse migranten die jaarlijks op vakantie gaan naar hun geboorteland en er grote sier houden (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 66, 191). Deze migranten hebben soms hard gespaard en leven in armoede in België, om zich een mooi huis te kunnen permitteren in hun land van herkomst (Van der Heyden 2006: 85). Ze scheppen bovendien op over hun materiële welstand in België om een partner te kunnen verleiden (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 66). Als er al negatieve verhalen de ronde doen, dan worden ze ontkend of gewoon genegeerd Enkel de positieve punten worden uit het migratieverhaal onthouden. Zo horen ze bijvoorbeeld dat de lonen in het land van migratie erg hoog zijn, maar 'vergeten' ze dat ook het leven duurder is in België (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 190).

De mythe van migratie leidt tot heel wat teleurstellingen eens de migrerende partner in België woont. Men voelt zich bedrogen wanneer men de feitelijke positie van de Turkse of Marokkaanse gemeenschap in België ontdekt en is teleurgesteld over de algemene leefomstandigheden, de woonsituatie en de financiële onzekerheid na het huwelijk (Timmerman, Vanderheyden, Abdeljelil, Geets 2000, Van der Heyden 2006: 76, 88, Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 191). Er is ook heel wat frustratie omdat het erg moeilijk blijkt werk te vinden en buitenlandse diploma's of werkervaring te laten erkennen, frustratie omdat de Nederlandse taal een grotere hinderpaal is dan aanvankelijk gedacht, frustratie omdat het erg moeilijk blijkt de inburgeringscursus met betaald werk te

combineren enz. (Van der Heyden 2006: 89). Hoe hoger de verwachtingen, hoe harder de realiteit aankomt. Vooral hogeropgeleiden worden geconfronteerd met een ernstige val van de maatschappelijke ladder (Geets e.a. 2006). Zij koesterden hoge verwachtingen met betrekking tot de tewerkstellingsmogelijkheden in hun nieuwe thuisland. Door hun migratie kennen zij vaak een onderbroken onderwijstraject, waardoor ze in het niet-gekwalificeerde arbeidsmarktsegment terechtkomen. Ze beheersen ook onvoldoende de Nederlandse taal. Al heel gauw moeten ze hun ambities bijstellen.

Ook de importerende partners hebben op hun beurt hooggespannen verwachtingen. Bij hen speelt de mythe van de authenticiteit mee in de keuze voor een partner uit het land van herkomst (Van der Heyden 2006; Timmerman 2006: 11). Door te kiezen voor een partner uit Marokko of Turkije willen ze hun authentieke cultuur consolideren in hun land van bestemming. Bij de zoektocht naar hun verloren wortels, worden ze echter geconfronteerd met de vaststelling dat ze in geen van beide werelden nog echt thuis horen (Van der Heyden 2006: 75). Ze hebben immers een geïdealiseerd beeld van Turkije of Marokko, maar vergeten dat ook het land van herkomst ondertussen geëvolueerd is (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 33, 120). Bovendien blijken ze vaak erg tegengestelde verwachtingen te hebben aan die van hun nieuwe bruid of bruidegom (Luyckx 2000, Reniers 2001, Hooghiemstra 2003, Orobio de Castro 2003: 61, Sterckx, Bouw 2005, Lodewyckx, Geets e.a. 2006, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 32, Timmerman 2006b: 133). Hierbij is het belangrijk een onderscheid te maken tussen huwelijken met een importbruid of met een importbruidegom.

Eerder zagen we al dat mannen, en dus ook jongens, uit de Marokkaanse en Turkse gemeenschap zich in België vaak achtergesteld voelen. Hun positie wordt niet gewaardeerd in de Belgische samenleving. Ze ondervinden niet alleen heel wat problemen op school of bij het vinden van werk, maar ook hun positie in het gezin wordt in vraag gesteld. Ze huwen daarom liever niet met een meisje uit hun gemeenschap in België, omdat deze te vrijgevochten, te verwesterd zijn. Ze gaan in het land van herkomst op zoek naar een meisje die de positie van de man in het gezin meer respecteert, zich beter gedraagt en de tradities meer volgt (Hooghiemstra 2003). Ze verwachten vooral dat lager opgeleide meisjes uit landelijk gebied meer volgzzaam zijn, meer respect tonen, minder snel bij ruzie naar hun ouders trekken en meer vertrouwen hebben (Timmerman 2006a: 12). Hun geïmporteerde partner heeft echter niet altijd dezelfde verwachtingen. Voor haar kan een huwelijk met iemand die in het Westen woont meer vrijheid betekenen. Een migratiehuwelijk houdt immers een kans in op emancipatie. Als ze inspraak krijgt bij de mondelinge afspraken die gemaakt worden voor het huwelijk, dan stelt ze doorgaans ook een aantal eisen die betrekking hebben op

haar bewegingsvrijheid en op kinderen. De toekomstige partner stemt hier gemakkelijk mee in omdat deze mondelinge afspraken toch niet rechtsgeldig zijn. De beloften tijdens de huwelijksonderhandelingen zijn echter vaak veel groter dan blijkt achteraf (Van der Heyden 2006:81, 85, 89).²⁹ Wanneer deze niet nagekomen worden, voelt de vrouw zich bedrogen. De traditionele rol die haar nieuwe partner van haar verlangt in België, wordt bovendien versterkt door de volledige afhankelijkheid van de huwelijksmigrante van haar partner en schoonfamilie en haar sociale isolatie (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 33, 196). Omdat haar nieuwe echtgenoot niet altijd blij is met haar arbeidsaspiraties, moet zij zich vaak vrij vechten en kansen afdwingen (Lodewyckx, Geets e.a. 2006). Dit kan aanleiding geven tot een relatiebreuk.

Meisjes uit de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België verkiezen op hun beurt een partner uit het land van herkomst omdat die een betere status genieten dan de Turkse en Marokkaanse jongens van de tweede generatie in België. Deze laatste hebben immers ook binnen de allochtone gemeenschap een slechte naam. Ze worden beschouwd als onvolwassen, ongeschoold, slecht opgevoed, crimineel en zijn te vaak werkloos. Maar zij vergeten dat ook de mannelijke huwelijksmigrant zal geconfronteerd worden met heel wat problemen wanneer hij zich tracht te integreren in de Belgische maatschappij. Meisjes van Turkse en Marokkaanse herkomst in België hopen door een migratiehuwelijk ook een zekere vrijheid of macht te behouden in het gezin (Van der Heyden 2006: 91, Reniers 2001: 29, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 79). Vooral hogeropgeleide meisjes trachten hun verworven onafhankelijke positie in de Belgische maatschappij te bestendigen via het traditionele pad van het migratiehuwelijk (Loobuyck 2005). Zo ontsnappen ze aan de inmenging van de schoonfamilie die nog in Turkije of Marokko woont (Loobuyck 2005, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 33, 136). Zij zijn aanvankelijk de enige kostwinner in het gezin en hun partner is op hen aangewezen voor het contact met de buitenwereld omdat hij de taal, structuren enz. in België nog niet kent (Timmerman 2006a: 11, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 33). Voor de mannelijke huwelijksmigranten voelt het echter alsof zij in een dubbel achtergestelde positie terecht komen. Ze ervaren heel wat moeilijkheden om zich te integreren in de Belgische samenleving en worden bovendien geconfronteerd met een rolomkering in het gezin. Tegen de traditie in moeten zij de eigen familie verlaten om bij die van hun partner in te

²⁹ Dit is niet enkel bij migratiehuwelijken het geval. In autochtone huwelijken worden bijvoorbeeld bij aanvang vaak afspraken gemaakt over de taakverdeling in het gezin. Na een tijd vervalt men echter erg snel in het klassieke rollenpatroon, waarbij de vrouw de grootste verantwoordelijkheid voor het gezin draagt. Ook met goede wil blijkt het erg moeilijk te zijn om te ontkomen aan dergelijke culturele schema's, zeker eens de dagelijkse routine haar intrede heeft gedaan. (Koelet 2005)

trekken, wat ook nog eens erg weinig privacy geeft (Timmerman 2006a: 11, Van der Heyden 2006: 89). Als de recent geïmmigreerde mannen, die werkloos thuis zitten, ook nog eens de typisch vrouwelijke rol weigeren van de verantwoordelijkheid voor het huishouden, omdat die niet prestigieus is en zij erdoor hun 'mannelijkheid' verliezen, kan de dubbele werklust bovendien erg zwaar gaan wegen voor de vrouwen (Hooghiemstra 2003; Luyckx 2000: 15). Ook dit type van migratiehuwelijken geeft dus aanleiding tot heel wat echtelijke problemen.

Niet alleen conflicten tussen beide partners, ook persoonlijke problemen kunnen zwaar wegen op een relatie. Huwelijksmigratie creëert een context die niet vanzelfsprekend is voor de migrerende partner en die heel wat aanpassingen vraagt (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 136, Timmerman 2006a: 13). Afhankelijk van zijn of haar weerbaarheid of volwassenheid, kunnen de onvervulde verwachtingen, de vele veranderingen die gepaard gaan met huwelijksmigratie en het statusverlies aanleiding geven tot psychische klachten (Van der Heyden 2006: 92, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 136). De uitbouw van een nieuw sociaal netwerk gaat niet altijd even gemakkelijk en men voelt zich niet opgenomen in de ruimere samenleving (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 137, 164). Ook de taalbarrière schept problemen (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 137, 163, 193, 196). Dit gaat gepaard met gevoelens van heimwee naar de vroegere status, de familie, de vrienden en het geboorteland en met gevoelens van eenzaamheid (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 85, 87, 136, 137, 163, 164, 197). Soms leidt dit ook tot minderwaardigheidscomplexen. Bij mannelijke huwelijksmigranten kan bovendien de rolomkering een identiteitscrisis in de hand werken (Van der Heyden 2006: 89). Ook de druk om het te maken is voor hen erg groot en gaat gepaard met een groot eergevoel (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 77, 188). Zij moeten snel een job vinden om voor hun eigen familie te kunnen instaan en de familie in het land van herkomst te kunnen onderhouden en eventueel het huwelijksfeest aan de schoonfamilie terug te betalen (Lodewyckx, Geets e.a. 2006, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 73, 130).

Binnen culturen als de Turkse en de Marokkaanse heeft men niet de gewoonte over dergelijke problemen of over zichzelf met anderen te praten. Het wordt niet geaccepteerd of men doet het niet uit schaamte (STO 2001: 25, 34). Door de erg verschillende achtergrond van de partners en de verschillen in taal, mentaliteit, waarden... is het ook extra moeilijk om aansluiting te vinden bij elkaar en duiken er communicatieproblemen op (Sterckx, Bouw 2005, Loobuyck 2006; Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 70, 71). Vrouwelijke partners krijgen soms moeilijk gehoor bij hun gemigreerde huwelijkspartner of hebben het moeilijk een constructief gesprek met hem aan te knopen (Van der Heyden 2006: 92). De

communicatie tussen de partners wordt verder bemoeilijkt doordat ze elkaar soms slecht kennen, wat het ook moeilijk maakt om de omvang van het probleem in te schatten (Van der Heyden 2006: 93, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 136). Wanneer partners niet met elkaar kunnen praten, leidt dit tot extra frustratie en verergert de situatie vaak nog. De partner die in het kader van het huwelijk gemigreerd is, mist daarbij de ondersteuning van de eigen familie die ver weg woont (Reniers 2001: 29).

Deze problemen verscherpen nog wanneer de ouders de huwelijkspartner hebben gekozen los van het feit of er liefde in het spel is of niet³⁰. In hoofdstuk 1 stelden we dat de inspraak in de partnerkeuze sterk is toegenomen bij de jongere generatie. Dit sluit echter niet uit dat heel wat huwelijken nog tot stand zijn gekomen door uithuwelijking. Ook het migratiehuwelijk draait nu nog bovendien vaak om meer "dan enkel liefde of de ambitie om een harmonieus gezin te stichten; het gaat vaak over de mogelijkheid om toegang te krijgen tot het 'beloofde land', over economische en sociale voordelen voor de familie van diegene die trouwt en naar West Europa verhuist, over het aanhalen van de banden met de regio van oorsprong, over loyauteiten en schuld tussen families die hun economische positie willen verbeteren, over jonge mensen die ontevreden zijn met hun huidige positie in de samenleving." (Timmerman 2006b: 128). Dit kan de grens tussen een liefdeshuwelijk, een gearrangeerd huwelijk of een gedwongen huwelijk doen vervagen. Het 'dwingende' karakter van het huwelijk wordt dan pas duidelijk voor de partners eens er echtelijke problemen ontstaan (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 131). Als beide partners ook nog eens erg jong in het huwelijksbootje gestapt zijn, missen ze bovendien vaak de maturiteit en een solide emotionele basis die nodig zijn voor een huwelijk.

Omdat bij een migratiehuwelijk meer dan liefde alleen een rol speelt, rijzen er af en toe ook vragen over de eerlijkheid van de huwelijkspartners bij een huwelijksaanzoek (Timmerman 2006a: 12, Lodewyckx, Geets e.a. 2006: 127). Zo doen binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschap verhalen de ronde over mannen die gehuwd zijn met Belgo-Marokkaanse of Belgo-Turkse meisjes enkel met als doel een verblijfsvergunning te bemachtigen. Eens ze lang genoeg gehuwd zijn om wettelijk in België te mogen verblijven, vragen ze een echtscheiding aan. Om hun dochters hier tegen te beschermen, vragen Marokkaanse ouders soms een aangepaste bruidsschat die belegd kan worden tot ze overtuigd zijn van de goede bedoelingen van hun schoonzoon

³⁰ Onderzoek in China op basis van gegevens uit 1985 wijst uit dat gearrangeerde huwelijken er 2.6 keer meer kans hebben op echtscheiding dan andere huwelijken (Yi, Schultz, Deming, Danan 2002 : 417).

(Timmerman 2006a: 12). Maar omgekeerd hebben Marokkaanse ouders soms ook veel geld veul voor een huwelijk van hun kinderen met een partner uit Europa (Mohammed El Bakkali in 'Voor het plezier of de bruidsschat', De Morgen, 30/07/2007). Hierdoor kan het gebeuren dat een Belgo-Marokkaanse man enkel omwille van financiële redenen met een meisje uit Marokko huwt om dan zo snel mogelijk weer uit de echt te scheiden eens de bruidsschat is opgestreken. De sterke wens van sommige Marokkaanse meisjes om met een Europese man te trouwen en naar Europa te vertrekken zou hen ook erg kwetsbaar maken voor Belgo-Marokkaanse mannen die genieten van hun aandacht tijdens de vakantie in Marokko maar na de bruiloft snel op de meisjes zijn uitgekeken.

De bevoorrechte getuigen in het onderzoek van Welslau en Deven (2003: 53-55) wijzen nog op andere situaties waarbij de eerlijkheid van het huwelijksaanzoek in vraag kan gesteld worden. Zo zoeken ouders voor hun zoon soms een meisje uit het land van herkomst omdat zij en haar familie niet op de hoogte zijn van zijn gok-, drank- of drugsverslaving of van zijn crimineel verleden (Welslau, Deven 2003: 53). De ouders van de jongen hopen vooral dat het meisje hun zoon weer op het rechte pad zal brengen. Soms hebben mannen van de tweede generatie ook al een vriendin in België, wanneer ze onder druk van de familie huwen met een meisje uit het land van herkomst. Niet zelden blijft de relatie met de Belgische vriendin dan bestaan ook tijdens het huwelijk met het meisje uit het land van herkomst (Welslau, Deven 2003: 55).

De ongelijke machtspositie van de partners in het migratiehuwelijk en de sociale isolatie van vooral migratiebruiden, kan in extreme gevallen leiden tot psychische, seksuele en fysieke mishandeling binnen het huwelijk (STO 2001: 25, 35, Welslau, Deven 2003: 10, 55, 84, Van der Heyden 2006: 92). Sommige vrouwelijke huwelijksmigranten bevinden zich in een situatie waarin ze door hun partner opgesloten worden in huis of met de dood worden bedreigd (Timmerman, Van der Heyden 2005). Soms mag ze zich van de schoonfamilie niet buiten begeven, wordt ze door hen geïsoleerd, verplicht om hun huishoudelijke taken te verrichten en wordt ze door hen psychisch of fysiek mishandeld (Welslau, Deven 2003: 55, 84). Er zijn geen precieze cijfers met betrekking tot de omvang van de groep mishandelde vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst in België. Uit Nederlandse gegevens blijkt dat respondenten van Turkse en Marokkaanse herkomst veel minder aangeven slachtoffer te zijn van 'huiselijk' geweld in vergelijking met autochtone Nederlanders (Intomart 2002). Clycq en Lodewyckx (2004) stellen dat (huiselijk) geweld waarschijnlijk in alle maatschappijen of gemeenschappen voorkomt en niet exclusief kan toegeschreven worden aan bepaalde groepen, culturen of godsdiensten. Extreme huwelijksproblemen krijgen evenwel een belangrijke rol

toegeschreven in buitenlands onderzoek rond echtscheiding bij Arabische moslimvrouwen. Zo blijkt uit Israëliësch onderzoek (Savaya, Cohen 1998) dat echtscheiding bij deze groep vooral gemotiveerd wordt vanuit een hoge graad van fysiek geweld, seksuele foltering, emotioneel misbruik, en/of psychische ziekte of verslaving van hun partner, alsook de actieve interventie van hun schoonouders om het huwelijk te doen stranden, terwijl Westerse vrouwen uit de middenklasse echtscheiding eerder motiveren vanuit emotionele redenen, gaande van slechte communicatie tot de wil tot zelfontplooiing. Het is niettemin gevaarlijk om dergelijke conclusies te betrekken op de Belgische situatie.

3.2. De periode van echtscheiding: interveniërende condities

In de voorgaande paragraaf beschreven we hoe de zoektocht naar een nieuwe machtsbalans tussen mannen en vrouwen in het gezin van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België aan de basis kan liggen van heel wat huwelijksproblemen. Deze echtelijke problemen werden kort in verband gebracht met de hogere echtscheidingscijfers die we in hoofdstuk 2 vaststelden bij deze bevolkingsgroep. Ze hoeven echter niet noodzakelijk te leiden tot echtscheiding. Dit is enkel het geval als echtscheiding beschouwd wordt als een valabele handelingsstrategie in de gegeven context. In de literatuur vinden we een aantal contextspecifieke factoren terug die deze stap naar echtscheiding kunnen bemoeilijken.

3.2.1 De collectivisering van huwelijk en echtscheiding

Islamitische culturen kennen een eigen waardesysteem van eer en schande dat betrekking heeft op erg verscheiden maatschappelijke domeinen (Pazmany 2004: 15). Elk gedrag dat aansluit bij het normensysteem kan eer opleveren, terwijl de afwijking van de norm schande of schaamte met zich meebrengt. Het is een vorm van externe socialisatie die contrasteert met de eerder geïnternaliseerde socialisatie kenmerkend voor Westerse culturen (Luyckx 2000: 40). In de voorgaande paragraaf bespraken we al hoeveel belang gehecht wordt aan de eer van de vrouw in een situatie waar de man zich achtergesteld of bedreigd voelt en hoe dit kan leiden tot een overmatige controle over de echtgenote. Het verband tussen *echtscheiding* en eer is duidelijk weergegeven in het verslag van het studieweekend van het Steunpunt Minderheden Overijssel in Nederland in 2001 rond eerwraak en de positie van Turkse vrouwen (STO 2001). De aanwezigen op het studieweekend concludeerden dat de belangrijkste criteria

van "eerloosheid" konden worden onderkend, ook al werd het begrip in de Turkse gemeenschap niet eenduidig gebruikt: *"Een vrouw is eerloos wanneer zij wil scheiden en later opnieuw trouwt. Voor een man geldt dat hij zijn eer in gevaar brengt bij bezoek aan een prostitué"* (STO 2001: 14). Angst voor roddels en beschuldigingen, angst om als eerloos gebrandmerkt te worden en schaamte voor de huwelijksbreuk³¹ kunnen vrouwen (vooral lager opgeleide vrouwen - Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 56) ervan weerhouden tot echtscheiding over te gaan (Van der Heyden 2006: 98, Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 77). Een man kan zich op zijn beurt erg in zijn eer aangetast voelen en gezichtsverlies leiden wanneer zijn vrouw van hem wil scheiden (STO 2001: 22). De druk om in de huwelijksrelatie te blijven, wordt nog verhoogd doordat schande zich ook kan uitbreiden naar de ruimere familie. De familie is erg belangrijk binnen Marokkaanse en Turkse culturen, die een aantal typische kenmerken vertonen van wat Inglehart en Baker (2000: 23-25) traditionele maatschappijen noemen:

"The importance of the family is a major theme: In traditional societies a main goal in life is to make one's parents proud – one must always love and respect one's parents, regardless of how they behave. Conversely parents must do their best for their children even if their own wellbeing suffers. People in traditional societies idealize large families, and they actually have them (...). In preindustrial societies the family is crucial to survival. Accordingly, societies at the traditional pole of this dimension reject divorce and take a pro-life stance on abortion, euthanasia and suicide. They emphasize social conformity rather than individualistic striving, favour consensus rather than open political conflict, support deference to authority, and have high levels of national pride and a nationalistic outlook."(Inglehart & Baker 2000: 25)

In de Marokkaanse en Turkse cultuur is het huwelijk traditioneel een zaak tussen families eerder dan een privézaak tussen de partners (zie 1.3). De familie wordt ook ingeschakeld om te bemiddelen bij huwelijksproblemen of om bescherming te bieden bij machtsmisbruik door de man (Van der Heyden 2006: 106-107). Familieleden proberen het probleem vaak te sussen ter wille van het huwelijk of raden aan (nog) een kind te baren met de belofte dat dit verbetering zal brengen (STO 2001: 35). Komt het toch tot echtscheiding dan wordt de familie als onbekwaam beschouwd.

³¹ Een gescheiden vrouw is binnen de moslimcultuur niet per definitie een sociale paria. Een gescheiden Sahrawi vrouw (Westelijke Sahara) bijvoorbeeld wordt meer gerespecteerd dan een ongetrouwde maagd en heeft een hogere status. Binnen deze groep wordt erg vaak gescheiden. Sommige Saharawi vrouwen scheiden en hertrouwen wel acht keer of meer. (Harter 2003)

Externe hulpverlening wordt pas als laatste redmiddel ingeroepen (Van der Heyden 2006: 95). Als de familie niet kan helpen waarom zouden vreemden dit wel kunnen, wordt vaak gedacht (PRIC 1999). De drempel naar de externe hulpverlening wordt nog verhoogd door de taalbarrière en het taboe rond relatieproblemen in het gezin³². Bij vrouwelijke huwelijksmigranten zou ook de geringe kennis van de opvangmogelijkheden een rol kunnen spelen (Orobio de Castro 2003: 64). Externe hulpverlening kan nochtans helpen om de stap naar echtscheiding te zetten. Zelfs gevestigde (Marokkaanse) vrouwen, d.i. vrouwen die in België zijn opgegroeid, lijken een persoon nodig hebben die een brugfunctie kan vormen naar de officiële instanties om de echtscheidingsprocedure in te zetten (Van der Heyden 2006: 97). Hoog opgeleide Marokkaanse of Turkse vrouwen kunnen daarvoor beroep doen op hun ruimer sociaal netwerk. Dit netwerk blijkt later ook erg nuttig te zijn voor de ondersteuning na de echtscheiding (zie ook gevolgen van echtscheiding, Luyckx 2000: 15).

Bovenstaande drempels weerspiegelen zich in het relatief kleine aantal alloctonen dat gebruik maakt van de ambulante hulpverlening van de Centra Algemeen Welzijnswerk (CAW) voor vragen over scheiding (Serrien 2005: 57). Dit staat in schril contrast met de belangrijke aanwezigheid van alloctone vrouwen in de vluchthuizen voor mishandelde vrouwen, die er bijna de helft van uitmaken. Vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst alleen al nemen bijna een kwart van de vluchthuispopulatie voor hun rekening³³, terwijl zij slechts 3% uitmaken van de totale Belgische bevolking (Tellus 2006 – Steunpunt Algemeen

³² Het taboe rond relatieproblemen in het gezin is niet enkel kenmerkend voor personen van Turkse of Marokkaanse herkomst. Ervaringen uit de hulpverlening tonen aan dat in het algemeen niet gemakkelijk over relatieproblemen met vrienden, familie of hulpverlening gesproken wordt onder meer vanuit de angst voor de reactie van de omgeving en een confrontatie met de schuldvraag. Het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk pleit voor een sensibiliseringsactie dat het taboe rond relatieproblemen doorbreekt. (Serrien 2005: 59)

³³ In de Tellus 2006 is voor 19.4% van de personen in begeleiding bij een CAW de herkomst niet bekend. Deze werden niet meegenomen in de berekening van het percentage vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst in de hulpverlening. Het hoge percentage missings in de Tellus cliëntregistratie heeft volgens het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk te maken met het feit dat medewerkers vaak een evenwicht trachten te vinden tussen de registratie, het doel ervan, de praktijk op de werkvloer, de leefbaarheid en haalbaarheid van de permanente registratie, etc. (cf. sommige diensten krijgen dagelijks tientallen cliënten over de vloer). Toch onderstreept ook het management van het CAW het belang van een juiste en volledige registratie. Samen met het management en het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, zijn wij overtuigd van het grote nut van dit verplichte cliëntregistratiesysteem en het belang van de gegevens die er uit voortkomen voor beleid en onderzoek. We onderschrijven dan ook elke maatregel die genomen wordt om dit systeem verder te ondersteunen en in stand te houden.

Welzijnswerk; cijfers België: Nicolas PERRIN³⁴). Bovendien is 14% van de thuisloze vrouwen volgens de cijfers van het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk van Turkse of Marokkaanse herkomst (Tellus 2006 – Steunpunt Algemeen Welzijnswerk). Hiervan is respectievelijk 21.4% en 11.7% gescheiden wanneer ze zich aanmelden voor residentiële zorg ten opzichte van 24.5% van de vrouwen van autochtone herkomst (Tellus 2006 – Steunpunt Algemeen Welzijnswerk). Het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk stelt een toename vast in het aantal thuisloze allochtone vrouwen, te wijten aan een toename van geweld en zware conflicten in het gezin, gecombineerd met een toegenomen gevoeligheid voor deze problemen. Volgens het Steunpunt zou een ingrijpende hulpverlening in de residentiële sector kunnen vermeden worden indien sneller beroep zou gedaan worden op (ambulante) hulpverlening.

Het citaat van Inglehart en Baker (zie hoger) wijst niet alleen op het belang van familie in traditionele maatschappijen maar ook op de minder doorgedreven individualisering in deze gemeenschappen. Een Turkse vrouw in het onderzoek van Luyckx (2000: 17) verwoordt het als volgt: *“Wij worden opgevoed met een rol: je krijgt een rol als vrouw of je krijgt een rol als man. Je wordt niet opgevoed als een individu. Men vraagt zich niet af wat voor jou persoonlijk belangrijk is. Neen, het gaat over jij als vrouw en daar moet je rekening mee houden en jij als man en die man moet daar rekening mee houden...”*. Als man of als vrouw houd je jezelf aan specifieke normatieve en cultureel bepaalde gedragscodes; naast deze mannelijke of vrouwelijke identiteit ben je geen persoonlijkheid. Persoonlijke problemen, zoals partners die uit elkaar gegroeid zijn of verliefd zijn op een ander, vormen binnen deze levensfilosofie geen voldoende reden om tot echtscheiding over te gaan. Volgens Nydell (2001) is de externe afkeur bij echtscheiding dan ook vooral gericht op het lichtzinnig omgaan met de motivatie ervoor. Het is echter zo dat voor vrouwen lange tijd geen reden goed genoeg was om uit de echt te scheiden (Welslau, Deven 2003: 72). De vrouwenrol hield in dat je met een man trouwde en met hem oud werd, ongeacht de problemen (STO 2001: 22). De opvatting dat mannen geen reden hoefden te hebben om tot echtscheiding over te gaan was daarentegen tot voor kort nog geïnstitutionaliseerd in de Marokkaanse familiewetgeving (zie verder: éézijdige verstoting).

De hele context van collectivisering van het huwelijk brengt bij vele vrouwen een ogenschijnlijke gelatenheid met zich mee, die bij Turkse vrouwelijke huwelijksmigranten nog versterkt wordt door het geloof in *kader* of het lot

³⁴ GéDAP-UCL, Département des Sciences de la population et du Développement, Université catholique de Louvain

(Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 63). De Marokkaanse noties van *mektub* (voorbeschiktheid), *qedret Allah* (Allah's wil) en *sber* (geduld en gelatenheid als vrouwelijke deugd) wijzen op gelijkaardige Marokkaanse culturele patronen³⁵. Meer nog dan gelatenheid is het een wil om er alles aan te doen om het huwelijk te redden of de partner steeds meer te believen (zie ook STO 2001: 20). Zij koesteren lange tijd een hoop op verbetering (STO 2001: 35). Zeker als er kinderen zijn, willen vrouwen ondanks hun huwelijksproblemen bij hun partner blijven om negatieve gevolgen voor de kinderen te vermijden. Dit geldt ook voor autochtone koppels, maar wordt nog versterkt in een context waar echtscheiding sociaal minder geaccepteerd wordt en veel belang gehecht wordt aan de familie (Yi, Schultz, Deming, Danan 2002: 419). Omdat personen van Turkse en Marokkaanse herkomst ook vroeger aan kinderen beginnen en uiteindelijk ook meer kinderen krijgen dan personen van autochtone herkomst (zie 1.3), wordt de stap naar echtscheiding bovendien nog verder bemoeilijkt voor deze groep.

Komt het toch tot een breuk dan voelen vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst dit aan als een persoonlijk falen (Van der Heyden 2006: 95, Welslau, Deven 2003: 55, 63, 86). Ze zijn er niet in geslaagd de rol die hen is toebedeeld goed te vervullen. Nydell (2001: 95) gelooft nochtans dat echtscheiding in Arabische culturen veel minder een impliciete uiting vormt van een persoonlijke mislukking dan in Westerse culturen. Volgens Kandiyoti (1987) schaamt men zich vooral voor de groep, eerder dan dat men zich schuldig voelt omdat men niet voldoet aan een verinnerlijkt ideaalbeeld, wat eerder typisch is voor westerse culturen.

Huwelijken van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België mogen evenwel niet los gezien worden van de bredere maatschappij waarin ze tot stand komen. Dit is een maatschappij die een heel andere visie uitdraagt op het huwelijk en sterk de nadruk legt op het individu en postmaterialistische waarden zoals geluk, autonomie, zelfrealisatie en instant behoeftebevrediging (Lesthaeghe 1983, Inglehart 1990, van de Kaa 1994). Een maatschappij waarin huwelijkspartners steeds meer zoeken eigenbelang en geluk na te streven eerder dan getrouwd te blijven omwille van de kinderen of in het belang van de familie. Dit heeft onvermijdelijk een impact op huwelijken van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst, zelfs als zij traditionele familiestructuren, traditionele genderverhoudingen en culturele specificiteiten zo veel mogelijk trachten te behouden³⁶ (Timmerman 2006b: 130)

³⁵ Persoonlijke mededeling van Prof. Ph. Hermans

³⁶ Deze impact blijkt onder meer uit de vaststelling van Inglehart en Baker (2000: 36) dat

Dit blijkt ook uit de uitspraken van de Turkse advocaat Ergün Top en de Marokkaanse advocate Hafida Talhaoui in het krantenartikel *'Allochtonen scheiden op z'n Vlaams'* in de krant De Standaard (8/10/2005). Volgens Top doet de individualisering zich ook binnen de Turkse en de Marokkaanse gemeenschap in België voor: *"10 jaar geleden was scheiden in de Turkse gemeenschap nog een schande die de hele familie trof, iets waarvoor de hele familie zich moest schamen. Nu is het een sociaal gegeven. Het overkomt iedereen in alle sociale klassen. (...) Ook de bemiddelende rol van de familie is sterk afgezwakt."* Talhaoui wijst op de grotere economische onafhankelijkheid van de vrouwen van de tweede en derde generatie, die gestudeerd hebben en vaker buitenshuis werken. Bovendien zouden ze nu ook beter geïnformeerd zijn: *"Ook zij die niet buitenshuis werken of geen Nederlands spreken, vinden hun weg. Naast het hele netwerk van buurthuizen, vluchthuizen, OCMW's en juridische diensten, heb je het persoonlijke netwerk van vriendinnen en kennissen. En ook de media spelen een grote informatieve rol (...). Ook de kinderen informeren en begeleiden hun ouders als er misbruiken zijn. Vandaag spelen concepten als moraal, plichten, imago en de naam van de familie veel minder een rol dan vroeger."*

Nieuwe geluiden worden ook opgevangen in onderzoek. Een kwalitatief onderzoek uit 2002 bij moslimmeisjes en jonge vrouwen in Vlaanderen geeft aan dat echtscheiding bij de tweede generatie minder een taboe is dan bij de eerste generatie, al blijft het - net als bij autochtone meisjes overigens - iets wat ze liever niet doen (Ingelbrecht, Persijn, Saey 2002, zie ook STO 2001: 23). De bevoorrechte getuigen uit het onderzoek van Welslau en Deven uit 2003 stellen dat zware drugsverslaving of criminele feiten gepleegd door de man al sociaal aanvaard worden als redenen voor echtscheiding, terwijl het 10 à 15 jaar daarvoor nog bijna ondenkbaar was om weg te gaan bij de echtgenoot en de sociale druk op het bijeen blijven erg groot was binnen de allochtone gemeenschap. Sommige spreken van een echte mentaliteitswijziging ten aanzien van de gescheiden vrouw, die voortkomt uit een zekere gewenning en aanvaarding door het groeiende aantal gescheiden vrouwen in de tien jaar voor het onderzoek. Al blijft het ongepast dat een vrouw om persoonlijke redenen scheidt zoals wanneer ze zich persoonlijk ongelukkig voelt in de relatie met haar man of van een andere man houdt en haar echtgenoot daarvoor verlaat.

hoewel historisch katholieke, protestantse of islamitische maatschappijen erg verschillende waarden vertonen, de verschillen in de waarden van katholieken, protestanten of moslims binnen een gegeven maatschappij kleiner zijn.

We zouden kunnen verwachten dat deze veranderingen zich minder snel voordoen in de Turkse dan in de Marokkaanse gemeenschap. De Turkse gemeenschap in België hangt immers sterker aan elkaar en onderhoudt een nauwere band met het land van herkomst (Lethaeghe, Surkyn 1994). Dit verhoogt de kans op een traditionele invulling van huwelijk en echtscheiding. Een goed georganiseerde Turkse kettigmigratie zorgt er bovendien voor dat traditionele waarden in stand worden gehouden en er minder ambiguïteit ontstaat met betrekking tot de invulling van het huwelijk, zeker bij de eerste generatie. Het huwelijk kan zo zijn collectieve karakter (en functionaliteit) gemakkelijker behouden. Bij Marokkaanse families zagen we daarentegen dat familiebanden en netwerken met het land van herkomst meer verwaterd zijn. Marokkaanse gezinnen leven in België ook vaak onafhankelijk van de uitgebreide familie (Hermans 1994: 32). Westerse waarden met betrekking tot het huwelijk en gezinsrollen kunnen hierdoor gemakkelijker doorsijpelen en zo aanleiding geven tot een voorzichtige herschikking van bestaande socio-culturele schema's. Ook in Marokko en Turkije zelf is niettemin heel wat veranderd. De rol en de status van de vrouw varieert er bovendien sterk naargelang haar rurale of urbane herkomst, haar socio-economisch niveau, haar intellectueel niveau en haar etnische achtergrond.

3.2.2 Juridische context

Naast de soms sterke collectivisering van belangrijke levenslooptransities in het gezin zoals huwelijk en echtscheiding, kan ook de juridische context een rem vormen op echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. Om tot echtscheiding over te gaan, moet men immers kennis hebben van de juridische mogelijkheden daartoe (Van der Heyden 2006: 96). Aangezien de meeste Turken/Marokkanen die in België wonen naast de Belgische ook de Turkse/Marokkaanse nationaliteit behouden hebben (zie 4.1.2), vallen zij echter onder twee rechtssystemen, namelijk die van het land waar ze wonen en het Turkse/Marokkaanse rechtssysteem (Perneel 2006: 112, Yalçın e.a.2006, Lodewyckx, Geets e.a. 2006: 1). Dit zorgde lange tijd voor onduidelijkheid met betrekking tot welke rechter bevoegd was en welk recht toepasselijk was. Ook de erkenning van de echtscheidingen achteraf in het andere land leidde vaak tot dubieuze rechtssituaties, niet in het minst bij personen van Marokkaanse herkomst omdat de Marokkaanse familiewetgeving tot voor kort nog sterk afweek van de Belgische (zie ook Babazia, Perneel 2003). Zij moesten vaak twee keer scheiden, één keer in België en één keer in Marokko, met alle sociale en financiële gevolgen van dien.

Door hervormingen in de Marokkaanse/Turkse familiewetgeving en door het in werking treden van de Brussel II bis verordening op 1 maart 2005 en het wetboek IPR op 1 oktober 2004 is de onduidelijkheid afgenomen en de procedure tot erkenning vereenvoudigd. Het Belgische recht kan toegepast worden indien de persoon die de echtscheiding aanvraagt reeds minimum 12 maanden in België woont of de Belgische nationaliteit heeft en er reeds 6 maanden woont. De Belgische rechter heeft echter geen exclusieve bevoegdheid bij echtscheiding: de echtscheiding kan zowel in Marokko/Turkije uitgesproken worden volgens Marokkaans/Turks familierecht als in België volgens Belgisch recht. Indien beide partners akkoord zijn kan men de Belgische rechter ook vragen het Marokkaans/Turks familierecht toe te passen. Dit maakt van de echtscheidingsprocedure voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst nog steeds een complexere aangelegenheid dan voor autochtone Belgen. In de juridische hoofdstukken 4 en 5 wordt dieper ingegaan op deze complexe juridische context, alsook op de recente veranderingen met betrekking tot de familiewetgeving in Marokko en Turkije.

De juridische context kan voor sommige partijen in het proces de echtscheiding echter ook vergemakkelijken. Dit is het geval voor mannen die de Marokkaanse nationaliteit behouden hebben en bijgevolg beroep kunnen doen op de Marokkaanse familiewetgeving of Moudawana. In tegenstelling tot de Turkse familiewetgeving, is de Moudawana gebaseerd op het islamitisch familierecht (shari'ah). Deze vormt de hoeksteen van heel wat mannelijke privileges (Ahmed 1992: 242). Zo konden Marokkaanse mannen tot voor kort hun echtgenotes nog op ieder ogenblik verstoten, zonder al te veel formaliteiten en zonder controle op misbruik (Talhaoui 2006: 63). Het volstond dat zij in het bijzijn van getuigen driemaal de term *talaq* ('ik verstoot u') uitspraken en dit te laten registreren bij een bevoegde ambtenaar. De aanwezigheid of de toestemming van hun echtgenote was niet eens vereist. De éézijdige verstoting is niet vreemd aan de hoge echtscheidingscijfers die we vaststelden in Marokko ten opzichte van Turkije (zie 2.2). Tijdens een Limburgs project rond allochtone vrouwenpraatgroepen bleek dat veel van de gescheiden vrouwen in de praatgroep niet bewust gescheiden waren (PRIC 1999). Ze hadden niet gekozen voor de echtscheiding en zagen zichzelf eerder als slachtoffer van de éézijdige scheiding. Sommige Marokkaanse vrouwen komen zelfs pas achter hun echtscheiding bij het overlijden van hun 'ex'-echtgenoot.

Sinds 1 oktober 2004 worden echtscheidingen op basis van verstoting niet langer erkend in België tenzij bij uitzondering volgens artikel 57 §1 van het Belgisch wetboek IPR (ADDE 2005, zie ook hoofdstuk 4). Bij verstotingen van vóór die datum gelden wel nog de 'oude' regels van erkenning die veel soepeler

zijn. De omvorming van de Moudawana tot het nieuw Marokkaans Familiewetboek uit 2004 heeft bovendien voor een belangrijke verankering gezorgd van het gelijkheidsprincipe tussen man en vrouw in de wetgeving. Er is echter nog geen sprake van een volledige gelijkberechtiging (Talhaoui 2005: 40). Zo laat het nieuwe Marokkaanse familiewetboek nog steeds verstoting toe. Deze moeten nu wel onder rechterlijke controle gebeuren. Bovendien is de toestemming en de aanwezigheid van de vrouw nodig om verstoting te kunnen uitspreken (Babazia, Perneel, Aznag 2005: 22). De rechter zal de echtgenote eerst horen en een poging doen de echtgenoten te verzoenen (Talhaoui 2005: 40). Hij zal ook de graad van misbruik nagaan en de rechten van de vrouw en kinderen inzake onderhoud en levensstandaard waarborgen.

Voor een Marokkaanse vrouw was het vóór de hervormingen van februari 2004 daarentegen erg moeilijk om van haar man te scheiden. Het recht het huwelijk te ontbinden kwam in het Marokkaanse familierecht (Moudawana) nagenoeg uitsluitend aan de man toe (Talhaoui 2006: 63). Er was een scherpe tegenstelling tussen het gemak waarmee deze van zijn vrouw kon scheiden en het moeilijke proces van echtscheiding voor de vrouwelijke partner (Masid 2002: 10). Een Marokkaanse vrouw die uit de echt wilde scheiden, had slechts drie beperkte mogelijkheden (zie tabel 1, ADDE 2005). Echtscheiding was relatief gemakkelijk wanneer haar in het huwelijkscontract het optierecht op verstoting was toegekend (*tamlík*). Dit was doorgaans echter niet het geval, zodat ze haar echtgenoot moest proberen overhalen om haar tegen compensatie te verstoten (*khol*). Deze compensatie kwam er vaak op neer dat zij afstand deed van al haar rechten (www.vreemdelingenrecht.be). Wilde haar partner niet scheiden, dan restte haar enkel de (weinig bekende) mogelijkheid om aan de hand van een erg zware procedure aan te tonen dat haar echtgenoot haar nadeel berokkende (echtscheiding op grond van fout)³⁷. De man kon vóór 2004 met andere woorden heel gemakkelijk naar eigen believen van zijn vrouw scheiden, terwijl de vrouw slechts weinig juridisch aanvaardbare redenen had om te scheiden, tenzij zij substantieel gevaar of onrechtvaardigheid kon bewijzen (Masid 2002: 13).

Met de hervorming van de Moudawana in 2004 werd het initiatiefrecht van de vrouw uitgebreid. De procedure in het geval van scheiding op basis van feiten werd min of meer overbodig door het invoeren van de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting (*chiqaq*). Het vormt als het ware de vrouwelijke tegenhanger van verstoting en kan enkel door de vrouw aangehaald worden.

³⁷ Dat vrouwen de rechter een goede reden moeten kunnen voorleggen voor echtscheiding en mannen niet volgens de Sharia, komt voort uit de vooronderstelling dat de vrouw relatief meer emotioneel van aard is dan de man en zij hiertegen beschermd moet worden (Badawi 1976: 19).

Daarnaast werd eveneens de echtscheiding met onderlinge toestemming geïntroduceerd. Zowel vóór als na de hervorming hadden Marokkaanse vrouwen (gegeven bepaalde voorwaarden) ook al de mogelijkheid om een echtscheiding in België aan te vragen. Tot recent kon het echter jaren duren alvorens een Marokkaanse vrouw van haar man gescheiden was, omdat de echtscheiding die ze hier verkregen had van een Belgische rechter met ouderlijk gezag over haar kinderen niet automatisch werd aanvaard door de Marokkaanse autoriteiten (Talhaoui 2006: 67). Ook een echtscheidingsprocedure in Marokko zelf kon soms twaalf tot dertien jaar aanhouden (cfr. Marokkaanse vrouwenrechtenactiviste Leila Rhiwi, *L'Humanité*, 20/12/2003). De recente hervormingen in Marokko hebben de erkenning vergemakkelijkt³⁸ en een tijdslimiet voor het uitspreken van een echtscheiding in Marokko zelf vastgelegd op 6 maanden.

De evoluties in de Marokkaanse familiewetgeving zouden heel wat Marokkaanse vrouwen die in een ongelukkig huwelijk zitten kunnen overtuigen hier een eind te maken, ondanks de weerstand die zij ondervinden binnen hun sociale en culturele context. Het is evenwel de vraag in welke mate Marokkaanse vrouwen in België op de hoogte zijn van de complexe procedures of van de recente hervormingen in het Marokkaans familierecht (Perneel 2006: 113). Zo zijn heel wat vrouwen aangewezen op hun partner voor informatie over hun rechten. Uit angst voor verandering en door het verlies van de mannelijke machtspositie in het gezin kunnen zij bewust onjuiste informatie aangereikt krijgen over de veranderingen in de Moudawana (Perneel 2006: 116). Het belang van sensibilisering is bijgevolg erg groot (cfr. acties opgezet door verenigingen in het middenveld in België om de Marokkaanse gemeenschap te informeren en te sensibiliseren met betrekking tot de veranderingen in de Moudawana - Perneel 2006: 114).

³⁸ Een echtscheiding uitgesproken in het buitenland wordt nu erkend in Marokko als deze werd uitgesproken door een rechtbank gespecialiseerd in familierecht en niet in strijd is met het Marokkaans familierecht.

Tabel 1: Echtscheidingsgronden in België, Marokko en Turkije

	BELGIË		MAROKKO		TURKIJE
	Voor september 2007	Na september 2007 (schuldloze echtscheiding)	Voor februari 2004	Na februari 2004	
SAMEN	Onderlinge toestemming -	onderlinge toestemming op grond van onherstelbare ontwrichting	- Overeengekomen verstoting met compensatie (Khol)	Onderlinge toestemming tegen compensatie (Khol)	onderlinge toestemming -
1 EISENDE PARTIJ	op grond van bepaalde feiten	-	Vrouw: op grond van fout (Tatliq)	Vrouw: op grond van fout (Tatliq) overbodig	Op grond van bepaalde feiten
	Wegens feitelijke scheiding -	op grond van onherstelbare ontwrichting -	- Man: Verstoting (Talaaq) (of vrouw in geval van optierecht - Tamlik) Geen gerechtelijke omkadering	Vrouw: omwille van duurzame ontwrichting (Chiqaaq) Man: Verstoting (Talaaq) (of vrouw in geval van optierecht - Tamlik) Gerechtelijk omkaderd	Op grond van duurzame ontwrichting -

Bron: Eigen bewerking van ADDE 2005, Marquet 2007

Het is eveneens onduidelijk in welke mate de hervorming van de Moudawana ook wordt toegepast in de praktijk (Van der Heyden 2006: 108). Dit hangt af van de mate waarin de nieuwe wetgeving aanvaard wordt door het gerechtelijke apparaat in Marokko en in welke mate gebruik gemaakt wordt van achterpoortjes als artikel 400 die toelaat dat religieuze principes onder bepaalde omstandigheden worden gebruikt (Jansen 2007). Zo meldt de krant De Morgen op 30 juli 2007 dat mannen er in Marokko nog steeds in slagen zonder instemming van hun vrouw het huwelijk te ontbinden. In de krant Le Monde lezen we op 27 november 2008 dat de Moudawana vijf jaar na zijn invoering voorwerp uitmaakt van een zekere ontluistering in Marokko. De krant stelt een enorme kloof vast tussen geest en praktijk in dit land waar tradities nog invloedrijk zijn en waar men nog 42% analfabeten telt (zie ook 1.2.3). De vijandigheid van heel wat Marokkaanse mannen tegenover de nieuwe Moudawana is groot en ook Marokkaanse vrouwen klagen dat het nu moeilijk is om nog een man te vinden die zich wil binden. Verschillende vrouwenorganisaties geven toe dat ze stilaan ontmoedigd raken. Vooral in het Marokkaanse Rif en in bepaalde gebieden in het noorden zouden vrouwen, ondanks de veranderingen in de Moudawana, nog botsen op grenzen met betrekking tot het recht tot scheiden (Kadiri, Moussaïd, Tirraf 2001). Het jaarlijkse rapport van de Democratische Liga voor de Vrouwenrechten dat de toepassing van de nieuwe familiewet in Marokko evalueert, identificeert een aantal belangrijke overtredingen (Ligue Démocratique pour les Droits des Femmes 2005)³⁹. Vijf jaar is dan ook erg kort om een eind te maken aan eeuwen van dominante cultuur. De islamitische wet heeft zo lang de Marokkaanse cultuur beïnvloed waardoor ze volgens Masid (2002: 3) zo verweven zijn dat ze nog moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn.

Ook de ervaring in Turkije, waar de staat al sinds 1924 een seculier rechtssysteem heeft ingevoerd naar Zwitsers model, toont aan hoe moeilijk het is om helemaal te breken met het religieuze recht dat sterk ingeburgerd is in de moslimgemeenschap. Yilmaz (2003) beschrijft hoe zich in Turkije na een verloop van tijd een hybride regelsysteem heeft ontwikkeld dat een amalgaam vormt van de regels van het onofficiële islamitische recht en het officiële Turkse recht. Zij illustreert dit onder meer voor het echtscheidingsstelsel dat sinds de

³⁹ (1) Magistraten die op systematische wijze de procedure van de duurzame ontwrichting verwerpen, (2) frequente afwezigheid van het parket tijdens echtscheidingszittingen, (3) vrouwen worden onder morele druk gezet om een minnelijke schikking te aanvaarden bij een procedure van duurzame ontwrichting, (4) geen onderzoek of vrouw eventueel gechanteerd is bij *kohl*-procedure, hierbij wordt het recht op ouderlijk gezag soms gebruikt als pasmunt, (5) verkeerde juridische interpretaties van de *kohl*-procedure en de procedure van duurzame ontwrichting.

hervorming in 1924 in Turkije gesecculariseerd is: beide partijen hebben sinds die datum evenveel recht om de echtscheiding te eisen en de *talaq* of verstoting wordt er niet meer toegelaten. Enkel een rechtbank mag de echtscheiding nog uitspreken. Religieuze, extralegale echtscheidingen (zoals de *talaq*) blijven niettemin bestaan. Ze worden gebruikt om het religieuze huwelijk (*nikah*) te ontbinden, een andere extralegale praktijk die ondanks de hervormingen in Turkije behouden is gebleven⁴⁰. Turkse mannen en vrouwen trouwen met andere woorden vaak tweemaal in Turkije om te voldoen aan de concurrerende eisen van de seculiere wet en het religieuze geloof en scheiden vervolgens ook tweemaal. In de praktijk betekent dit dat mannen nog steeds van hun vrouw scheiden door middel van *talaq* en dat hun devote echtgenotes niet anders kunnen dan in te stemmen met de officiële echtscheiding. Ook in een multiculturele context, zoals die van België, kunnen alternatieve normatieve ordes in de samenleving een rol spelen (Yilmaz 2003: 26). Zo kunnen de wetten en gewoontes van etnische minderheden de effectiviteit van de wetgeving in moderne samenlevingen in de weg staan.

3.2.3 Migratiehuwelijken: drievoudige afhankelijkheid

Tot slot gaan we ook in deze paragraaf met betrekking tot de interveniërende condities, nog even dieper in op de bijzondere context van migratiehuwelijken. Ondanks de erg hoge echtscheidingscijfers die zich bij dit type van huwelijken manifesteren, zijn er ook hier een aantal belangrijke inhiberende factoren voor echtscheiding. Centraal staat de afhankelijkheid van de migrerende partner tegenover de gevestigde partner binnen de huwelijksrelatie. Deze afhankelijkheid speelt zich af op drie vlakken.

Huwelijksmigranten, niet in het minst vrouwelijke huwelijksmigranten, zijn allereerst *sociaal* erg afhankelijk van hun partner en schoonfamilie (Timmerman 2006a: 12). Ze laten vrienden, familie en andere sociale netwerken achter zich als ze emigreren naar België en zijn voor hun contact met de buitenwereld toegewezen op hun partner en schoonfamilie. Ze weten aanvankelijk erg weinig over hun nieuwe omgeving, spreken de taal niet en slagen er niet altijd in daar verandering in te brengen omwille van werk- of huishoudelijke verplichtingen (Timmerman 2006a: 13, Geets 2006: 50, Peleman 2002). Hun sociaal

⁴⁰ Recente cijfers over de prevalentie van de *nikah* werden niet gevonden, maar in 1983, bijna 60 jaar na het invoeren van een seculier rechtssysteem, was nog 8.3% van alle huwelijken enkel gebaseerd op een religieuze ceremonie. 4% van de stedelijke vrouwen in Turkije leefde toen in een religieus huwelijk, ten opzichte van 12% in landelijke gebieden. (Hacettepe – HIPS 1989)

geïsoleerde positie wordt bovendien soms bewust in stand gehouden door hun partner en/of schoonfamilie. Zo worden zij bijvoorbeeld belet om Nederlands te leren of een inburgeringscursus⁴¹ te volgen (Yalçın, Lodewyckx e.a. 2006: 195, Geets 2006: 48). Ook beloftes die hen gedaan zijn vóór het huwelijk over een eigen huis en werk worden soms niet ingelost. Deze sterke sociale afhankelijkheid kan een rem vormen om bij huwelijksproblemen over te gaan tot echtscheiding. Een goed sociaal netwerk vormt één van de belangrijkste voorwaarden voor echtscheiding (Van der Heyden 2006: 97).

De huwelijksmigrant is in tweede instantie ook *financieel* erg afhankelijk van de gevestigde partner, die aanvankelijk meestal de enige kostwinner is in het gezin. Ook deze financiële afhankelijkheid maakt het erg moeilijk om de stap naar echtscheiding te zetten. Mannelijke huwelijksmigranten gaan doorgaans na hun huwelijk zo snel mogelijk op zoek naar een job, om eventuele schulden die ze gemaakt hebben voor de bruidsschat af te betalen en hun traditionele mannelijke rol op te nemen, namelijk het financieel onderhouden van hun eigen gezin en hun familie in het land van herkomst (Timmerman 2006a: 13; Van der Heyden 2006: 84). De hoge werkloosheidscijfers bij personen met Turkse of Marokkaanse nationaliteit (zie hoofdstuk 1) getuigen echter van hun moeilijke zoektocht naar werk. Bij vrouwelijke huwelijksmigranten is tewerkstelling niet in dezelfde mate dwingend als bij mannelijke huwelijksmigranten, al leeft ook bij hen een bijzonder positieve attitude tegenover potentiële tewerkstelling (Geets 2006: 53). Hun partners willen doorgaans echter niet dat zij buitenshuis werken en beloven hen te zullen onderhouden. Hun laag onderwijsniveau en gebrek aan werkervaring maken hen economisch erg afhankelijk van hun partner. Dit geldt overigens ook in het algemeen voor vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst, die vaak een lagere arbeidsmarktparticipatie kennen dan autochtone vrouwen. In hoofdstuk 5 gaan we onder meer na wat de gevolgen hiervan kunnen zijn in het licht van de hervormingen die recentelijk werden doorgevoerd in de Belgische echtscheidingswetgeving.

De sociale en financiële afhankelijkheid van de gemigreerde partner worden in de eerste jaren van een migratiehuwelijk nog versterkt door diens *wettelijke* afhankelijkheid, veroorzaakt door het afhankelijk verblijfsstatuut (Geets 2006: 46; NVR 2002). De partner uit het land van herkomst ontleent in die eerste periode immers zijn of haar verblijfsrecht aan de echtgeno(o)t(e) (en zodoende ook zijn of haar sociale rechten en het recht om in België te mogen werken).

⁴¹ Om de sociale isolatie enigszins te doorbreken en hun zelfredzaamheid te verhogen, worden nu ook huwelijks-migranten sinds het nieuwe inburgeringsdecreet verplicht een inburgeringscursus te volgen (Geets 2006: 55).

Deze 'controleperiode' werd onder meer ingevoerd om schijnhuwelijken tegen te gaan, maar kan een huwelijk al snel een gedwongen karakter verlenen (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 21). Bij een verslechtering van de verstandhouding kan het ertoe leiden dat men weinig andere keuze ziet dan toch in het huwelijk te blijven, omwille van de vrees teruggestuurd te worden, zelfs al is er sprake van geweld of machtsmisbruik. Om de rechtszekerheid van de gezinsleden te beschermen en misbruiken van de afhankelijke positie in te perken, werd de termijn voor het verkrijgen van het onafhankelijk verblijfsrecht in 1993 zoveel mogelijk ingeperkt tot 15 maanden (Heysse, Pauwels 2007: 16). Alvorens eigen rechten te verwerven, moest men evenwel ononderbroken bij de partner gewoond hebben. In het geval van huwelijksproblemen kon dit de gemigreerde partner in een 'onmenselijke' en 'psychologisch onhoudbare' positie brengen (NVR 2002: 5). De termijn werd onder invloed van de Europese richtlijn 2003/86/EG van 22 september 2003 vervolgens weer verlengd, waardoor gezinsherenigers sinds 1 juni 2007 drie jaar moeten wachten op een definitieve verblijfsvergunning (Heysse, Pauwels 2007: 21)⁴². De Dienst Vreemdelingenzaken stelt echter dat het verblijfsrecht niet ingetrokken wordt als het gezinlid de echtelijke woning verlaten heeft omwille van familiaal geweld en de betrokkene bescherming nodig heeft (bijvoorbeeld in een vluchthuis)⁴³.

Bij de persoon die met een partner uit het land van herkomst is gehuwd, kan diens mogelijke uitwijzing aanleiding geven tot gewetensproblemen bij de overweging van een echtscheiding, zelfs bij misbruik door deze partner (Orobio de Castro 2003: 64). Dergelijke gewetensproblemen spelen nog meer mee als de familie nauw betrokken was bij de totstandkoming van het huwelijk of als het om een huwelijk gaat binnen de familie (bv. met neven of nichten). Dat het huwelijk vaak ook een financiële aderlating betekent voor de familie van een mannelijke huwelijksmigrant, kan de schuldgevoelens nog verhogen (Yalçin, Lodewyckx e.a. 2006: 79).

⁴² "Wie gehuwd is met een niet-EU/EER onderdaan met onbeperkt verblijfsrecht heeft gedurende 3 jaar een voorlopig verblijfsrecht. Een echtscheiding tijdens de eerste 2 jaar betekent in principe het verlies van het verblijfsrecht van de nieuw toegekomen partner. Tijdens het derde (en laatste) jaar van het tijdelijk verblijfsrecht kan de DVZ enkel nog een einde maken aan het verblijf indien er elementen zijn die wijzen op een schijnrelatie of i.g.v. fraude. Na de periode van 3 jaar kan alleen nog een nietigverklaring van het huwelijk (indien de Dienst Vreemdelingenzaken op de hoogte is van het vonnis van de nietigverklaring) de intrekking van deze verblijfstitel betekenen." (Steunpunt Internationaal Privaatrecht - <http://www.vmc.be/vreemdelingenrecht/faq.aspx?id=301>)

⁴³ www4.gent.be/integratiedienst/Soc_jur_dienst/nieuwsbrief/nieuws_Verblijf_gezinsher.htm geconsulteerd op 03/04/2008

Tenslotte komt het nog voor dat vrouwen die het zelfstandig verblijfsrecht hebben verkregen, tijdens een vakantie zonder papieren in Marokko worden achtergelaten, zodat zij niet kunnen terugkeren naar België (NVR 2002). Door de uitbreiding van de communicatiemogelijkheden en door de aandacht van Belgische hulpverleners voor dit probleem, zou dit de laatste jaren sterk afgenomen zijn.

3.3. De periode na echtscheiding: gevolgen

3.3.1 Sociale gevolgen

Als eergevoel en schaamtegevoelens een vrouw van Turkse of Marokkaanse herkomst ervan kunnen weerhouden tot echtscheiding over te gaan, dan is dit ook omdat zij een negatief sociaal gevolg van echtscheiding anticipeert, i.e. het sociale stigma dat op de gescheiden vrouw rust. Dit illustreert hoe de gevolgen van echtscheiding die we in deze paragraaf zullen beschrijven, niet altijd duidelijk te scheiden zijn van de interveniërende condities uit de vorige paragraaf. Nydell (2001: 95) stelt dat echtscheidingen in Arabische culturen vaak genoeg voorkomen en geen sociaal stigma vormen. Eerder zagen we ook dat echtscheiding de laatste jaren steeds minder als een schande lijkt gepercipieerd te worden binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap. In de literatuur vinden we aanwijzingen dat er zich ook ten opzichte van de gescheiden vrouw een mentaliteitswijziging voordoet (Welslau, Deven 2003:101).

Tot een tiental jaar geleden werden gescheiden vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst nog duidelijk geconfronteerd met afwijzende reacties binnen de eigen gemeenschap. Uit het literatuuronderzoek van Welslau en Deven (2003: 12), dat voornamelijk gebaseerd is op studies uit het begin van de jaren '90, blijkt dat de reputatie van de alleenstaande vrouw/moeder binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap erg slecht was en haar prestige laag. De ideale identiteit voor een vrouw is die van echtgenote en moeder. Een gescheiden moeder doorbreekt deze sociale norm en wordt hiervoor negatief beoordeeld. Door haar echtscheiding plaatst ze zich in een beschamende positie (Welslau, Deven 2003: 71). Ze wordt sociaal geïsoleerd, gecontroleerd en blootgesteld aan heel wat geroddels uit haar omgeving (Welslau, Deven 2003: 33-35). Dit past ook in de vaststelling van Van Robaeys en Perrin (2006), dat wie niet aan de sociale verwachtingen voldoet in de migrantengemeenschap vaak uitgesloten wordt van de cohesie en solidariteit die er zo kenmerkend voor zijn.

Het literatuuronderzoek van Welslau en Deven (2003:33) toont verder aan dat de gescheiden vrouw als een mislukking werd beschouwd. De auteurs omschrijven het als volgt: *“Ze heeft gefaald om haar eigen huwelijk te handhaven en dient zich hiervoor te schamen. Over het algemeen kiezen de leden van de gemeenschap partij voor de man en zijn versie van de feiten en krijgt de vrouw de schuld voor de stukgelopen relatie.”* (Welslau en Deven 2003: 33). Dit zou volgens hen (2003: 12) de eigen schuld- en minderwaardigheidsgevoelens over de mislukte relatie bij gescheiden vrouwen nog doen toenemen. Kandiyoti (1987) en Nydell (2001: 95) geloven nochtans dat personen van Turkse of Marokkaanse herkomst zich niet zozeer schuldig voelen wanneer ze niet aan de sociale norm voldoen (door interne socialisatie), maar zich eerder schamen voor de groep (door externe socialisatie), in tegenstelling tot personen uit Westerse culturen. Hermans (1999) gaat dan weer in tegen deze stereotype voorstelling van westerse culturen als schuldculturen en niet-Westerse culturen als schaamteculturen. Onderzoek stelt hoe dan ook een verminderd welbevinden vast na een echtscheiding door de grote waarde die binnen de Turkse en Marokkaanse cultuur aan het huwelijk wordt gehecht (Welslau, Deven 2003: 111).

De eigen interviews van Welslau en Deven (2003) met bevoorrechte getuigen en met personen van Turkse herkomst van de tweede generatie geven aan dat deze beeldvorming over alleenstaande moeders in de vijf jaar voorafgaand aan het onderzoek echter erg veranderd is. Echtscheiding komt vaker voor en wordt hierdoor door de sociale omgeving steeds meer aanvaard (Welslau, Deven 2003: 101). Een gescheiden vrouw wordt niet meer a-priori met de vinger gewezen omdat ze niet genoeg tijd en moeite in het huwelijk zou gestoken hebben. Drugs- en drankverslaving, gokverslaving, lichamelijke mishandeling en het niet onderhouden van vrouw en kinderen zouden nu als aanvaardbare redenen voor een echtscheiding worden beschouwd.

Dit geldt niet voor alle vrouwen. In recent onderzoek met betrekking tot lager opgeleide vrouwen (Yalçın 2006: 56) en vrouwelijke huwelijksmigranten (Van der Heyden 2006: 98, Lodewyckx, Geets e.a. 2006: 77, Welslau, Deven 2003: 100) blijft men naar dit stigma verwijzen. Als vrouwelijke huwelijksmigranten terugkeren naar hun land van herkomst, zeker naar minder geavanceerde landelijke gebieden, dan lopen zij het risico door de familie verstoten te worden en in de marge van de samenleving terecht te komen (zie ook *Voor het plezier of de bruidsschat*, De Morgen, 30 juli 2007). De schande bij terugkeer wordt nog vergroot door de druk die huwelijksmigranten ervaren om te slagen in het buitenland (Van der Heyden 2006). Dit maakt het ook voor mannelijke migranten moeilijk om terug te keren naar Marokko of Turkije. Vele

huwelijksmigranten zouden dan ook verkiezen in België te blijven na de echtscheiding, zelfs al komen ze in de illegaliteit terecht omdat hun echtscheiding werd uitgesproken alvorens ze een zelfstandige verblijfsvergunning hadden verkregen (zie hoofdstuk 2) (STO 2001: 32, Van der Heyden 2006: 98). Dit verlies van verblijfsrecht is een ander belangrijk negatief gevolg van echtscheiding. Maar ook in de eigen gemeenschap lijkt deze groep vrouwen maar weinig te merken van de zogenaamde mentaliteitswijziging ten opzichte van de gescheiden vrouw. De gescheiden vrouw heeft volgens de alleenstaande vrouwen van de eerste generatie uit het onderzoek van Welslau en Deven (2003: 100) nog altijd een erg laag prestige en een slechte reputatie binnen de eigen etnische gemeenschap en draagt nog steeds de schuld voor een stukgelopen relatie. Dit zorgt er ook voor dat ze nog steeds sterk onderhevig is aan sociale controle en roddels.

Ondanks de mentaliteitswijziging tegenover gescheiden vrouwen, zijn ook de tweede generatie vrouwen uit het onderzoek van Welsau en Deven (2003: 101) het er over eens dat de sociale controle en de roddels waar gescheiden vrouwen mee te maken krijgen standhouden. De gemeenschap blijft het als zijn taak beschouwen om de controlerende functie van de ex-man over te nemen en het reilen en zeilen van de alleenstaande vrouw in het oog te houden (Welslau, Deven 2003: 73). Er wordt over haar geoordeeld en een mening gevormd over wat ze goed of fout doet. Dit wijst erop dat haar sociale positie nog altijd niet gelijkwaardig is aan deze van de gehuwde vrouw (Welslau, Deven 2003: 73).

Volgens de bevoorrechte getuigen uit het onderzoek zouden gescheiden vrouwen van de tweede generatie hier echter minder mee geconfronteerd worden dan deze van de eerste generatie, omdat zij minder aangewezen zijn op de leden van hun eigen etnische gemeenschap (Welslau, Deven 2003: 74). De vrouwen van de eerste generatie hebben meestal niet buitenshuis gewerkt tijdens hun huwelijk en hebben dus niet de kans gehad een netwerk buiten de eigen gemeenschap op te bouwen. Ze spreken de taal niet en hebben de hulp van de gemeenschap nodig bij het regelen van allerlei praktische zaken. Zij hebben ook geen eigen familie in de buurt die hen kan steunen wanneer er over hen geroddeld wordt. Omdat anderen het contact met hen verbreken en zij zelf het contact mijden met andere personen uit de gemeenschap, zouden zij sociaal geïsoleerd kunnen raken (Wienese 1995, Eldering, Borm 1994, Welslau, Deven 2003: 75). Vermits de steun van een sociaal netwerk wegvalt, moeten zij meer beroep doen op formele steun (Welslau, Deven 2003: 76).

De impact van de sociale controle en de roddels bij de eerste generatie vrouwen zou ook niet langer van die mate zijn dat ze uiteindelijk beslissen te verhuizen om zich af te zonderen van de gemeenschap (Welslau, Deven 2003: 74) zoals

ongeveer 10 à 15 jaar geleden nog wel het geval was (Eldering, Borm 1994). Vanhee (2002) gelooft overigens dat slechts weinig gescheiden Marokkaanse vrouwen een echt sociaal geïsoleerd leven leiden. Na de echtscheiding beschikken zij vaak zelfs over een ruimer sociaal netwerk dan tijdens hun huwelijk, omdat ze nu zelf kunnen bepalen met wie ze omgaan. Bij de Turkse moeders uit het onderzoek van Welslau en Deven (2003: 103) heeft de echtscheiding alvast geen negatieve impact op het sociale netwerk van zowel vrouwen van de eerste als van de tweede generatie. Bijna alle moeders beschikken over een breed sociaal netwerk en onderhouden goede contacten met de eigen familie na de echtscheiding (Welslau, Deven 2003: 104). De bevoorrechte getuigen uit het onderzoek voorspelden nochtans dat de echtscheiding wel een impact zou hebben op het sociale netwerk van de vrouwelijke huwelijksmigranten (Welslau en Deven 2003: 119). Uit de interviews blijkt wel dat deze groep in de periode vlak na echtscheiding vaker beroep deed op professionele hulpverlening dan de groep van tweede generatie alleenstaande moeders (Welslau, Deven 2003: 105, 119).

Ondanks de roddels en de sociale controle, stelt geen van de eerste generatie moeders uit de focusgroepen van Welslau en Deven (2003: 102) dat ze er effectief zelf mee te maken heeft (gehad). Dit is volgens hen zo omdat zij zich eerbaar gedragen. Gescheiden vrouwen krijgen snel een slechte naam binnen de eigen gemeenschap; ze worden door mannen als makkelijke prooi of beschikbaar lustobject gezien en door gehuwde vrouwen als een bedreiging voor hun relatie (PRIC 1999, STO 2001: 22, Welslau, Deven 2003: 33, 63, 71). Dat hun seksualiteit zo geaccentueerd wordt en zo nauwgezet in het oog gehouden wordt binnen de migrantengemeenschap, heeft volgens Akpınar (1998) te maken met het feit dat vrouwen er gezien worden als de ondersteuners en dragers van hun 'bedreigde' etnische identiteit (zie ook 3.1). Het is opvallend hoe vaak vrouwen zelf een belangrijk aandeel hebben in het geroddel (STO 2001). De gescheiden vrouwen die zich strikt aan de normen en waarden van de gemeenschap houden en erin slagen respect af te dwingen, kunnen na verloop van tijd de sociale controle en de roddels van zich afschudden (Wienese 1995, Vanhee 2002). De gescheiden vrouwen uit het onderzoek van Akpınar (1998) hebben zich dan ook vaak in de privé-sfeer in zekere mate proberen aan te passen aan de 'private patriarchie', terwijl ze op andere domeinen meer geëmancipeerd zijn.

In plaats van er nauwgezet op te letten dat men niets doet dat door de gemeenschap als verkeerd zou kunnen worden opgevat, kunnen gescheiden vrouwen ook ontsnappen aan de sociale controle en de roddels door te hertrouwen met een nieuwe partner. Uit de Turkse vrouwenpraatgroep van het

Provinciaal Integratiecentrum Limburg bleek dat bij Turkse alleenstaande vrouwen (zelfs van de tweede generatie) sterk het idee leefde dat ze een (nieuwe) man nodig hebben voor de buitenwereld (PRIC 1999). Soms beslissen ze ook om terug te gaan inwonen bij familie omdat ze bang zijn hun ouders te kwetsen en de familiereputatie te schaden (PRIC 1999). Als gescheiden moeders toch alleen blijven wonen, krijgen ze vaak het gevoel dat ze moeten opboksen tegen de vooroordelen dat een vrouw zonder man niet in staat zou zijn voor zichzelf te zorgen, noch haar kinderen een goede opvoeding te geven (Welslau, Deven 2003: 12). Marokkaanse vrouwen delen soms samen met lotgenoten een appartement en ondersteunen elkaar bij zaken als kinderopvang, de zoektocht naar werk en emotionele problemen (Van der Heyden 2006: 97). In onderzoek bij zowel Turkse als Marokkaanse gescheiden moeders wordt gewezen op het belang van contact met lotgenoten (Wienese 1995, Eldering, Brom 1994, Welslau, Deven 2003).

Uit het (meer dan 10 jaar oude) onderzoek van Wienese (1995) blijkt dat ex-partners van Turkse gescheiden vrouwen soms mee verantwoordelijk zijn voor de negatieve beeldvorming die er rond hen gevormd wordt binnen de gemeenschap, doordat zij kort na de breuk vaak roddels over hun ex-partner verspreiden. Het contact met de ex-partner verloopt bij gescheiden personen van Turkse en Marokkaanse herkomst vaak niet goed. Welslau en Deven (2003: 11, 98) stellen vast dat de meeste Turkse en Marokkaanse alleenstaande moeders nauwelijks of geen contact meer hebben met hun ex-partners. Indien er wel nog contact is, is dit doorgaans geen gunstig, positief of vriendschappelijk contact. Door de angst voor represailles van de ex-partner en zijn familie zou er nog lange tijd na de beëindiging van het huwelijk een schaduw over het gezin blijven hangen. Hierdoor verdwijnen spanningen, onzekerheden en stress minder snel na de scheiding dan bij autochtone alleenstaande moeders. Dit wordt ook bevestigd door de bevoorrechte getuigen in dit onderzoek (Welslau, Deven 2003: 70). Volgens hen komt het zeer weinig voor dat de partners na het huwelijk als vrienden uit elkaar gaan en een goede verstandhouding blijven behouden; er is eerder sprake van blijvende strijd en voortdurend conflict. Er is soms wel beperkt, formeel contact in verband met administratieve aangelegenheden of de kinderen. In het onderzoek bij Marokkaanse huwelijksmigranten van Van der Heyden (2006: 100) vinden sommige vrouwen een *modus vivendi* met hun ex-partner en leven ze min of meer op vriendschappelijke voet met hem. Anderen leven quasi ondergedoken en hebben angst om vermoord of vervolgd te worden door hun ex-partner.

Ook de kinderen van gescheiden Turkse of Marokkaanse ouders zouden vaak weinig of geen contact meer hebben met hun vader na de echtscheiding

(Welslau, Deven 2003: 31, 99)⁴⁴. Turkse en Marokkaanse moeders blijken ook weinig hulp te krijgen van hun ex-partner bij de opvoeding van de kinderen (Eldering en Borm 1994, Pels 2000: 86, Welslau, Deven 2003: 70, 98). Dit vertaalt zich in een belangrijke taakverzwaring voor deze moeders (Welslau, Deven 2003: 12, 88, 111), al toonden deze vaders vaak ook al weinig belangstelling voor hun kinderen voor de echtscheiding (Eldering en Borm 1994, Pels 2000, Welslau, Deven 2003: 70, 90, 93). Net als bij het contact tussen de ex-partners, geldt hier dat de contacten die er wel zijn tussen vader en kinderen niet altijd als positief worden ervaren (Vanhee 2002). Er wordt vaak door de vader heel wat beloofd, maar hij komt zijn beloftes niet na (Welslau, Deven 2003: 100).

De afwezigheid van de Marokkaanse vader in het leven van de kinderen na echtscheiding is opvallend. Volgens het Marokkaanse familierecht staat de vader immers in voor de voogdij van het kind na echtscheiding, d.i. diens religieuze en morele opvoeding en schoolopleiding (Babazia, Perneel 2003: 32, ADDE 2005: 82-88)⁴⁵. Zelfs al woont het kind bij de moeder en komt de verzorging haar toe (tot de kinderen 15 jaar zijn), toch blijft de vader bevoegd voor de belangrijke beslissingen in het leven van de kinderen. Voor de hervorming van het familierecht (2004) verloor de gescheiden moeder zelfs het ouderlijke gezag over haar kinderen wanneer ze hertrouwde of verhuisde (Talhaoui 2006: 64)⁴⁶. Wanneer een echtscheiding volgens het Belgische recht gebeurt, kan een vader die de voogdij ten volle wil opnemen zich tekortgedaan voelen, vermits dit rechtssysteem meer de nadruk legt op co-ouderschap. Hierin kadert onder meer de problematiek van kinderontvoeringen (die vooral bij gemengde koppels voorkomen) (Babazia, Perneel 2003: 35).

Naast zijn voogdij over de kinderen moet de vader (niet de moeder) volgens het Marokkaanse recht ook voorzien in het levensonderhoud van zijn minderjarige kinderen (Hermans 1994: 35, Welslau, Deven 2003: 30). Eldering en Borm (1994) hadden in hun onderzoek uit 1994 de indruk dat de Marokkaanse wetgeving die hierop van toepassing was in de meeste gevallen dode letter bleef. De ex-partners van de Marokkaanse gescheiden moeders uit hun

⁴⁴ In het onderzoek van Eldering en Borm (1994) heeft bijvoorbeeld geen enkele alleenstaande Marokkaanse moeder een vaste bezoeksregeling met de vader afgesproken. Dit onderzoek is al meer dan 10 jaar oud.

⁴⁵ "Afhankelijk of de Marokkaanse echtscheiding in België erkend wordt, worden ook de gevolgen van de Marokkaanse echtscheiding erkend." (Babazia, Perneel, Aznag 2004: 34). Dit verwijst naar de regelingen met betrekking tot alimentatie, ouderlijk gezag en huwelijksvermogensrecht.

⁴⁶ De nieuwe wet regelt bovendien ook het bezoekrecht. Voortaan mag de ouder die niet het recht van bewaring heeft, het kind bezoeken en ontvangen.

onderzoek hertrouwden vaak en kwamen de onderhoudsplicht voor hun kinderen uit een vorig huwelijk niet of onvoldoende na. Ook in de focusgroepen van Welslau en Deven (2003: 99) met 9 alleenstaande Turkse moeders, bleek slechts één vrouw onderhoudsgeld voor de kinderen te ontvangen. Onderzoek dat zich niet specifiek toespitst op personen van Turkse en Marokkaanse herkomst geeft eveneens aan dat het niet of slechts gedeeltelijk betalen van alimentatie een vaak voorkomend probleem is na echtscheiding (Mortelmans, Ghysels, Coertjens ea 2007: 11). De kans dat de vader niet over de middelen beschikt om alimentatiegeld te betalen, is echter groter voor mannen van Turkse of Marokkaanse herkomst gezien hun lagere arbeidsmarktparticipatie (zie 1.2.1).

3.3.2 Financiële gevolgen

Het voorgaande geeft aan dat de sociale gevolgen van echtscheiding vaak groter zijn voor vrouwen van Turkse/Marokkaanse herkomst dan voor mannen van Turkse/Marokkaanse herkomst. Uit algemeen onderzoek rond echtscheiding blijkt dat ook de financiële gevolgen van echtscheiding doorgaans groter zijn voor vrouwen dan voor mannen (Poortman 2000, Fokkema 2001, McManus, DiPrete 2001, Bouman 2004, Uunk 2004, Van Damme, Uunk, Kalmijn 2007). We verwachten dat dit nog meer het geval is voor vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Zij kennen immers gemiddeld een grotere financiële afhankelijkheid van hun partner tijdens het huwelijk, hebben een groter aantal kinderen en passen minder vaak het stelsel van co-ouderschap toe na de echtscheiding. Zij ervaren niet alleen financiële problemen omdat hun partner het nalaat alimentatiegeld voor de kinderen te betalen (Eldering, Born 1994, Wienese 1995). Heel wat gescheiden moeders van de eerste generatie worden ook geconfronteerd met schulden die hun ex-partner is aangegaan ten tijde van het huwelijk (Welslau, Deven 2003: 121). Als ze na de scheiding zelf hun geld kunnen beheren, verbetert dit in principe hun financiële situatie (Welslau, Deven 2003: 59). Voor laaggeschoolde alleenstaande moeders die nooit hebben geleerd om met geld om te gaan, is dit echter niet vanzelfsprekend (Welslau, Deven 2003: 121).

Wanneer gescheiden vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst niet gescheiden zijn volgens Belgisch recht maar volgens Turks of Marokkaans recht, komt daar soms nog een geïnstitutionaliseerde vorm van ongelijkheid bovenop (Babazia, Perneel, Aznag 2004: 34). Het onderhoud en de levensstandaard van de gescheiden vrouw waren immers gedurende lange tijd minder gewaarborgd in de Turkse en Marokkaanse familiewetgeving dan in de Belgische, zeker vóór de hervormingen van respectievelijk 2002 en 2004. We geven een aantal

voorbeelden uit het Marokkaans familierecht omdat de ongelijkheid hier groter is dan bij het Turkse familierecht en verwijzen voor meer detail naar de juridische hoofdstukken 4 en 5.

Zo voorziet het Marokkaanse recht geen alimentatieregeling tussen de partners (Babazia, Perneel, Aznag 2005: 31). De echtscheiding maakt met andere woorden een eind aan de onderhoudsplicht van de man ten opzichte van zijn vrouw omdat zij op dat moment verondersteld wordt terug te keren naar haar vader (Versluys 2008: 143). Zij heeft volgens Marokkaans recht enkel een aantal beperkte financiële rechten, waarvan ze vaak afstand heeft gedaan als ze gescheiden is volgens de *kohl*-procedure (*overeengekomen verstoting tegen compensatie*) (zie ook § 3.1). Als haar echtscheiding of verstoting niet erkend is in België, kan ze beroep doen op het Belgische recht voor onderhoudsgeld (Babazia, Perneel 2003: 34). Ook als ze gescheiden is volgens Belgisch recht, zou haar man het echter vaak nalaten haar financieel te onderhouden (Welslau en Deven 2003: 30, 59). Het invoeren van de schuldloze echtscheiding in België in september 2007, heeft bovendien het recht op alimentatie dat tot voor kort levenslang was in het Belgische recht in de tijd beperkt (zie hoofdstuk 5).

Wanneer een vrouw van Marokkaanse herkomst vóór de hervorming van 2004 gescheiden was volgens het Marokkaanse recht, kwam zij na de echtscheiding ook vaak op straat te staan. Het Marokkaanse recht kende immers tot voor kort geen gemeenschap van goederen⁴⁷, zodat er vaak conflicten ontstonden over goederen die tijdens het huwelijk waren aangeschaft (Babazia, Perneel 2003: 31). Was het bewijs van eigendom van goederen niet geleverd, dan werden goederen doorgaans aan de man toegekend. Ook als men vóór of tijdens de echtscheiding uit het huis vertrok, was men al zijn bezittingen in de echtelijke woning kwijt (Babazia, Perneel, Aznag 2005: 32). Sinds de hervorming van 2004 wordt aangedrongen op een clause over de inboedel in het huwelijkscontract of in een document los van de huwelijksakte. De rechter bemiddelt nu ook om toegang tot de woning te krijgen wanneer een van beide echtgenoten de woning is ontvlucht of door de ander de woning is uitgezet (Babazia, Perneel, Aznag 2005: 31).

Uit kwalitatief onderzoek (Eldering, Born 1994, Wienese 1995, Van der Heyden 2006) blijkt dat heel wat Turkse en Marokkaanse vrouwen niet zo goed op de hoogte zijn van de regels en procedures. Ze kennen hun rechten niet en stellen

⁴⁷ In de Turkse wetgeving werd gemeenschap van goederen tot aan de hervormingen van 2002 eveneens niet erkend. De hervormingen in de Turkse wetgeving hebben ervoor gezorgd dat ook Turkse vrouwen nu bij echtscheiding een gelijk deel van de goederen krijgen die verworven zijn tijdens het huwelijk.

weinig eisen met betrekking tot bijvoorbeeld alimentatie. De juridische procedures zijn voor hen te ondoorzichtig en de communicatie erover verloopt moeilijk omdat ze de taal niet spreken en/of analfabeet zijn. Ze zijn al tevreden als ze uit het huwelijk kunnen stappen en alles zo snel mogelijk achter de rug hebben. Zoals eerder ook al gemeld (zie 3.2.2) kan bovendien sociale druk de praktische toepassing van de hervormingen in de weg staan. De meeste vrouwen lijken er wel in te slagen de kinderen bij zich te houden na een echtscheiding.

Heel wat gescheiden moeders van Turkse en Marokkaanse herkomst zien zich uiteindelijk genoodzaakt buitenshuis te gaan werken om in hun financiële onderhoud te voorzien (Welslau, Deven 2003: 31). Tijdens hun huwelijk bleven veel van deze vrouwen thuis. Zo zagen we in hoofdstuk 1 dat het verschil tussen vrouwen en mannen in termen van inschakeling in het arbeidsproces veel groter is bij Turken en Marokkanen dan bij autochtone Belgen (FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg 2006: 37). Hun gebrek aan beroepservaring, maar ook hun lage scholingsgraad en hun soms gebrekkige kennis van het Nederlands, maakt het voor hen niet makkelijk om een job te vinden. Dit is vooral het geval bij de oudere generatie vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst en de nieuwkomers. Zij worden na een echtscheiding vaak volledig afhankelijk van de maatschappelijke dienstverlening (Welslau, Deven 2003: 53, 59, Van Robaeys, Perrin 2006). Hun arbeidsmarktparticipatie wordt ook gehinderd door het gemiddeld hoge aantal kinderen (zie hoofdstuk 1) waar deze vrouwen na de echtscheiding vaak alleen voor moeten instaan en door hun traditionele invulling van de moederrol, die ze als onverenigbaar beschouwen met de arbeidsrol (Lesthaeghe, Surkyn 1994: 13). Meer nog dan autochtone vrouwen zullen zij dus vatbaar zijn voor de 'werkloosheidsval' (Kempson, Bryson, Rowlingson 1994), waarbij het financieel voordeliger is om te leven van een uitkering en bij de kinderen te blijven dan om buitenshuis te gaan werken.

Veel moeders van de eerste generatie zijn als zij plots komen alleen te staan ook weinig bekend met de werking van diensten, wetgeving, procedures van instellingen en hulpverlening (Welslau, Deven 2003: 12, 22, 53, 57, 87, 111). Tijdens hun huwelijk werd vaak een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de mannen- en vrouwenwereld en nam de man doorgaans de contacten met de buitenwereld voor zijn rekening. Na hun echtscheiding krijgen zij plots zowel binnens- als buitenshuis verantwoordelijkheid voor het gezin en worden ze geconfronteerd met een reeks administratieve en praktische taken die voor hen soms helemaal nieuw zijn. Vaak kunnen zij voor hulp hiermee niet bogen op een ruim sociaal netwerk. Ze zijn soms erg afhankelijk van hun kinderen voor bijvoorbeeld hulp bij administratieve taken (Welslau, Deven 2003: 22). Moeders

van de eerste generatie blijken na echtscheiding dan ook vooral hulp nodig te hebben bij dergelijke praktische zaken die samenhangen met hun situatie als alleenstaande, terwijl tweede generatie alleenstaande vrouwen eerder nood lijken te hebben aan emotionele ondersteuning (Welslau, Deven 2003: 60).

3.3.3 Gevolgen voor de kinderen

Onderzoek met betrekking tot éénooudergezinnen identificeert stigmatisering, sociaal isolement, gebrek aan ondersteuning en hulpverlening, een afwezige of vijandige houding van de ex-parnter en een precaire financiële situatie als risicofactoren voor probleemgedrag bij kinderen die opgroeien in dit type gezin (Colpin, Vandemeulebroecke, de Munter 2000). Hoewel gescheiden vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst nu minder geconfronteerd worden met stigmatisering en sociaal isolement, is de impact ervan nog heel duidelijk in het onderzoek van Wienese rond alleenstaande Turkse moeders en hun dochters dat uit 1995 dateert. Heel wat conflicten met de dochters bleken voort te komen uit het feit dat hun moeders hun vrijheid nog meer beperkten dan toen hun vader nog bij hen inwoonde. De angst voor roddels binnen de Turkse gemeenschap zorgde ervoor dat de moeders hun dochters nauwgezet in het oog hielden. De meisjes raakten hierdoor sterk geïsoleerd, te meer omdat ze ook lastiggevallen werden door Turkse jongens en mannen, bijna niet meer naar buiten durfden of wilden komen en hun vriendschappen met Turkse vriendinnen verwaterden. Een groot aantal van hen keerde uiteindelijk de Turkse gemeenschap de rug toe, wat alweer tot conflicten leidde met de moeder. Het waren vooral de Turkse moeders die geïsoleerd leefden, de Nederlandse taal niet of weinig spraken en geen werk hadden, die hun dochters conform de normen en de waarden van de Turkse gemeenschap opvoedden. Er ontstonden ook conflicten omdat de meisjes zeer vaak materiële eisen stelden waaraan de gescheiden moeders niet konden voldoen gezien het beperkte gezinsinkomen. De kans was volgens Wienese (1995) groot dat de geschiedenis van deze moeders zich bij hun dochters zou herhalen. In verschillende van deze gezinnen werd de oudste dochter in de periode na de scheiding snel uitgehuwelijkt, zodat het gezin terug een man en een familie achter zich had om hen te verdedigen. Wienese (1995) wees er niettemin ook op dat de moeder-dochter relatie na de echtscheiding soms verbeterde, zeker als die voor de echtscheiding sterk beheerst werd door de schoonmoeder.

Uit het onderzoek van Eldering en Borm (1994) uit dezelfde periode bleek dat Marokkaanse alleenstaande moeders, in tegenstelling tot de Turkse alleenstaande moeders, hun dochters veel meer vrijheden toestonden na de

echtscheiding. Ze zouden zich om verschillende redenen van de Marokkaanse gemeenschap afgewend hebben en hierdoor in mindere mate de druk die ervan uitging ervaren. Hun opvoedingsstijl zou meer beïnvloed zijn door Westerse opvoedingswaarden en ze zouden hun kinderen vaak heel anders opvoeden dan ze zelf waren opgevoed. De meeste Marokkaanse alleenstaande moeders stonden hun dochters bijvoorbeeld toe om zelf een huwelijkspartner te kiezen, zelfs als die niet van Marokkaanse herkomst was.

De focusgroepen van Wetslau en Deven uit 2003 bij alleenstaande Turkse moeders laten ons toe een recenter beeld te schetsen van de relatie tussen Turkse gescheiden moeders en hun kinderen. De meeste Turkse moeders vinden dat ze een zeer hechte band hebben met hun kinderen en dat ze, net als de Marokkaanse moeders in het onderzoek van Eldering en Borm, nu meer tijd voor hen hebben (Wetslau, Deven 2003: 107). Al valt het wel op hoe weinig van deze vrouwen open met de kinderen communiceren over de echtscheiding (Wetslau, Deven 2003: 91). Bij veel kinderen is het gedrag ook verbeterd na de echtscheiding. Bij een aantal heeft het geleid tot gedragsproblemen zoals het niet erkennen van het moederlijke gezag, verlatingsangst, agressief gedrag, rebellerend en gezagsondermijndend gedrag en overmatige behoefte aan mannelijke aandacht (bij meisjes) (Wetslau, Deven 2003: 96). Veel alleenstaande Turkse moeders ondervinden problemen met het opnemen van de disciplinerende rol, die traditioneel aan de vader toekomt, naast hun gewoonlijke verzorgende rol. Het gemis van een vaderfiguur in het gezin is dan ook vaak groot (Wetslau, Deven 2003: 113). Vooral de tweede generatie vrouwen ervaart een behoefte aan professionele opvoedingsondersteuning bij deze nieuwe rol. De eerste generatie vrouwen is voornamelijk op zoek naar raad en informatie met betrekking tot de schoolloopbaan van hun kinderen (Wetslau, Deven 2003: 69, 96). Alleenstaande Turkse moeders ondervinden voorts een aantal drempels in hun zoektocht naar professionele hulpverlening. Eerst en vooral is er een taalbarrière, zelfs bij diegenen die goed Nederlands spreken omdat het niet altijd gemakkelijk is om over gevoelens te spreken in een andere dan de moedertaal. Er is echter ook een culturele barrière ten opzichte van de Belgische hulpverleners. De allochtone moeders hebben immers het gevoel dat de antwoorden die ze van hen krijgen niet aangepast zijn aan hun specifieke sociale en culturele context. Alleenstaande moeders van de eerste generatie zijn bovendien niet goed op de hoogte van de beschikbare diensten. Wetslau en Deven (2003: 116) onderscheiden een behoefte aan een categoriale hulpverlening die een onderscheid maakt tussen autochtone en allochtone alleenstaande moeders, maar ook tussen moeders van verschillende (migranten)generaties.

3.3.4 Positieve gevolgen

Echtscheiding is zowel met negatieve als positieve gevolgen verbonden. De nieuwe verantwoordelijkheden en nieuwe rollen waarmee vooral vrouwen geconfronteerd worden na hun echtscheiding brengen immers ook een vernieuwde autonomie en nieuwe kansen met zich mee (PRIC 1999, Welslau, Deven 2003: 12, 88). Echtscheiding kan met andere woorden beschouwd worden als een transitie- of kantelmoment dat enerzijds ongelijke kansen reflecteert of genereert, maar anderzijds ook potentieel bevat voor 're-equalizing'. De verandering in de maatschappelijke positie van ex-partners ten gevolge van echtscheiding is gevoelig voor kansengelijkheid, maar kan ook de motor vormen voor verhoogde kansengelijkheid. Dit positieve aspect van echtscheiding vinden we onder meer terug in het kwalitatieve onderzoek rond Marokkaanse huwelijksmigranten van van der Heyden (2006: 99) en in het onderzoek met betrekking tot allochtone alleenstaande moeders van Deven en Welslau (2003: 13). Deze laatste vatten het in hun literatuuronderzoek als volgt samen: *"Zo geven Turkse en Marokkaanse moeders zeer duidelijk aan dat ze zich op dit moment vrijer voelen, geen angst meer hebben voor fysiek geweld van de ex-partner, zelf geld kunnen uitgeven en spenderen aan wat ze willen, meer contacten kunnen uitbouwen ook met Nederlandse of Belgische mensen, opleidingen kunnen volgen of buitenshuis gaan werken en ook buitenshuis kunnen komen wanneer ze dat zelf willen. De alleenstaande Turkse en Marokkaanse moeders (Vanhee 2002) vermelden het trots kunnen zijn op het feit dat de opvoeding van de kinderen zonder man goed verloopt zeer nadrukkelijk als een positief aspect van het alleenstaand moederschap. Daarnaast geven verschillende van deze moeders aan dat ze zich sterker, zelfstandiger en zelfbewuster voelen dan tijdens het huwelijk (...)"*. Marokkaanse alleenstaande moeders verschillen van alleenstaande Turkse moeders in de zin dat ze ook het gevoel hebben na de echtscheiding beter in staat te zijn het gezinsbudget te beheren. Ook de Turkse alleenstaande moeders uit de eigen focusgroepen van Welslau en Deven (2003: 16) ervoeren de echtscheiding doorgaans als een relatieve opluchting en bevrijding. De Marokkaanse vrouwen uit het onderzoek rond huwelijksmigratie van van der Heyden (2006: 99) zijn over het algemeen gelukkiger na de echtscheiding dan ervoor en genieten van hun herwonnen autonomie. Ze stellen vooral hun zelfstandigheid op het vlak van werk en inkomen erg op prijs. Het gevoel van opluchting, rust en het gevoel terug te kunnen doen wat ze zelf willen en zelf te kunnen leven, zou vooral karakteristiek zijn voor gescheiden vrouwen die uit een relatie komen waarin ze steeds gedomineerd werden (Mortelmans, Ghysels, Coertjens ea 2007: 41).

In hoeverre de positieve al dan niet negatieve aspecten van de echtscheiding overheersen, is moeilijk te beantwoorden (Deven, Welslau 2003: 14). Voor Turkse alleenstaande moeders stelt Wienese (1995) dat de balans over de tijd evolueert en samenhangt met het karakter van de gescheiden vrouw (Wienese 1995). Ze onderscheidt twee fasen in het leven na de echtscheiding. De eerste fase vlak na de echtscheiding is een erg moeilijke fase. Pas na twee à drie jaar wordt alles rustiger. Vanhee (2002) ziet bij Marokkaanse alleenstaande moeders daarentegen niet zozeer een evolutie in de ervaring van hun situatie naargelang ze langer gescheiden zijn, maar onderscheidt drie groepen van moeders die elk anders met deze situatie omgaan. Een eerste groep moeders heeft zelf een eind gemaakt aan hun huwelijk en beschouwt de echtscheiding als een positief kantelmoment, zowel voor zichzelf als voor de kinderen. Ze zijn erg gemotiveerd, pakken de problemen aan en passen zich ook gemakkelijk aan de nieuwe situatie aan. Een tweede groep moeders ervaart hun nieuwe status eveneens als positief voor zichzelf maar niet voor de kinderen omdat die niet meer samen met hun vader zijn (zie ook Welslau, Deven: 91). De laatste groep heeft er niet zelf voor gekozen om gescheiden te zijn en ervaart de hele situatie als negatief, zowel voor zichzelf als voor de kinderen. Het zou erop kunnen wijzen dat de ervaring van echtscheiding voor vrouwen van Turkse herkomst homogener is dan voor vrouwen van Marokkaanse herkomst. Meer onderzoek is nodig om na te gaan of dit effectief zo is en wat hier de reden voor zou kunnen zijn.

Hoewel we aangaven dat de sociale en financiële gevolgen van echtscheiding vaak groter zijn voor vrouwen dan voor mannen van Turkse/Marokkaanse herkomst, is het opmerkelijk dat we geen studies vonden over de gevolgen van de echtscheiding voor mannen. Deze leemte wordt door ons kwalitatief onderzoek wel opgevuld.

4. De juridische context van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België

Kristien Vanvoorden

Steunpunt IPR (Vlaams Minderheden Centrum)

Echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst vertonen vaak internationale aanknopingspunten zoals de nationaliteit van de partijen of het feit dat de echtscheiding in het buitenland heeft plaatsgevonden.

Deze grensoverschrijdende elementen zorgen ervoor dat deze echtscheidingen zich in de specifieke juridische context van het internationaal privaatrecht situeren. Deze context kunnen we samenvatten aan de hand van drie concrete vragen:

1. *“Welke rechter is bevoegd om de echtscheiding van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst uit te spreken?”*

Vaak wordt er bijvoorbeeld beweerd dat Turkse koppels waarvan beide echtgenoten in België wonen, maar waarvan het huwelijk in Turkije werd gesloten, ook in Turkije uit de echt dienen te scheiden. Het tweede onderdeel van deze tekst zal de algemene regels over de bevoegdheid van de rechter toelichten. Hieruit zal onder andere blijken dat een echtscheiding in Turkije niet noodzakelijk is omdat de Belgische rechter bevoegd is de echtscheiding uit te spreken wanneer de twee echtgenoten in België wonen.

2. *“Welk recht moet de bevoegde rechter toepassen?”*

Indien bijvoorbeeld dit Turkse koppel voor de Belgische rechter uit de echt zou scheiden, gebeurt dit dan volgens het Belgische of het Turkse recht? De uiteenzetting rond toepasselijk recht in het derde onderdeel zal aantonen dat de Belgische rechter het Belgische recht moet toepassen wanneer beide echtgenoten op het ogenblik van de echtscheiding in België wonen.

3. *“Kunnen echtscheidingen erkend worden in een ander land dan waar ze zijn uitgesproken?”*

Zo wordt vaak gevraagd of Marokkaanse huwelijksontbindingen in België erkend kunnen worden. Mensen vragen zich af of ze na een procedure in

Marokko opnieuw moeten scheiden in België. Zoals onderdeel 4 zal uitwijzen, gebeurt de erkenning van buitenlandse echtscheidingen in België in principe zonder tussenkomst van de rechter. Een nieuwe procedure in België is dan niet nodig. Wel zijn er een aantal voorwaarden die moeten vervuld zijn opdat de erkenning kan gebeuren. Voor verstotingen zullen we zien dat de voorwaarden voor erkenning zeer streng zijn. Dit leidt er toe dat verschillende Marokkaanse huwelijksontbindingen in België niet erkend kunnen worden.

Het precieze antwoord op de drie bovenstaande vragen vinden we zoals gezegd in het internationaal privaatrecht. Het internationaal privaatrecht wordt op een beperkt aantal domeinen geregeld door internationale regels. Voor wat betreft echtscheiding bestaat er de Europese Brussel *Ibis* Verordening⁴⁸ met betrekking tot de bevoegdheid en erkenning. Daarnaast heeft elk land zijn eigen regels van internationaal privaatrecht. Voor België was 2004 een belangrijk jaar. Bestaande regels rond internationaal privaatrecht werden onder al dan niet gewijzigde vorm gebundeld in het Wetboek IPR⁴⁹. De belangrijkste wijzigingen op het vlak van echtscheiding worden verder in deze tekst per domein – bevoegdheid, toepasselijk recht en erkenning – aangehaald. Bijvoorbeeld op het vlak van de erkenning van verstotingen uit Marokko heeft het Wetboek IPR de regels verduidelijkt maar tegelijkertijd strenger gemaakt.⁵⁰

Dit hoofdstuk gaat dus dieper in op de regels van internationaal privaatrecht die relevant zijn bij de echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. In de eerste plaats zullen de Belgische regels van internationaal privaatrecht worden besproken maar daarnaast worden ook telkens kort de relevante regels uit het Marokkaanse en Turkse recht aangehaald.

De regels die hieronder uitvoerig worden besproken hebben betrekking op de beëindiging van de huwelijksband. Er bestaan daarnaast op elk van deze drie domeinen – internationale bevoegdheid, toepasselijk recht en erkenning – afzonderlijke regels voor de ouderlijke verantwoordelijkheid ten aanzien van de kinderen, de onderhoudsverplichting en het huwelijksvermogensrecht. Op deze

⁴⁸ Verordening (EG) Nr. 2201/2003 van de Raad van 27 november 2003 betreffende de bevoegdheid en de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en tot intrekking van Verordening (EG) Nr. 1347/2000, *Pb. L* 23 december 2003, afl. 338, 1.

⁴⁹ Wet van 16 juli 2004 houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *B.S.* 27 juli 2004. Voor een uitgebreide bespreking van deze wet, zie Erauw, Fallon e.a. (2006). Voor een bespreking van knelpunten en veel gestelde vragen op het vlak van het familiaal internationaal privaatrecht, zie Verhellen (2008).

⁵⁰ Zie *infra*, deel 4.3.

afzonderlijke regels ingaan zou ons hier te ver leiden, vandaar dat wij ons beperken tot de regels inzake de beëindiging van de huwelijksband.⁵¹

Dit hoofdstuk werd geschreven vanuit de ervaringen van het Steunpunt Internationaal Privaatrecht (hierna Steunpunt IPR). Het Steunpunt IPR is een onderdeel van de afdeling rechtspositie van het Vlaams Minderhedencentrum en biedt ondersteuning bij vragen rond het internationaal privaatrecht.⁵² Dit gebeurt onder andere via een helpdesk voor particulieren, hulporganisaties en overheden, aan de hand van vormingen en door beleidswerk.

4.1. “Welke rechter is bevoegd?” - Internationale bevoegdheid inzake echtscheiding

Vaak wordt aan het Steunpunt IPR de vraag gesteld of mensen van Marokkaanse of Turkse herkomst die bijvoorbeeld in het buitenland getrouwd zijn maar in België wonen, hier uit de echt kunnen scheiden. Men vraagt zich met andere woorden af of de Belgische rechter internationale bevoegdheid heeft om een echtscheiding uit te spreken. Zoals hierboven reeds werd aangehaald zal de Belgische rechter bijvoorbeeld bevoegd zijn wanneer beide echtgenoten in België wonen. Dit onderdeel wil in de eerste plaats dieper ingaan op de verschillende bevoegdheidsgronden van de Belgische rechter. Immers, het feit dat beide echtgenoten in België wonen is slechts één van de gronden waarop de internationale bevoegdheid van de Belgische rechter gebaseerd kan worden.

Het gebeurt natuurlijk ook dat personen van Turkse of Marokkaanse herkomst, hoewel ze in België wonen en vaak zelfs de Belgische nationaliteit hebben, verkiesen uit de echt te scheiden in respectievelijk Turkije of Marokko. Ook deze mogelijkheid wordt in dit onderdeel onderzocht. Er wordt dus ook ingegaan op de vraag naar de internationale bevoegdheid van de Turkse of Marokkaanse rechter.

⁵¹ Voor een uitgebreide bespreking van de regels met betrekking tot de bevoegdheid, het toepasselijke recht en de erkenning inzake ouderlijke verantwoordelijkheid en onderhoudsverplichtingen, zie Pertegás Sender (2005).

⁵² Dit Steunpunt is een initiatief van de federale minister van Gelijke Kansen en wordt gerealiseerd met de steun van het Instituut voor de Gelijke van Vrouwen en Mannen, het Impulsfonds voor het Migrantenbeleid, de Vlaamse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Het Steunpunt internationaal privaatrecht kan gecontacteerd worden via juridische.helpdesk@vmc.be of het nummer 02/2050050 op maandag- en vrijdagvoormiddag van 9u tot 12u30 en op woensdag van 13u30 tot 17u. Zie ook www.vreemdelingenrecht.be.

4.1.1 Kan een Belgische rechter de echtscheiding uitspreken?

Om te bepalen of een Belgische rechter een echtscheiding tussen personen van Turkse of Marokkaanse herkomst kan uitspreken moet men in de eerste plaats de Europese Brussel *IIbis* Verordening bekijken. Deze bepaalt verschillende alternatieve bevoegdheidsgronden voor de Belgische rechter op het vlak van echtscheiding. Slechts indien op grond van deze regels geen enkele rechter van een land van de Europese Unie bevoegd is, controleert de rechter de bevoegdheidsgronden uit het Wetboek IPR.⁵³ De Belgische rechter mag echter geen rekening houden met de bevoegdheidsgronden van het Wetboek IPR indien de echtgenoot tegen wie de echtscheiding wordt gevorderd, in een andere EU-lidstaat woont of de nationaliteit heeft van een andere EU-lidstaat.⁵⁴ In de praktijk is het onderscheid tussen de bevoegdheid op grond van de Verordening of op grond van het Wetboek IPR minder relevant aangezien de bevoegdheidsgronden uit beide teksten erg gelijkaardig zijn.

In de inleiding vermeldde we reeds dat de Belgische rechter bevoegd is om een echtscheiding uit te spreken wanneer beide echtgenoten in België wonen, meer precies, wanneer zij hier hun gewone verblijfplaats⁵⁵ hebben.⁵⁶

Dit is niet de enige mogelijkheid om een echtscheiding voor een Belgische rechter te bekomen. Ook wanneer slechts één van de echtgenoten op het moment van de echtscheiding zijn of haar gewone verblijfplaats in België heeft, is de Belgische rechter bevoegd indien minstens één van de volgende bijkomende voorwaarden is vervuld:

- De laatste gewone verblijfplaats van de echtgenoten was in België.⁵⁷
- De echtgenoten dienen samen het verzoek tot echtscheiding in.⁵⁸
- De echtgenoot die in België woont, is de verweerder, dit is de echtgenoot die niet zelf de echtscheidingsvordering heeft ingesteld.⁵⁹
- De echtgenoot die in België woont, is de verzoeker, dit is de echtgenoot die zelf de echtscheidingsvordering instelt, én hij of zij woont hier al minstens twaalf maanden.⁶⁰

⁵³ Artikel 7 Brussel *IIbis* Verordening.

⁵⁴ Artikel 6 Brussel *IIbis* Verordening. Opnieuw geldt hier de uitzondering van Denemarken.

⁵⁵ Het begrip 'gewone verblijfplaats' wordt hierna verder toegelicht.

⁵⁶ Artikel 3.a) 1e streepje *IIbis* Verordening.

⁵⁷ Artikel 3, 1.a) 2e streepje Brussel *IIbis* Verordening.

⁵⁸ Artikel 3, 1.a) 4e streepje Brussel *IIbis* Verordening.

⁵⁹ Artikel 3, 1.a) 3e streepje Brussel *IIbis* Verordening.

- De echtgenoot die in België woont, is de verzoeker én hij of zij woont hier al minstens zes maanden én hij of zij heeft de Belgische nationaliteit.⁶¹

Tot slot is de Belgische rechter op grond van de Brussel *Ii bis* Verordening ook bevoegd om uitspraak te doen over een vordering tot echtscheiding indien beide echtgenoten de Belgische nationaliteit hebben, ongeacht hun verblijfplaats en ongeacht of zij daarnaast nog een andere nationaliteit hebben.⁶²

De regels uit het Wetboek IPR zijn zoals gezegd gelijkaardig. De volgende bevoegdheidsgronden zijn er terug te vinden:

- De verweerder heeft zijn of haar gewone verblijfplaats in België.⁶³
- Eén van de echtgenoten, bij een gezamenlijke echtscheidingsvordering, heeft zijn of haar gewone verblijfplaats in België.⁶⁴
- De laatste gemeenschappelijke gewone verblijfplaats was in België én de vordering tot echtscheiding wordt ingesteld binnen de twaalf maanden nadat deze gemeenschappelijke gewone verblijfplaats werd verlaten.⁶⁵
- De verzoeker heeft op het moment van de vordering tot echtscheiding sinds meer dan twaalf maanden zijn gewone verblijfplaats in België.⁶⁶
- Beide echtgenoten zijn bij de instelling van de vordering Belg.⁶⁷

Dit betekent in de praktijk dat men voor de overgrote meerderheid van de gevallen de bevoegdheid van de Belgische rechter vaststelt op grond van de Brussel *Ii bis* Verordening. Bijvoorbeeld, indien de verweerder zijn of haar gewone verblijfplaats heeft in België of indien de verzoeker langer dan twaalf maanden in België zijn of haar gewone verblijfplaats heeft, dan zal de bevoegdheid van de Belgische rechter bepaald worden op grond van de Brussel *Ii bis* Verordening en dus niet op grond van het Wetboek IPR.

Slechts zeer uitzonderlijk kan de bevoegdheid van de Belgische rechter niet worden vastgesteld op grond van de Brussel *Ii bis* Verordening maar wel op grond van het Wetboek IPR. Stel bijvoorbeeld een Marokkaans koppel dat na het huwelijk samen in België woonde. Wanneer beide echtgenoten terugkeren naar Marokko, dan kan de Belgische rechter zich niet bevoegd verklaren op grond van

⁶⁰ Artikel 3, 1.a) 5^e streepje Brussel *Ii bis* Verordening.

⁶¹ Artikel 3, 1.a) 6^e streepje Brussel *Ii bis* Verordening.

⁶² Artikel 3, 1.b). Brussel *Ii bis* Verordening.

⁶³ Artikel 5 Wetboek IPR.

⁶⁴ Artikel 42, 1° Wetboek IPR.

⁶⁵ Artikel 42, 2° Wetboek IPR.

⁶⁶ Artikel 42, 3° Wetboek IPR.

⁶⁷ Artikel 42, 4° Wetboek IPR.

de Brussel II *bis* Verordening. Echter, wanneer de echtscheiding binnen het jaar na de verhuis wordt gevorderd, bevat het Wetboek IPR wel een bevoegdheidsgrond voor de Belgische rechter. Immers, de laatste gemeenschappelijke woonplaats was in België en dit niet meer dan twaalf maanden voorafgaand aan de vordering tot echtscheiding.

Uit de hierboven beschreven regels blijkt dat, in tegenstelling tot wat vaak vermoed wordt, de “nationaliteit van het huwelijk”, d.w.z. de plaats waar het huwelijk werd afgesloten, geen rol speelt bij het bepalen van de internationale bevoegdheid van de Belgische rechter. Ook zien we dat de nationaliteit van de echtgenoten slechts in één geval bepalend is voor de bevoegdheid van de Belgische rechter, namelijk wanneer beide echtgenoten de Belgische nationaliteit hebben. Met uitzondering van dit laatste geval is dus niet de nationaliteit of de plaats van het huwelijk maar wel de gewone verblijfplaats doorslaggevend.

De “gewone verblijfplaats” wordt gedefinieerd als de plaats waar een persoon zich hoofdzakelijk heeft gevestigd.⁶⁸ Voor de inwerkingtreding van het Wetboek IPR op 1 oktober 2004, bestond er discussie over de vraag of een illegale verblijfplaats in aanmerking kon komen als gewone verblijfplaats.⁶⁹ De Raad van State riep in zijn advies over het voorontwerp van het Wetboek IPR dan ook op om ter zake een duidelijk standpunt in te nemen.⁷⁰ De definitieve versie van de bepaling in het Wetboek IPR luidt dan ook dat de “gewone verblijfplaats” moet verstaan worden als “de plaats waar een natuurlijke persoon zich hoofdzakelijk heeft gevestigd, zelfs bij afwezigheid van registratie en onafhankelijk van een verblijfs- of vestigingsvergunning; om deze plaats te bepalen, wordt met name rekening gehouden met omstandigheden van persoonlijke of professionele aard die duurzame banden met die plaats aantonen of wijzen op de wil om die banden te scheppen”.⁷¹ Men koos er dus expliciet voor om een illegale verblijfplaats, voor de toepassing van het Wetboek IPR, ook in aanmerking te nemen als “gewone verblijfplaats”. Dit betekent dat de Belgische rechter ook bevoegd kan zijn om een echtscheiding van personen die illegaal in België verblijven, uit te spreken.

⁶⁸ Artikel 4 Wetboek IPR.

⁶⁹ *Pro*: Brussel 22 oktober 1996, *Rev. trim. dr. fam.* 1998, 46. *Contra*: Civ. Brussel 30 juli 1996, *J.T.* 1997, 348. Zie Rigaux & Fallon (2005 : 212).

⁷⁰ Advies van de Afdeling Wetgeving van de Raad van State bij het Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internationaal privaatrecht, *Parl. St.* Senaat 2001-2002, nr. 2-1225/1. Zie ook Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internaal privaatrecht, *Parl. St.* Senaat Buitengewone zitting 2003, nr. 3-27/1 en Erauw (2006: 22).

⁷¹ Artikel 4 Wetboek IPR.

Echter, de nieuwe echtscheidingswet lijkt de praktische uitwerking van deze regel in het gedrang te brengen. De wet van 27 april 2007 betreffende de hervorming van de echtscheiding⁷² wijzigde artikel 1254 §1, 1° Ger. W. Deze bepaling stelt dat bij een vordering tot echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting bij de gedinginleidende akte voor elk van de echtgenoten "een bewijs van identiteit, van nationaliteit en van de inschrijving in het bevolkings-, vreemdelingen- of wachthregister" moet worden toegevoegd. Het is duidelijk dat deze laatste vereiste niet te vervullen valt voor mensen die illegaal in België verblijven en per definitie niet in de registers zijn ingeschreven. Wel wordt in datzelfde artikel bepaald dat in voorkomend geval, een bewijs van de gewone verblijfplaats in België sinds meer dan drie maanden moet worden vorgelegd. Het is echter niet duidelijk of dit de vereiste van bewijs van inschrijving kan vervangen.

Vóór de inwerkingtreding van het Wetboek IPR op 1 oktober 2004⁷³ keek men in eerste instantie naar de hoedanigheid van de verweerder. De Belgische rechter was bevoegd om een echtscheiding te behandelen indien de verweerder Belg was⁷⁴ of indien de verweerder zijn of haar woonplaats in België had.⁷⁵ Slechts in subsidiaire orde, indien de verweerder noch de Belgische nationaliteit had, noch zijn woon- of verblijfplaats had in België, kon de bevoegdheid van de Belgische rechter tot slot worden vastgesteld op grond van de woon- of verblijfplaats van de eiser in België.⁷⁶ De verweerder kon in dat geval slechts de bevoegdheid van de Belgische rechter afwijzen indien een Belg in de Staat van deze verweerder hetzelfde recht had.⁷⁷ Het is duidelijk dat deze subsidiaire bevoegdheidsgrond nu gelimiteerd is en slechts kan worden toegepast nadat de eiser ten minste twaalf maanden in België woont. Wel is het nu een alternatieve bevoegdheidsgrond geworden en is de wederkerigheidsvereiste weggefallen. Voor koppels van Turkse of Marokkaanse herkomst waarvan beide echtgenoten in België wonen is er dus niets veranderd. Voor die gevallen waar de verweerder niet de Belgische nationaliteit heeft en in het buitenland woont, is een echtscheiding in België wel makkelijker geworden.

⁷² Wet van 27 april 2007 betreffende de hervorming van de echtscheiding, *B.S.* 7 juni 2007.

⁷³ Voor een bespreking van de oude bevoegdheidsregels inzake echtscheiding, zie Verhellen (1998: 1423-1425).

⁷⁴ Artikel 15 B.W., opgeheven door het Wetboek IPR.

⁷⁵ Artikel 635, 2° Ger. W., opgeheven door het Wetboek IPR.

⁷⁶ Artikel 638 Ger. W., opgeheven door het Wetboek IPR.

⁷⁷ Artikel 636 Ger. W., opgeheven door het Wetboek IPR.

Tot slot is het belangrijk om te vermelden dat de bevoegdheid van de Belgische rechter op het vlak van echtscheiding geen exclusieve bevoegdheid is.⁷⁸ Dit betekent dat het Belgische internationaal privaatrecht mensen van vreemde herkomst die in België wonen niet belet om in het buitenland te scheiden. We zien in de praktijk aan de ene kant personen die ervan overtuigd zijn dat wie in het buitenland getrouwd is ook in dat land moet scheiden. Aan de andere kant ziet men bij anderen de overtuiging dat wie in België woont, hier uit de echt moet scheiden. Bovenstaande regels tonen aan dat beide visies slechts hardnekkige geruchten zijn. In de meerderheid van de gevallen heeft men immers de keuze.

4.1.2 Kan de Turkse of Marokkaanse rechter de echtscheiding uitspreken?

Zoals onder het vorige punt werd aangehaald, belet het Belgische internationaal privaatrecht dus niet dat personen van Turkse of Marokkaanse herkomst in Turkije of Marokko uit de echt scheiden. We moeten ons echter afvragen of de Turkse en Marokkaanse rechters hiertoe ook bevoegd zijn volgens het eigen rechtstelsel. In dit punt gaan we na of personen van Turkse of Marokkaanse herkomst die in België wonen in respectievelijk Turkije of Marokko uit de echt kunnen scheiden. Hiervoor controleren we de Turkse en Marokkaanse regels over de internationale bevoegdheid. Hoewel de gronden waarop de bevoegdheid gesteund is kunnen verschillen naargelang het land van herkomst zien we dat in de meeste gevallen de mensen van Turkse of Marokkaanse herkomst die in België wonen een echtscheiding kunnen bekomen in respectievelijk Turkije of Marokko.

⁷⁸ Voor de bevoegdheid op grond van het Wetboek IPR, zie Rb. Hasselt 31 oktober 2006; Rb. Hasselt 17 oktober 2006. Beide vonnissen zijn te consulteren op de website van het Steunpunt IPR: <http://www.vreemdelingenrecht.be> (laatst geconsulteerd op 15 januari 2008). Zie ook Rigaux & Fallon (2005: 369-371) en Storme (2006: 147). Artikel 6 Brussel *IIbis* Verordening verwijst wel expliciet naar de exclusieve aard van de bevoegdheden vastgesteld op grond van de Verordening. Dit betekent echter niet dat de Belgische rechter die bevoegd is op grond van de bepalingen van de Verordening exclusief bevoegd is om over de echtscheidingsvordering uitspraak te doen. Het betekent wel dat de Belgische rechter enkel bevoegd kan zijn op grond van de bepalingen van de Verordening, en niet op grond van de bepalingen van het Wetboek IPR, wanneer de verweerder zijn gewone verblijfplaats heeft op het grondgebied van of onderdaan is van een andere lidstaat (zie Rigaux & Fallon 2005: 558).

- **Bevoegdheid van de Marokkaanse rechter**

Het Marokkaanse recht kent geen expliciete regeling rond de internationale bevoegdheid van de Marokkaanse rechter (Abdeljouad & Hmidou 2008). Dit betekent dat men de interne Marokkaanse regels inzake bevoegdheid dient toe te passen om de internationale bevoegdheid van de Marokkaanse rechter vast te stellen.⁷⁹ Abdeljouad en Hmidou (2008) schrijven dat uit deze bepalingen blijkt dat de Marokkaanse rechter intern en dus ook internationaal bevoegd is wanneer de verweerder zijn woonplaats of gewone verblijfplaats heeft in Marokko. Daarnaast verwijzen de Marokkaanse regels ook naar de rechter van de woonplaats van de echtgenoten als bevoegde rechter in echtscheidingszaken.⁸⁰

In deze hypothese zouden personen van Marokkaanse herkomst die in België verblijven en geen woonplaats in Marokko hebben, ginder geen echtscheiding kunnen bekomen. Toch zien we in de praktijk dat ook personen van Marokkaanse herkomst die in België wonen meestal in Marokko kunnen scheiden. Een mogelijke reden hiervoor zou kunnen liggen in de Mudawwana, het Marokkaanse familiewetboek. Dit bepaalt dat de man het verzoek tot verstoting bij gebrek aan gemeenschappelijke woonplaats in Marokko en gebrek aan woonplaats of verblijfplaats van de echtgenote in Marokko, moet indienen bij de rechtbank van de plaats waar de huwelijksakte werd opgemaakt.⁸¹ Dit zou betekenen dat personen van Marokkaanse herkomst, voor zover zij de Marokkaanse nationaliteit bezitten,⁸² toch hun huwelijk in Marokko kunnen laten ontbinden indien het daar werd gesloten. Bij Foblets en Carlier lezen we dat de bevoegdheid voor de Marokkaanse rechter ook geldt voor Marokkanen die in het buitenland verblijven en in het buitenland getrouwd zijn. In dat geval zou de rechtbank van Rabat bevoegd zijn voor de ontbinding van het huwelijk op voorwaarde dat het huwelijk bij het Marokkaanse consulaat werd geregistreerd.

⁷⁹ Artikelen 27 en 28 van het Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

⁸⁰ Artikel 212 Marokkaans Wetboek van Rechtsvordering.

⁸¹ Artikel 79 Mudawwana. Voor een uitgebreide bespreking en een Nederlandse vertaling van de Mudawwana, zie Foblets & Carlier (2005) en ADDE (2005).

⁸² In gevolge artikel 6 en 19 van de Marokkaanse nationaliteitswet heeft het merendeel van de personen van Marokkaanse herkomst die in België verblijven, de Marokkaanse nationaliteit. Artikel 6 bepaalt immers dat alle kinderen geboren uit een Marokkaanse vader of moeder de Marokkaanse nationaliteit krijgen. Volgens artikel 19 kan men niet automatisch de Marokkaanse nationaliteit verliezen, zelfs niet bij het vrijwillig verwerven van een andere nationaliteit.

- **Bevoegdheid van de Turkse rechter**

De Turkse regels inzake internationaal privaatrecht zijn terug te vinden in de Turkse IPR-wet.⁸³ Ook deze wet verwijst voor de internationale bevoegdheid van de Turkse rechter naar de regels voor de interne bevoegdheid.⁸⁴ Het Turkse Burgerlijke Wetboek⁸⁵ bepaalt dat op het vlak van echtscheiding de rechtbank van de woonplaats van een van de echtgenoten of van de woonplaats waar zij vóór de procedure voor het laatst zes maanden samen hebben verbleven bevoegd is om de echtscheiding uit te spreken.⁸⁶ Gezien personen van Turkse herkomst, in principe, in Turkije ingeschreven zijn zelfs wanneer zij naar België zijn verhuisd of indien zij in België geboren zijn, zal de Turkse rechter voor de meerderheid van deze personen bevoegd zijn om een echtscheiding uit te spreken. Bovendien bepaalt artikel 28 van de Turkse IPR-wet dat zelfs indien een Turks onderdaan noch woonplaats, noch gewone verblijfplaats heeft in Turkije, de Turkse rechter op grond van de Turkse nationaliteit van de persoon bevoegd is om uitspraak te doen over vorderingen in verband met zijn burgerlijke staat.⁸⁷ De meeste personen van Turkse herkomst die in België wonen en eventueel de Belgische nationaliteit hebben, hebben (daarnaast) nog steeds de Turkse nationaliteit.⁸⁸

⁸³ De Wet inzake het internationaal privaatrecht en burgerlijk procesrecht Nr. 2675 van 20 mei 1982. De volledige tekst van deze wet kan in het Duits geraadpleegd worden in Rumpf & Odendahl (22-23). Een Franse vertaling van de bepalingen inzake toepasselijk recht kan gevonden worden in Sfeir (2005: 162-264).

⁸⁴ Artikel 27 Turkse IPR-wet. Voor een uitgebreide bespreking van de bevoegdheid van de Turkse rechter, zie Tekinalp, Nomer & Odman (2001: 184-190).

⁸⁵ Wet inzake het Burgerlijk Wetboek Nr 4721 van 22 november 2001, gewijzigd bij Wet Nr 5399 van 3 juli 2005. Een Nederlandse vertaling van deze tekst kan worden geraadpleegd op: <http://www.rechten.vu.nl/dbfilestream.asp?id=1270> (laatst geconsulteerd op 15 januari 2008). Voor meer informatie over het Turkse familierecht, zie ADDE (2005: 127-154).

⁸⁶ Artikel 168 Turkse Burgerlijke Wetboek.

⁸⁷ Artikel 28 Turkse IPR-wet.

⁸⁸ Volgens artikel 1 van de Turkse nationaliteitswet krijgt elk kind van een Turkse vader of Turkse moeder de Turkse nationaliteit, ook wanneer het buiten Turkije wordt geboren. Bij het automatisch verwerven van een vreemde nationaliteit verliest men de Turkse nationaliteit niet zodat ook personen van de tweede en derde generatie meestal nog de Turkse nationaliteit hebben. Volgens artikel 25 van dezelfde wet, kan men bij het vrijwillig verwerven van een vreemde nationaliteit wel de Turkse nationaliteit verliezen. Het volstaat echter om de toestemming voor het verwerven van een vreemde nationaliteit te vragen en aan te tonen dat men banden met Turkije behoudt, om de Turkse nationaliteit toch niet te verliezen (artikel 25, a, f en h).

4.2. “Welk recht moet de rechter toepassen?” - Toepasselijk recht

Uit de regels omtrent de bevoegdheid van de Belgische rechter blijkt dat twee echtgenoten die in België verblijven, hier uit de echt kunnen scheiden. De vraag is nu welk recht de Belgische rechter zal moeten toepassen bijvoorbeeld bij de echtscheiding van twee personen van Marokkaanse herkomst die in België wonen. In het overgrote deel van de gevallen zal de Belgische rechter het Belgische recht toepassen. Toch bestaan er ook gevallen waarbij de Belgische rechter de echtscheiding volgens het buitenlandse echtscheidingsrecht moet beoordelen. In eerste instantie gaat het hoofdstuk dieper in op de regels die bepalen welk recht de Belgische rechter moet toepassen. Deze zijn vastgelegd in het Wetboek IPR. Er bestaan geen Europese regels met betrekking tot het toepasselijke recht inzake echtscheidingen.⁸⁹ In tweede instantie bekijken we welk recht de Marokkaanse en Turkse rechters zullen toepassen indien een huwelijk in deze landen wordt ontbonden. Aangezien men hier meestal bij respectievelijk het Marokkaanse en het Turkse recht zal uitkomen, worden ook kort de belangrijkste bepalingen hieruit besproken.

4.2.1 Welk recht moet de Belgische rechter toepassen?

Welk recht zal de Belgische rechter moeten toepassen wanneer bijvoorbeeld twee personen van Marokkaanse herkomst in België wensen te scheiden? Wanneer beide echtgenoten in België wonen zal de Belgische rechter het Belgische recht toepassen. Wanneer de echtgenoten echter in verschillende landen wonen, zijn er andere aanknopingspunten die het toepasselijke recht bepalen. Deze worden vastgelegd in het Wetboek IPR.⁹⁰ Slechts wanneer op basis van het eerste aanknopingspunt geen toepasselijk recht gevonden wordt, komt het volgende aanknopingspunt in aanmerking. We spreken hier dan ook van een “cascadesysteem” waarbij de volgende aanknopingspunten voorzien worden:

⁸⁹Althans voorlopig, er wordt gewerkt aan een wijziging van de Brussel II *bis* Verordening die wel eens bepalingen over het toepasselijke recht zou kunnen bevatten. Ook ondertekenden België en Marokko op 15 juli 1991 in Rabat een bilaterale overeenkomst met betrekking tot het toepasselijke recht en de erkenning van huwelijken en hun ontbinding. Deze werd tot op heden echter nog steeds niet geratificeerd.

⁹⁰ Artikel 55 Wetboek IPR.

1. recht van de het land waar beide echtgenoten wonen
2. recht van het land waar de laatste gemeenschappelijke gewone verblijfplaats van de echtgenoten was indien één van de echtgenoten daar nog zijn of haar gewone verblijfplaats heeft
3. recht van de gemeenschappelijke nationaliteit
4. Belgisch recht

Zoals we eerder schreven, past de Belgische rechter het Belgische recht toe wanneer beide echtgenoten in België wonen (1). Wanneer de echtgenoten allebei in een ander land wonen maar de echtscheiding toch in België plaats vindt, bijvoorbeeld omdat ze allebei de Belgische nationaliteit hebben, past de Belgische rechter het recht toe van het land waar beide echtgenoten wonen. Het is niet noodzakelijk dat de echtgenoten in dit land op hetzelfde adres wonen.⁹¹

Wanneer echter de echtgenoten op het moment van de instelling van de vordering hun gewone verblijfplaats hebben in verschillende landen, kijkt men naar de laatste gemeenschappelijke gewone verblijfplaats van de echtgenoten (2). Het recht van het land waar de laatste gemeenschappelijke gewone verblijfplaats was, is toepasselijk wanneer één van beide echtgenoten op het moment dat de echtscheidingsvordering wordt ingesteld daar nog zijn of haar gewone verblijfplaats heeft.⁹² Dit betekent bijvoorbeeld dat wanneer twee echtgenoten samenwoonden in België maar één van hen is teruggekeerd naar Marokko of Turkije, dat toch Belgisch recht van toepassing is wanneer de andere echtgeno(o)t(e) in België is blijven wonen. Omgekeerd betekent dit ook dat wanneer een gehuwd koppel het laatst samenwoonde in Marokko of Turkije maar een van de echtgenoten naar België is verhuisd en hier een echtscheidingsvordering instelt, de Belgische rechter respectievelijk Marokkaans of Turks recht zal moeten toepassen.

Indien op het moment van het instellen van de vordering de echtgenoten in verschillende landen wonen en geen van beide echtgenoten meer woont in het land waar zich de laatste gemeenschappelijke woonplaats bevond, kijkt men op de derde plaats naar de nationaliteit van de echtgenoten (3). Wanneer beide echtgenoten dan dezelfde nationaliteit hebben, past men het recht van het land waarvan ze de nationaliteit hebben toe.⁹³ Artikel 3 §2 Wetboek IPR bepaalt dat wanneer een persoon twee of meer nationaliteiten heeft, de verwijzingen in het Wetboek IPR de Belgische nationaliteit beogen indien zij daar één van is. Voor

⁹¹ Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internaal privaatrecht, *Parl. St.* Senaat Buitengewone zitting 2003, nr. 3-27/1.

⁹² Artikel 55 §1, 2° Wetboek IPR.

⁹³ Artikel 55 §1, 3° Wetboek IPR.

Turkse en Marokkaanse onderdanen die tevens de Belgische nationaliteit bezitten, heeft deze laatste voor de toepassing van de regels van Belgisch internationaal privaatrecht als het ware "voorrang" op de Turkse of Marokkaanse. Dit betekent dat voor iemand die bijvoorbeeld de Turkse en Belgische nationaliteit heeft een verwijzing in het Wetboek IPR naar het recht van de Staat waarvan men de nationaliteit heeft, geldt als een verwijzing naar het Belgische recht. De vraag is dan ook of men bij een koppel waarvan de ene echtgenoot bijvoorbeeld enkel de Marokkaanse nationaliteit heeft en de andere zowel de Marokkaanse als de Belgische een gemeenschappelijke nationaliteit kan vinden. Er bestaat een strekking die vasthoudt aan een strikte interpretatie van artikel 3 §2 Wetboek IPR en stelt dat men voor de laatste echtgenoot enkel de Belgische nationaliteit in rekening mag nemen zodat er geen gemeenschappelijke nationaliteit gevonden wordt. Daarnaast bestaat er een andere strekking die argumenteert dat men in dit soort gevallen toch de Marokkaanse nationaliteit van de tweede echtgenoot in rekening mag nemen en dat aldus het Marokkaanse recht van toepassing zal zijn.

Indien geen van de drie bovenstaande regels leidt tot een oplossing op het vlak van toepasselijk recht, moet de rechter tot slot het Belgische recht toepassen (4).⁹⁴ Stel bijvoorbeeld dat een Turkse en Belgische onderdaan met elkaar getrouwd zijn. Na het huwelijk gaan zij in Duitsland wonen maar na een aantal jaren keert de Belgische echtgenoot terug naar België. De Turkse echtgenote verhuist daarop naar Turkije. Enkele jaren later wordt er in België een echtscheidingsvordering ingesteld. Op dat moment is er geen land waar beide echtgenoten wonen, we vinden dus geen toepasselijk recht via het eerste aanknopingspunt. Ook op grond van het tweede aanknopingspunt wordt geen toepasselijk recht gevonden. Immers, geen van beide echtgenoten woont nog in Duitsland, het land waar zij als laatste samenwoonden. Aangezien er geen gemeenschappelijke nationaliteit is, kunnen we evenmin het toepasselijke recht vinden op grond van het derde aanknopingspunt. In dit geval zal de Belgische rechter dus als "*last resort*" Belgisch recht moeten toepassen.

Vóór de inwerkingtreding van het Wetboek IPR op 1 oktober 2004 werd steeds Belgisch recht toegepast bij een echtscheiding voor de Belgische rechter indien minstens één van de echtgenoten de Belgische nationaliteit had.⁹⁵ Indien geen van beide echtgenoten de Belgische nationaliteit had, werd er een onderscheid

⁹⁴ Artikel 55 §1, 4° Wetboek IPR.

⁹⁵ Artikel 2 en 3 van de Wet op de toelaatbaarheid van de echtscheiding wanneer ten minste één van de echtgenoten een vreemdeling is, 27 juni 1960, *B.S.* 9 juli 1960. Voor een bespreking van deze bepalingen, zie Heyvaert (2002: 160-163), Foblets (2006: 293-303) en Van den Eeckhoudt (1998: 144-160).

gemaakt naargelang het soort van echtscheiding. Een echtscheiding op grond van een bepaalde oorzaak werd beheerst door het Belgische recht, terwijl de overige echtscheidingen beheerst werden door het recht van de nationaliteit van de echtgenoten. Deze regel maakte het bijvoorbeeld onmogelijk voor koppels waarvan beide echtgenoten enkel de Marokkaanse nationaliteit hadden, om in België een echtscheiding door onderlinge toestemming te bekomen aangezien het Marokkaanse recht deze vorm van echtscheiding niet kende vóór de wijzigingen van de Mudawwana in 2004.⁹⁶ Bovendien bestond er geen duidelijkheid over de categorie waartoe de echtscheiding op grond van feitelijke scheiding behoorde en of deze dus al dan niet kon bekomen worden door koppels waarvan geen van beide echtgenoten de Belgische nationaliteit had en waarvan het nationale recht dat soort echtscheiding niet kende (Heyvaert (2002:161). Sinds het invoeren van het Wetboek IPR is het indelen van echtscheidingen in deze twee categorieën overbodig geworden. Het Wetboek IPR heeft immers de gewone verblijfplaats als basisaanknopingspunt voor het toepasselijke recht op echtscheiding aangeduid. Dit betekent dat de echtscheiding van koppels die in België hun gewone verblijfplaats hebben in principe steeds volgens het Belgische recht geregeld wordt en dit ongeacht de nationaliteit van de echtgenoten of de plaats van het huwelijk.

In beginsel zal het Belgische recht dus ook van toepassing zijn op de echtscheiding van koppels van Turkse of Marokkaanse herkomst als beide echtgenoten hun gewone verblijfplaats in België hebben. Toch voorziet het Belgische internationaal privaatrecht voor deze personen een mogelijkheid om de link met het land van herkomst te behouden. Het Wetboek IPR voert voor de echtgenoten voor het eerst de mogelijkheid in om zelf te bepalen welk recht op hun echtscheiding voor de Belgische rechter van toepassing is.⁹⁷ Deze rechtskeuze is op het vlak van echtscheiding een van de grootste vernieuwingen die door het Wetboek IPR werden ingevoerd. De keuzemogelijkheid is echter wel beperkt. De echtgenoten kunnen enkel kiezen voor het recht van de Staat waarvan zij allebei de nationaliteit hebben of voor het Belgisch recht.⁹⁸ Dit betekent dus dat echtgenoten met Turkse of Marokkaanse nationaliteit, zelfs indien zij beiden in België wonen op het moment van de instelling van de vordering, toch kunnen kiezen voor respectievelijk het Turkse of Marokkaanse recht als toepasselijk recht.⁹⁹ Het Belgische internationaal privaatrecht laat

⁹⁶ Zie "Welk recht moet de Marokkaanse of Turkse rechter toepassen?"(4.2.)

⁹⁷ Artikel 55 §2 Wetboek IPR.

⁹⁸ Artikel 55 §2 Wetboek IPR.

⁹⁹ Voor meer informatie over rechtskeuze voor personen van Marokkaanse herkomst, zie Foblets (2006: 396). Voor een korte bespreking van de belangrijkste regels inzake echtscheiding in het Marokkaanse en Turkse recht, zie *infra*, "Welk recht moet de

personen van Turkse of Marokkaanse herkomst die in België wonen dus toe om via rechtskeuze de band met land van herkomst te behouden zonder dat zij voor een echtscheiding naar Turkije of Marokko dienen te gaan. Deze personen kunnen ook kiezen voor het Turkse of Marokkaanse recht om achteraf de erkenning van de Belgische echtscheiding in het land van herkomst makkelijker te laten verlopen.¹⁰⁰ De keuze moet uitgedrukt worden bij de eerste verschijning voor de rechter. Bovendien is, zoals vermeld, vereist dat beide echtgenoten deze nationaliteit bezitten. Ook hier stelt men zich de vraag of mensen met de dubbele Turks/Belgische of Marokkaans/Belgische nationaliteit respectievelijk het Turkse of Marokkaanse recht als toepasselijk recht kunnen aanduiden of dat de voorrang van hun Belgische nationaliteit, gelet op artikel 3 §2 WbIRP, dit belet (Foblets 2006: 396-397).

Tot slot is het belangrijk te vermelden dat het Belgische internationaal privaatrecht ook de exceptie van openbare orde kent. Het Wetboek IPR bepaalt dat het recht dat door het Belgische internationaal privaatrecht wordt aangewezen niet kan worden toegepast indien het onverenigbaar is met de openbare orde.¹⁰¹ Deze exceptie geldt zowel wanneer het recht door de bepalingen van artikel 55 Wetboek IPR wordt aangeduid als wanneer de partijen via rechtskeuze het toepasselijke recht kiezen. Zo zal het voor een Marokkaanse man in principe onmogelijk zijn om zich voor de Belgische rechter te beroepen op het Marokkaanse recht inzake de verstoting, zelfs indien hij en zijn echtgenote overeenkwamen dat het Marokkaanse recht toepasselijk is op de ontbinding van hun huwelijk.

4.2.2 Welk recht moet de Marokkaanse of Turkse rechter toepassen?

We hebben in het hoofdstuk over de internationale bevoegdheid aangetoond dat ook Marokkaanse en Turkse rechters onder bepaalde voorwaarden de echtscheiding kunnen uitspreken van personen die in België wonen.¹⁰² In dat geval zijn het de regels van Marokkaans en Turks internationaal privaatrecht die bepalen welk recht de respectievelijk Marokkaanse en Turkse rechter moet toepassen. We zullen zien dat deze regels in de overgrote meerderheid van de gevallen leiden tot het toepassen van respectievelijk Marokkaans en Turks recht.

Marokkaanse of Turkse rechter toepassen?“(4.2.)

¹⁰⁰ Zie *infra*, “Zijn Belgische echtscheidingen geldig in Marokko en Turkije?” (4.3.)

¹⁰¹ Artikel 21 Wetboek IPR.

¹⁰² Zie *supra*, “Kan de Turkse of Marokkaanse rechter de echtscheiding uitspreken?” (4.1.)

Daarom dat er ook kort wordt stilgestaan bij de inhoudelijke bepalingen van het Marokkaanse en Turkse echtscheidingsrecht.

- **Marokkaanse rechter**

De Mudawwana bepaalt dat op personen die de Marokkaanse nationaliteit bezitten, zelfs indien zij daarnaast ook de Belgische of een andere nationaliteit hebben, steeds de Marokkaanse familierechtsregels van toepassing zijn.¹⁰³ Ook op de relatie tussen een Marokkaans onderdaan en een onderdaan met een vreemde nationaliteit is de Mudawwana van toepassing. Personen van Marokkaanse herkomst in België behouden, zoals reeds eerder vermeld, meestal hun Marokkaanse nationaliteit zelfs wanneer zij de Belgische nationaliteit verkrijgen.¹⁰⁴ Dit betekent dus dat de Marokkaanse rechter bij een huwelijksontbinding van personen die in België wonen in de overgrote meerderheid van de gevallen het Marokkaanse recht toepast.

De Marokkaanse regels inzake huwelijksontbinding vinden we ook in de Mudawwana. In 2004 onderging het Marokkaanse familierecht belangrijke wijzigingen.¹⁰⁵ Voorheen kende men in Marokko voornamelijk de verstoting. Aan de ene kant was er de *talaq* waarbij de man eenzijdig de vrouw verstootte. Aan de andere kant was er de *khol* waarbij de vrouw aan de man vroeg om door hem verstoten te worden. Hiervoor moest zij de man echter compenseren door afstand te doen van een of meerdere rechten die haar normaal toekomen zoals de onderhoudsvergoeding, de woonst en het vruchtgebruik ervan en het restant van de bruidsschat. Vandaar dat men ook sprak over de “verstoting tegen compensatie”. Daarnaast kende men ook de echtscheiding om bepaalde redenen, de *tatliq*. Door de wijzigingen in 2004 werden twee nieuwe vormen van huwelijksontbinding aan de Mudawwana toegevoegd. Naast de *talaq*,¹⁰⁶ de *khol*¹⁰⁷ en de *tatliq*¹⁰⁸ kent het Marokkaanse recht nu ook de echtscheiding op grond van duurzame ontwrichting, de *chiqaq*¹⁰⁹ en de echtscheiding door onderlinge toestemming¹¹⁰. Het belangrijkste verschil tussen de *talaq* en de *khol* enerzijds en de *chiqaq* en de echtscheiding door onderlinge toestemming anderzijds is het feit dat enkel de man het recht heeft om een huwelijk volgens de eerste twee

¹⁰³ Artikel 2 Mudawwana.

¹⁰⁴ Artikel 6 en 7 van de Marokkaanse nationaliteitswet. Zie ADDE (2005: 16).

¹⁰⁵ Voor een uitgebreide bespreking van deze wijzigingen en de gevolgen ervan voor Marokkanen in België, zie Foblets & Loukili (2006: 521-553).

¹⁰⁶ Artikel 78-93 Mudawwana.

¹⁰⁷ Artikel 115-120 Mudawwana.

¹⁰⁸ Artikel 98-113 Mudawwana.

¹⁰⁹ Artikelen 94-97 Mudawwana.

¹¹⁰ Artikel 114 Mudawwana.

procedures te laten ontbinden. Zelfs bij de *khol* kan de vrouw de ontbinding van het huwelijk voorstellen maar is het de man die uiteindelijk beslist of het huwelijk al dan niet beëindigd zal worden. Bij de *chiqaq* kunnen daarentegen zowel de man als de vrouw beslissen dat zij een einde willen stellen aan het huwelijk. Tot slot dienen bij de echtscheiding onderlinge toestemming beide echtgenoten met de ontbinding van het huwelijk in te stemmen.

▪ Turkse rechter

Het recht dat de Turkse rechter dient toe te passen bij een echtscheidingsvordering wordt bepaald in de Turkse IPR-wet.¹¹¹ Ook het Turkse recht kent een cascadesysteem:

1. recht van de gemeenschappelijke nationaliteit
2. recht van de gemeenschappelijke woonplaats
3. recht van de gemeenschappelijke verblijfplaats
4. Turks recht

In principe past de Turkse rechter bij een echtscheiding het recht toe van de gemeenschappelijke nationaliteit van de echtgenoten (1). Voor koppels waarvan beide echtgenoten de Turkse nationaliteit hebben, zal dus het Turkse recht van toepassing zijn. Dit is zelfs zo wanneer de echtgenoten naast de Turkse ook de Belgische nationaliteit hebben. Voor Turkije primeert immers de Turkse boven de Belgische nationaliteit.¹¹² Zoals eerder beschreven hebben de meeste personen van Turkse herkomst die in België wonen de Turkse nationaliteit.¹¹³ De echtscheiding van deze koppels zal dan ook meestal volgens het Turkse recht uitgesproken worden.

Wanneer de nationaliteit van de echtgenoten verschillend is, dient de rechter het recht van de gemeenschappelijke woonplaats toe te passen (2). De woonplaats is die plaats waar de echtgenoten in het bevolkingsregister zijn ingeschreven. Aangezien personen van Turkse herkomst en hun familieleden, zoals reeds vermeld, meestal ingeschreven blijven in de Turkse bevolkingsregisters, zelfs nadat zij naar België verhuisd zijn, wordt ook via deze weg meestal het Turkse recht aangeduid als toepasselijk recht.

¹¹¹ Artikel 13 Turkse IPR-wet. Voor een Engelstalige bespreking van het toepasselijke recht volgens de Turkse IPR-wet, zie Tekinalp, Nomer & Odman (2001: 151-152).

¹¹² Artikel 4 Turkse IPR-wet.

¹¹³ Zie supra, "Bevoegdheid van de Turkse rechter" (4.1.)

Indien er evenmin een gemeenschappelijke woonplaats is, past de Turkse rechter het recht van de gemeenschappelijke verblijfplaats toe (3).

Tot slot ook dient de Turkse rechter het Turkse recht toe te passen wanneer er evenmin een gemeenschappelijke verblijfplaats kan gevonden worden (4).

Het Turkse familierecht, gebaseerd op de Zwitserse Code Civil, leunt dichter aan bij het Belgische familierecht. In het Turks Burgerlijk Wetboek is de verstoting niet gekend. De echtscheiding kan in Turkije gevraagd worden op basis van zes verschillende gronden: overspel,¹¹⁴ het opzettelijk in levensgevaar brengen van de partner, zeer slecht of eerbeledigend gedrag,¹¹⁵ het plegen van een misdaad en het leiden van een oneervol leven,¹¹⁶ het verlaten van de echtelijke woonst,¹¹⁷ geestesziekte¹¹⁸ of het ernstig verwaarlozen van het huwelijk¹¹⁹. Deze laatste grond wordt zeer ruim geïnterpreteerd en er wordt ook wel naar verwezen als “duurzame ontwrichting van het huwelijk” (ADDE 2005: 142). Het huwelijk wordt beschouwd als “ernstig verwaarloosd” wanneer beide partijen met onderlinge toestemming een echtscheidingsvordering aanhangig maken en dit na minimum één jaar huwelijk (De Laet 2004: 16). Daarnaast kent het Turkse familierecht ook de echtscheiding door onderlinge toestemming.¹²⁰

4.3. “Is een echtscheiding geldig in het buitenland?” - Erkenning en tenuitvoerlegging van buitenlandse echtscheidingen

In onderdeel 2 werd aangetoond dat de Belgische rechters niet exclusief bevoegd zijn voor het uitspreken van echtscheidingen van personen die in België wonen. Het Belgische internationaal privaatrecht belet personen van Turkse of Marokkaanse herkomst dan ook niet om in Turkije of Marokko uit de echt te scheiden. Echter, opdat de mensen van deze mogelijkheid effectief gebruik zouden maken is natuurlijk vereist dat de echtscheiding uit het land van herkomst in België als geldig erkend zou worden. Vaak hoort men immers dat buitenlandse echtscheidingen in België “niet geldig” zijn en dat men na een buitenlandse echtscheiding steeds opnieuw in België moet scheiden. In dit hoofdstuk willen we aantonen dat dat zeker niet het geval is. Men kan immers in

¹¹⁴ Artikel 161 Turks Burgerlijk Wetboek.

¹¹⁵ Artikel 162 Turks Burgerlijk Wetboek.

¹¹⁶ Artikel 163 Turks Burgerlijk Wetboek.

¹¹⁷ Artikel 164 Turks Burgerlijk Wetboek.

¹¹⁸ Artikel 165 Turks Burgerlijk Wetboek.

¹¹⁹ Artikel 166 Turks Burgerlijk Wetboek.

¹²⁰ Artikel 166 Turks Burgerlijke Wetboek.

België de bindende kracht van buitenlandse huwelijksontbindingen onder bepaalde voorwaarden laten vaststellen. Dit gebeurt door de erkenning.¹²¹ Het klopt echter wel dat de erkenning niet altijd even vlot verloopt en in een aantal gevallen zelfs onmogelijk is.

In dit hoofdstuk zullen eerst de Europese en de Belgische regels inzake erkenning van buitenlandse huwelijksontbindingen worden besproken. Vervolgens wordt achtereenvolgens ingegaan op de problemen die zich stellen bij de erkenning van Turkse en Marokkaanse huwelijksontbindingen. Ook wordt kort gekeken onder welke voorwaarden Belgische echtscheidingen in Marokko en Turkije erkend kunnen worden.

4.3.1 Zijn Turkse en Marokkaanse echtscheidingen geldig in België?

Voor echtscheidingsvonnissen¹²² uit Turkije, Marokko en andere landen die geen lid zijn van de Europese Unie¹²³, stelt het Wetboek IPR het principe van een *de plano* erkenning voorop. Dit betekent dat Belgische overheden deze buitenlandse rechterlijke beslissingen in beginsel dienen te erkennen zonder enige vorm van gerechtelijke procedure¹²⁴ en zonder dat zij de beslissing ten gronde mogen herzien¹²⁵. Toch kan men ook steeds een rechterlijke erkenning vragen van een buitenlandse beslissing¹²⁶ via eenzijdig verzoekschrift¹²⁷.

De erkenning van de Turkse en Marokkaanse echtscheidingen is zeer belangrijk. Deze zorgt er immers voor dat men in België ook wordt beschouwd als uit de echt gescheiden. Dit betekent bijvoorbeeld dat zulke erkenning noodzakelijk zal zijn indien men in België opnieuw wil trouwen. Ook wanneer men na de buitenlandse echtscheiding in het buitenland opnieuw is getrouwd, zal men eerst

¹²¹ Voor een algemeen overzicht van de erkenning in België van buitenlandse familierechtelijke akten, zie Kruger & Verhellen (2006).

¹²² In sommige landen kan men ook een huwelijk ontbinden via een administratieve procedure voor de ambtenaar van burgerlijke stand. In dat geval legt men in België een echtscheidingsakte voor die als zodanig dient erkend te worden niet via de regels van artikel 22-25 Wetboek IPR maar volgens artikel 27 Wetboek IPR. Gezien noch Turkije, noch Marokko deze vorm van huwelijksontbinding kent, gaat deze uiteenzetting niet verder in op de erkenning van deze vormen van huwelijksontbinding.

¹²³ Ook voor echtscheidingsbeslissing uit Denemarken gelden deze regels aangezien deze niet onder het toepassingsgebied van de Brussel IIbis Verordening vallen. Voor de overige lidstaten afkomstig uit de Europese Unie, verwijzen we naar de Brussel IIbis Verordening.

¹²⁴ Artikel 22 §1 tweede alinea Wetboek IPR.

¹²⁵ Artikel 25 §2 Wetboek IPR.

¹²⁶ Artikel 22 §2 Wetboek IPR.

¹²⁷ Artikel 23 Wetboek IPR.

de echtscheiding moeten laten erkennen alvorens het nieuwe huwelijk kan worden erkend. Immers, indien de eerste echtscheiding niet wordt erkend, betekent dit dat men voor België nog getrouwd was op het moment van het nieuwe huwelijk waardoor dit een polygaam huwelijk is. Het is dus belangrijk eerst de erkenning van de echtscheiding te vragen.

Wanneer men de erkenning van een Turkse of Marokkaanse echtscheidingsbeslissing vraagt, moet men een aantal documenten voorleggen. In de eerste plaats dient men een exemplaar van de beslissing die voldoet aan de voorwaarden die volgens het recht van de Staat waarvan zij afkomstig is nodig zijn voor de echtheid ervan, af te geven.¹²⁸ Daarnaast moet bij een verstekvonnis duidelijk gemaakt worden dat het stuk dat het geding heeft ingeleid, betekend of ter kennis werd gebracht aan de niet verschenen partij.¹²⁹ Ook moet men een document voorleggen waaruit blijkt dat de beslissing uitvoerbaar is en betekend of ter kennis gebracht is aan de partijen.¹³⁰ Bovendien moeten buitenlandse beslissingen en akten worden gelegaliseerd wanneer men ze aan een Belgische overheid wil voorleggen.¹³¹ Voor de echtscheidingsbeslissingen uit Turkije betekent dit dat zij voorzien dienen te zijn van een apostille.¹³² De Marokkaanse echtscheidingsbeslissingen moeten gelegaliseerd worden door de Belgische ambassade of het Belgische consulaat in Marokko.

Het feit dat alle Belgische overheden de akte kunnen erkennen zonder rechterlijke tussenkomst, betekent echter niet dat elke buitenlandse echtscheidingsbeslissing zonder meer moet erkend worden in België. Artikel 25 §1 Wetboek IPR¹³³ somt negen weigeringsgronden op waaraan de erkennende overheid de buitenlandse beslissing dient te toetsen. Wanneer één of meerdere van deze weigeringsgronden aanwezig zijn, erkent de Belgische overheid de buitenlandse rechterlijke beslissing niet. Deze weigeringsgronden zijn de volgende:

- onverenigbaarheid met de openbare orde¹³⁴

¹²⁸ Artikel 24 §1, 1° Wetboek IPR.

¹²⁹ Artikel 24 §1, 2° Wetboek IPR.

¹³⁰ Artikel 24 §1, 3° Wetboek IPR.

¹³¹ Artikel 30 Wetboek IPR.

¹³² Turkije is immers partij bij het Verdrag van Den Haag van 5 oktober 1961 tot afschaffing van het vereiste van legalisatie van buitenlandse openbare akten, *B.S.* 7 februari 1976.

¹³³ Artikel 25 §1 Wetboek IPR.

¹³⁴ Artikel 25 §1, 1° Wetboek IPR.

- Wanneer bijvoorbeeld een Marokkaanse echtscheiding strijdig is met onze fundamentele waarden en normen, dan kan deze in België niet worden erkend.
- wetsontduiking¹³⁵
- Wanneer bijvoorbeeld een echtscheiding enkel en alleen in Turkije is bekomen om aan het Belgische echtscheidingsrecht te ontsnappen, dan kan deze echtscheiding niet erkend worden.
- schending van de rechten van verdediging¹³⁶
- Stel dat bijvoorbeeld blijkt uit het echtscheidingsvonnis dat een van de twee partijen niet op de hoogte werd gebracht van de echtscheidingsprocedure. In dat geval kan men een erkenning weigeren omdat de rechten van verdediging niet werden gerespecteerd.
- tegen de beslissing is hoger beroep mogelijk¹³⁷
- onverenigbaarheid met een eerdere beslissing van de Belgische rechter of van een buitenlandse rechter die in België kan erkend worden¹³⁸
- de vordering tot echtscheiding in het buitenland werd ingesteld op het moment dat er reeds eenzelfde vordering in België hangende was¹³⁹
- exclusieve bevoegdheid van de Belgische rechter¹⁴⁰
- Echter, zoals boven reeds uitgelegd,¹⁴¹ is de bevoegdheid van de Belgische rechter inzake echtscheiding geen exclusieve bevoegdheid zodat deze weigeringsgrond niet speelt bij buitenlandse echtscheidingen.
- een buitenlandse beslissing die enkel werd genomen doordat de rechter bevoegd is op grond van de aanwezigheid van de verweerder of van goederen zonder rechtstreeks verband met het geschil in de Staat waartoe die rechter behoort¹⁴²
- In onderdeel 2 bespraken we dat de bevoegdheid van de Marokkaanse en Turkse rechter op vlak van echtscheiding voornamelijk gebaseerd is op de nationaliteit of de woonplaats van de betrokkenen, deze weigeringsgrond zal zich dus wellicht bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die respectievelijk de Turkse en Marokkaanse nationaliteit hebben niet voordoen.
- specifieke weigeringsgronden¹⁴³

¹³⁵ Artikel 25 §1, 3° Wetboek IPR.

¹³⁶ Artikel 25 §1, 2° Wetboek IPR.

¹³⁷ Artikel 25 §1, 4° Wetboek IPR.

¹³⁸ Artikel 25 §1, 5° Wetboek IPR.

¹³⁹ Artikel 25 §1, 6° Wetboek IPR. Zie Rb. Hasselt 17 oktober 2006 (A.R. 06.0546).

¹⁴⁰ Artikel 25 §1, 7° Wetboek IPR.

¹⁴¹ Zie *supra*, deel 4.b.

¹⁴² Artikel 25 §1, 8° Wetboek IPR.

¹⁴³ Artikel 25 §1, 9° Wetboek IPR.

- Voor de materie echtscheiding is enkel de verwijzing naar artikel 57 Wetboek IPR in verband met verstotingen relevant. Deze bepaling zal verder in het kader van de erkenning van huwelijksontbindingen uit Marokko uitgebreid worden besproken.

Belangrijk is tot slot te vermelden dat ook wanneer de Belgische overheid een *de plano* erkenning van een buitenlandse beslissing weigert, de betrokkene een rechterlijke erkenning kan vragen via de procedure van eenzijdig verzoekschrift.¹⁴⁴

- **De erkenning van Turkse echtscheidingen**

De erkenning van Turkse echtscheidingen in België verloopt relatief vlot. Wanneer het Steunpunt IPR toch geconfronteerd werd met beslissingen die de erkenning van Turkse echtscheidingen weigeren, dan gebeurde deze weigeringen meestal omdat de overheden van oordeel zijn dat de Belgische rechter exclusief bevoegd was om de echtscheiding uit te spreken.¹⁴⁵ Zij verwijzen daarbij naar de gewone verblijfplaats van de echtgenoten in België en naar de daaruit voortvloeiende bevoegdheid van de Belgische rechter. Zoals eerder reeds uiteengezet, is deze bevoegdheid echter niet exclusief.¹⁴⁶ Dit wil zeggen dat, zelfs indien de Belgische rechter bevoegd is om de echtscheiding uit te spreken, dit de echtgenoten niet tegenhoudt om een echtscheidingsvordering in het buitenland in te stellen. De Rechtbank van eerste aanleg van Hasselt oordeelde dan ook dat de erkenning van Turkse echtscheidingsvonnissen van personen die in België wonen niet geweigerd konden worden enkel en alleen met het argument dat de Belgische rechter exclusief bevoegd is.¹⁴⁷

Daarentegen besliste de rechtbank van eerste aanleg van Hasselt dat een Turks echtscheidingsvonnis wel geweigerd dient worden wanneer er reeds een echtscheidingsvordering werd ingeleid voor de Belgische rechtbank voordat dit in Turkije gebeurde.¹⁴⁸ Dit betekent dus dat men geen echtscheidingsprocedure in Turkije of Marokko kan starten indien men reeds een procedure gestart is in België.

¹⁴⁴ Artikelen 22 §2 en 23 Wetboek IPR.

¹⁴⁵ Dit is de weigeringsgrond die terug te vinden is in artikel 25 §1, 7° Wetboek IPR.

¹⁴⁶ Zie *supra*, deel 2.b.

¹⁴⁷ Rb. Hasselt 31 oktober 2006; Rb. Hasselt 17 oktober 2006 (A.R. 06.0544.B).

¹⁴⁸ Rb. Hasselt 17 oktober 2006 (A.R. 06.0546). De grond waarop deze weigering dan gesteund kan worden, is artikel 27 §1, 6° Wetboek IPR.

- **De erkenning van Marokkaanse huwelijksontbindingen**

Bij Marokkaanse echtscheidingen ligt de erkenning vaak moeilijker.¹⁴⁹ Naast het misverstand in verband met de exclusieve bevoegdheid dat zich net zoals bij de Turkse echtscheidingsbeslissingen ook voordoet bij de erkenning van beslissingen uit Marokko, situeren de problemen bij Marokkaanse echtscheidingen zich vooral rond de al dan niet erkenning van verstotingen.

Vóór het Wetboek IPR op 1 oktober 2004 in werking trad, werd de erkenning van buitenlandse huwelijksontbindingen geregeld door artikel 570 Ger. W. Deze regels gelden ook nu nog bij de erkenning van buitenlandse beslissingen die dateren van vóór 1 oktober 2004.¹⁵⁰ De nieuwe regels die gelden voor beslissingen die dateren vanaf 1 oktober 2004, worden verder in dit onderdeel besproken. De erkenning van verstotingen onder artikel 570 Ger. W. is voornamelijk gebaseerd op rechtspraak en is niet altijd eenduidig.¹⁵¹ Een verstoting wordt onder artikel 570 Ger. W. in België in principe niet erkend wegens schending van het gelijkheidsbeginsel aangezien het recht op verstoting enkel de man toekomt of wegens schending van de rechten van verdediging indien de vrouw niet werd gehoord.¹⁵² Echter, in een aantal gevallen lijken de Belgische rechtbanken de verstoting toch te erkennen onder artikel 570 Ger. W. indien de echtgenote met de verstoting heeft ingestemd of indien zij deze heeft aanvaard.¹⁵³ Deze aanvaarding kan bijvoorbeeld worden afgeleid uit het feit dat de vrouw achteraf hertrouwd is, dat de vrouw expliciet verklaard heeft dat ze de verstoting heeft aanvaard of dat zij haar rechten als gescheiden vrouw heeft opgeëist (Belamri & Carlier 1998: 141-145).

Bij De Laet (2004: 1443) lezen we ook dat een verstoting slechts kan erkend worden onder artikel 570 Ger. W. wanneer deze is toegelaten volgens het personeel statuut van de betrokkenen. Dit zou betekenen dat een verstoting waarbij één van de partijen de Belgische nationaliteit heeft, zelfs indien hij of zij daarnaast ook de Marokkaanse nationaliteit heeft, niet erkend kan worden. Zij

¹⁴⁹ België en Marokko ondertekenden op 15 juli 1991 in Rabat een bilaterale overeenkomst met betrekking tot het toepasselijke recht en de erkenning van huwelijken en hun ontbinding. Deze werd tot op heden echter nog steeds niet geratificeerd.

¹⁵⁰ Artikel 126 §2 Wetboek IPR.

¹⁵¹ Voor een algemeen overzicht inzake de erkenning van Marokkaanse huwelijksontbindingen die dateren van vóór 1 oktober 2004, zie Van den Eeckhout (1998: 181-197). Voor een uitgebreide bespreking van de rechtspraak op dat vlak, zie Belamri & Carlier (1998), De Ruyck & Erauw (2006) en Verhellen (1998: 1439-1443).

¹⁵² Zie onder andere Arbh. Antwerpen 19 januari 2006, *J.T.T.* 2006, 265; Gent 6 november 2003, *Tijdschrift@jpr.be* 2004, nr. 3, 38. Zie ook Heyvaert (2002: 55).

¹⁵³ Zie onder andere Arbrb. Doornik, 25 april 2006, *J.L.M.B.* 2006, 1237; Cass. 29 april 2002.

verwijst hiervoor naar een omzendbrief van 27 april 1994.¹⁵⁴ De auteur stelt echter meteen dat de omzendbrief zelf vermeldt dat hij geen afbreuk kan doen aan de beoordelingsmacht van de rechtbank (De Laet 2004: 1443).

Bovenstaande regels lijken vooral betrekking te hebben op de *talaq* aangezien bepaalde rechtspraak stelt dat de *khol*¹⁵⁵ gelijk gesteld moet worden met een echtscheiding door onderlinge toestemming en dus wel kan erkend worden onder artikel 570 Ger. W.¹⁵⁶ Vóór de wijzigingen van de Mudawwana in 2004 was dit, wanneer er geen specifieke omstandigheden waren die aanleiding konden geven tot een echtscheiding op grond van feiten, immers de enige manier voor een vrouw om haar huwelijk te laten ontbinden. Meestal was het de vrouw die de procedure voor deze verstoting startte en aldus veronderstelde deze vorm van huwelijksontbinding het akkoord van beide partijen.

Zoals vermeld gelden voor huwelijksontbindingen die zijn uitgesproken vóór 1 oktober 2004 nu nog steeds deze oude regels. De erkenning van verstotingen die dateren van ná die datum werd strenger door artikel 57 Wetboek IPR. Deze bepaling stelt dat de ontbinding van het huwelijk gegrond op de eenzijdige wil van de man, de verstoting dus, in principe niet erkend kan worden wanneer de vrouw niet eenzelfde recht had.¹⁵⁷ De Memorie van toelichting stelt duidelijk dat onder deze eenzijdige ontbinding van het huwelijk zowel de *talaq* als de *khol* worden begrepen.¹⁵⁸ Desondanks hoort men regelmatig stemmen opgaan om de *khol* toch te erkennen op grond van het argument dat beide partijen instemmen met de verstoting (bv. ADDE 2005: 58-59).¹⁵⁹ Hopelijk zal verdere rechtspraak hieromtrent meer zekerheid brengen.

De verstotingen die onder het toepassingsgebied van artikel 57 Wetboek IPR vallen kunnen, bij wijze van uitzondering, toch erkend worden indien ze naast de

¹⁵⁴ Omzendbrief van de FOD Justitie van 27 april 1994 ter aanvulling van de omzendbrief van 13 maart 1980 en de omzendbrief van 27 juni 1978, B.S. 19 mei 1994.

¹⁵⁵ Voor het onderscheid tussen de *talaq* en de *khol* zie supra "Welk recht moet de Marokkaanse of Turkse rechter toepassen?" (4.2.)

¹⁵⁶ Rb. Antwerpen 16 april 2002, R.W. 2005-06 (verkort), 557; Luik 5 februari 2002, J.T. 2002; Rb. Brussel 9 juni 1999, Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht 1998 (verkort), 369. Zie ook Belamri & Carlier (1998: 147).

¹⁵⁷ In de Marokkaanse huwelijksakte kan een man wel aan de vrouw de mogelijkheid geven om hem te verstoten (de *tamliq*-clausule). In dat geval kan er geargumenteed worden dat de vrouw wel hetzelfde recht had als de man en dat de verstoting dus niet valt onder de strenge vereisten van artikel 57 Wetboek IPR.

¹⁵⁸ Wetsvoorstel houdende het Wetboek van internaal privaatrecht, Parl. St. Senaat Buitengewone zitting 2003, nr. 3-27/1.

¹⁵⁹ Brussel 13 november 2007. Dit vonnis kan geraadpleegd worden op <http://www.vreemdelingenrecht.be>.

algemene voorwaarden vermeld in artikel 25 Wetboek IPR¹⁶⁰ vier extra cumulatieve voorwaarden vervullen. De ontbinding moet:

- gehomologeerd zijn door de rechter¹⁶¹
- geen van de echtgenoten mag de nationaliteit hebben van een Staat die de eenzijdige ontbinding niet kent¹⁶²
- geen van de echtgenoten mag zijn gewone verblijfplaats hebben in een Staat die de eenzijdige ontbinding niet kent¹⁶³
- de vrouw moet de ontbinding op ondubbelzinnige wijze hebben aanvaard¹⁶⁴

Een Marokkaanse verstoting in de zin van artikel 57 Wetboek IPR, die werd uitgesproken wanneer minstens één van de echtgenoten de Belgische nationaliteit had of in België zijn of haar gewone verblijfplaats had, kan in België dus niet erkend worden. De Circulaire van 23 september 2004 besluit naar aanleiding van artikel 57 Wetboek IPR dat *"de gevallen waarin een verstoting kan worden erkend, in de toekomst zeldzaam zouden moeten zijn en voornamelijk betrekking zouden moeten hebben op gevallen waarin de verstoting is verkregen in een buitenlandse Staat tussen onderdanen van die Staat [...] die aldaar, althans ten tijde van de verstoting, het centrum van hun belangen hadden."*¹⁶⁵

Betekent dit dan dat geen enkele Marokkaanse echtscheiding die dateert van na 1 oktober 2004 in België erkend zal kunnen worden? Het is zeker onjuist te beweren dat Marokkaanse huwelijksontbindingen nooit erkend kunnen worden in België. Vooreerst zijn er de verstotingen die wel aan de voorwaarden van artikel 57 Wetboek IPR voldoen. Bijvoorbeeld, een verstoting waarbij beide echtgenoten op het ogenblik van de verstoting in Marokko woonden en enkel de Marokkaanse nationaliteit hadden, zal in principe wel erkend kunnen worden indien de verstoting door de rechter is gehomologeerd en duidelijk is dat de vrouw de verstoting op ondubbelzinnige wijze heeft aanvaard.

Bovendien kent het Marokkaanse recht ook de echtscheiding op grond van bepaalde feiten, de *tatliq*, die in België erkend kan worden. Daarnaast kent de Mudawwana sinds 2004 naast de *talaq*,¹⁶⁶ de *khol*¹⁶⁷ en de *tatliq*¹⁶⁸ ook de

¹⁶⁰ Artikel 57 §2, 5° Wetboek IPR.

¹⁶¹ Artikel 57 §2, 1° Wetboek IPR.

¹⁶² Artikel 57 §2, 2° Wetboek IPR.

¹⁶³ Artikel 57 §2, 3° Wetboek IPR.

¹⁶⁴ Artikel 57 §2, 4° Wetboek IPR.

¹⁶⁵ Circulaire van 23 september 2004 betreffende de aspecten van de wet van 16 juli 2004 houdende het wetboek van internationaal privaatrecht die betrekking hebben op het personeelstatuut, B.S. 28 september 2004.

¹⁶⁶ Artikel 78-93 Mudawwana.

echtscheiding op grond van duurzame ontwrichting, de *chiqaq* genaamd,¹⁶⁹ en de echtscheiding door onderlinge toestemming¹⁷⁰. Ook deze laatste twee vormen van echtscheiding kunnen in België worden erkend indien de algemene voorwaarden van artikel 25 Wetboek IPR zijn vervuld.¹⁷¹

Naast de vraag of de *khol* al dan niet valt onder de strenge erkenningsvoorwaarden van artikel 57 Wetboek IPR, verloopt de erkenning van Marokkaanse huwelijksontbindingen ook omwille van een andere reden vaak problematisch. De kwalificatie van Marokkaanse huwelijksontbinding als "echtscheiding" of als "verstoting" is vaak zeer moeilijk.¹⁷² Bij de meerderheid van de Marokkaanse uitspraken ontbreekt de rechtsgrond die aan de basis ligt van de ontbinding van het huwelijk. Daarnaast gebruikt men voor dezelfde vorm van ontbinding vaak verschillende termen door mekaar. Bovendien worden deze termen vaak nog eens op verschillende wijze vertaald. De gevolgen van deze kwalificatie zijn nochtans verregaand. Deze bepaalt immers of er al dan niet getoetst dient te worden aan de strenge criteria van artikel 57 Wetboek IPR.

Wanneer een Marokkaanse huwelijksontbinding in België niet wordt erkend blijft België de betrokken partijen als gehuwd beschouwen. Hieruit volgt dat het voor hen onmogelijk is om in België opnieuw in het huwelijk te treden. Ook een nieuw huwelijk in Marokko zal voor problemen zorgen wanneer men dit nieuwe Marokkaanse huwelijk bij de gemeente in België wil laten registreren of het huwelijk door de Dienst Vreemdelingenzaken in het kader van een procedure gezinshereniging wil laten erkennen. Gezien de Belgische overheid de verstoting niet erkent zal het nieuwe huwelijk evenmin erkend kunnen worden. Voor België was de persoon immers op het moment van dat nieuwe huwelijk nog steeds gehuwd met de eerste echtgeno(o)t(e). Het tweede huwelijk vormt dan een polygaam huwelijk dat in België strijdig geacht wordt met de openbare orde en daarom niet erkend kan worden. Het is dan ook van belang om personen van Marokkaanse herkomst voldoende in te lichten over de gevolgen van een *talaq* of *khol* en hen aan te raden om in Marokko de *chiqaq* of eventueel de echtscheiding door onderlinge toestemming te vragen indien zij de huwelijksontbinding of een daaropvolgend huwelijk in België willen laten erkennen.

¹⁶⁷ Artikel 115-120 Mudawwana.

¹⁶⁸ Artikel 98-113 Mudawwana.

¹⁶⁹ Artikelen 94-97 Mudawwana.

¹⁷⁰ Artikel 114 Mudawwana.

¹⁷¹ Voor een korte vergelijking van de supra "*Welk recht moet de Marokkaanse of Turkse rechter toepassen?*" (4.2.)

¹⁷² Voor veelgestelde vragen rond deze problematiek zie: <http://www.vmc.be/vreemdelingenrecht/wegwijs.aspx?id=4476> .

4.3.2 Zijn Belgische echtscheidingen geldig in Marokko en Turkije?

Hier stelt zich de omgekeerde vraag. Wat indien personen van Marokkaanse of Turkse herkomst in België zijn gescheiden. Onder welke voorwaarden kunnen deze Belgische echtscheidingen in respectievelijk Marokko en Turkije erkend worden?

- **In Marokko**

In tegenstelling tot België kent Marokko niet het principe van de plano erkenning van buitenlandse huwelijksontbindingen. Volgens de Marokkaanse regels kan een Belgische echtscheiding in Marokko enkel erkend worden via een procedure voor de rechtbank¹⁷³. Om voor erkenning in aanmerking te komen mag de ontbinding niet strijdig zijn met de bepalingen van de Mudawwana. Dit betekent niet dat de Belgische echtscheiding moet zijn gebeurd op grond van de bepalingen van de Mudawwana maar wel dat de gronden die aanleiding gaven tot de ontbinding van het huwelijk niet strijdig mogen zijn met de gronden vermeld in de Mudawwana (X. 2005: 86). Door het invoeren van de echtscheiding wegens duurzame ontwrichting in de Mudawwana in 2004 zou de erkenning van buitenlandse echtscheidingen dan ook vlotter moeten verlopen aangezien buitenlandse echtscheidingen die op deze grond zijn uitgesproken niet langer kunnen beschouwd worden als strijdig met de Mudawwana (Foblets 2006: 399). Bij Bouddount (2006: 364) lezen we echter wel dat bijvoorbeeld het ontbreken van een verzoeningspoging tijdens een buitenlandse procedure tot echtscheiding wegens duurzame ontwrichting een reden kan zijn voor het niet erkennen van de buitenlandse echtscheiding in Marokko. De verzoeningspoging is daar immers een voorwaarde voor het uitspreken van een echtscheiding wegens duurzame ontwrichting. Daarnaast moet de te erkennen beslissing op correcte wijze gelegaliseerd zijn.

¹⁷³ Artikel 128 Mudawwana. Voor een uitgebreide bespreking van de erkenning van buitenlandse echtscheidingen in Marokko, zie Bouddount (2006: 362-365) en Boudahrain (2003: 215-221). Zie ook Foblets & Carlier (2005: 71).

Ook moet de huwelijksontbinding zijn uitgesproken door de bevoegde rechter. In tegenstelling tot wat het geval is bij de erkenning van buitenlandse huwelijksontbindingen in België, kan de Marokkaanse rechter die een Belgische echtscheiding dient te erkennen dus wel de bevoegdheid van de Belgische rechter controleren. Het Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering regelt de rechterlijke procedure tot erkenning en stelt als bijkomende voorwaarden onder andere dat de buitenlandse beslissing in kracht van gewijde is gegaan en dat ze niet strijdig mag zijn met de Marokkaanse openbare orde.¹⁷⁴

- **In Turkije**

De erkenning van buitenlandse echtscheidingen vraagt volgens het Turkse recht¹⁷⁵ eveneens een rechterlijke tussenkomst.¹⁷⁶ Om in Turkije erkend te kunnen worden, mag er tegen de Belgische echtscheiding geen hoger beroep meer mogelijk zijn¹⁷⁷ en dient zij voorzien te zijn van een apostille. Daarnaast zijn er drie bijkomende voorwaarden die de rechter moet controleren.¹⁷⁸ De Turkse rechter mag geen exclusieve bevoegdheid hebben om over de echtscheiding te oordelen.¹⁷⁹ Ook mag de Belgische beslissing niet strijdig zijn met de Turkse openbare orde.¹⁸⁰ Tot slot kan een Belgische echtscheiding niet erkend worden indien een Turkse verweerder protesteert tegen het feit dat de echtscheiding in het buitenland is uitgesproken op grond van een ander rechtsstelsel dan datgene dat volgens de Turkse IPR-wet van toepassing is.¹⁸¹ Dit kan in theorie voor problemen zorgen. Immers in België zal meestal het Belgisch recht van toepassing zijn voor personen van Turkse herkomst die hier hun gewone verblijfplaats hebben.¹⁸² Indien de echtgenoten echter beiden nog de Turkse nationaliteit hebben is volgens de Turkse regels het Turkse recht van toepassing. De verweerder zou dus kunnen protesteren tegen de toepassing van het Belgische recht door de Belgische rechter met als gevolg dat de echtscheiding in Turkije niet erkend kan worden. Het Steunpunt IPR heeft echter geen weet van dossiers waarin deze mogelijkheid ook effectief werd gebruikt.

¹⁷⁴ Artikelen 430, 431 en 432 van het Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering. Zie ook Bouddount (2006: 364).

¹⁷⁵ Artikel 42 Turkse IPR-wet.

¹⁷⁶ Voor een uitgebreide bespreking van de erkenning en tenuitvoerlegging van buitenlandse beslissingen in Turkije, zie Tekinalp, Nomer & Odman (2001: 191-194).

¹⁷⁷ Artikel 44 Turkse IPR-wet.

¹⁷⁸ Artikel 42 en 38 Turkse IPR-wet.

¹⁷⁹ Artikel 38 b Turkse IPR-wet.

¹⁸⁰ Artikel 38 c Turkse IPR-wet.

¹⁸¹ Artikel 38 e Turkse IPR-wet.

¹⁸² Zie supra, "Welk recht moet de Belgische rechter toepassen?" (4.2.)

4.4. Besluit

In dit hoofdstuk hebben we getracht de echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst te situeren in de bijzondere juridische context van het internationaal privaatrecht. De belangrijkste bevinding vanuit de invalshoek van gelijke kansen is dat met de Brussel II*bis* Verordening en het Wetboek IPR er resoluut gekozen werd voor de gewone verblijfplaats als belangrijkste aanknopingspunt. Dit gebeurde zowel op het vlak van bevoegdheid van de Belgische rechter als op het vlak van toepasselijk recht. Dit heeft tot gevolg dat al wie ten minste twaalf maanden in België verblijft, zelfs indien dit verblijf illegaal is, hier ook uit de echt kan scheiden. Bovendien zal op deze echtscheiding in principe ook het Belgische recht van toepassing zijn. We kunnen dus stellen dat personen van Turkse of Marokkaanse herkomst die in België wonen niet anders behandeld worden bijvoorbeeld op grond van hun buitenlandse nationaliteit of van het feit dat het huwelijk heeft plaatsgevonden in het buitenland. Personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die in België wonen kunnen hier op dezelfde manier uit de echt scheiden als personen van Belgische herkomst. We kunnen stellen dat alvast in theorie de gelijke behandeling is verzekerd. We zien ook dat er in de praktijk weinig juridische problemen bestaan rond de echtscheidingen van personen van Turkse en Marokkaanse herkomst die in België worden uitgesproken.

Ondanks het feit dat koppels die sedert ten minste twaalf maanden hun gewone verblijfplaats hebben in België, hier uit de echt kunnen scheiden volgens het Belgische recht, laat het Belgische internationaal privaatrecht voor personen van buitenlandse herkomst wel toe dat de banden met het land van herkomst tot op zekere hoogte behouden blijven. Voor wat betreft het toepasselijk recht hebben de echtgenoten de mogelijkheid te kiezen voor het recht van hun gemeenschappelijke nationaliteit. Met betrekking tot de plaats van de echtscheiding hebben we aangetoond dat de bevoegdheid van de Belgische rechter niet exclusief is zodat personen van Turkse en Marokkaanse herkomst de mogelijkheid hebben om respectievelijk in Turkije en Marokko uit de echt te scheiden. Opdat mensen ook effectief van deze mogelijkheid gebruik kunnen maken is het noodzakelijk dat zij in België als uit de echt gescheiden beschouwd worden. Ook dit zou in theorie geen probleem mogen zijn aangezien het Wetboek IPR hiervoor het systeem van erkenning voorziet.

Toch merken we dat hier in de praktijk echter verschillende problemen bestaan. Deze worden meestal veroorzaakt door onvoldoende aandacht voor of een onvoldoende kennis over het internationaal privaatrecht. Hier verwijzen we bijvoorbeeld naar de weigering tot erkenning van Turkse en Marokkaanse

chtscheidingen op grond van de exclusieve bevoegdheid van de Belgische rechter. Een grond die, gezien het feit dat de Belgische rechter op het vlak van echtscheiding niet exclusief bevoegd is, niet mag leiden tot de niet-erkenning van buitenlandse echtscheidingen. Ook merken we vaak dat personen van Marokkaanse herkomst hun huwelijk in Marokko laten ontbinden volgens de *talaq* of *khol* procedure omdat dit de enige procedures zijn die zij kennen. Zij zijn er zich vaak niet van bewust dat deze verstotingen in België niet erkend kunnen worden. Dit kan opgelost worden door mensen hier te wijzen op het feit dat de wijzigingen in de Mudawwana ook andere vormen van huwelijksontbinding hebben mogelijk gemaakt die in België wel kunnen erkend worden aangezien zij gelijke rechten voor vrouwen en mannen garanderen.

Om deze problemen te vermijden krijgen mensen vaak, zelfs van advocaten, te horen dat ze in België moeten scheiden. Dit kan volgens ons echter niet de bedoeling geweest zijn van het Belgische internationaal privaatrecht.

5. De impact van de nieuwe Belgische echtscheidingswet op partners van Turkse of Marokkaanse herkomst

Prof. Nan Torfs

Gewoon hoogleraar aan de Universiteit Hasselt

Het doel van deze bijdrage is na te gaan op welke manier allochtonen omgaan met de juridische aspecten van de echtscheiding ¹⁸³. We onderzoeken in een eerste fase hoe allochtone koppels omgingen met het oude echtscheidingsrecht, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan een aantal knelpunten. Daarna gaan we na welke vernieuwingen werden ingevoerd door de nieuwe echtscheidingswet van 12 april 2007 ¹⁸⁴ en of deze wet bestaande moeilijkheden oplost of integendeel nieuwe moeilijkheden creëert. Om een antwoord te vinden op deze vragen werd niet alleen uitgegaan van bestaande rechtsregels, maar werd ook nagegaan hoe de toepassing ervan in de praktijk gebeurde. In de zomer en het najaar van 2007, dus kort na de goedkeuring van de nieuwe echtscheidingswet, werd een relevante steekproef van magistraten en notarissen bevroegd ¹⁸⁵.

In deze bijdrage wordt een koppel als allochtoon koppel gekwalificeerd op basis van herkomst en niet van nationaliteit. Er is sprake van een allochtoon koppel wanneer minstens één van de partners van allochtone herkomst is. Zowel huwelijken waarbij beide partners in België geboren en getogen zijn als de zogenaamde migratiehuwelijken, waarbij één van de partners “geïmporteerd” is uit Marokko of Turkije, worden bekeken.

5.1. Allochtone echtscheidingen voor 1 september 2007

Een eerste vaststelling van de praktijkjuristen is dat er wel degelijk ook echtscheiding is tussen allochtone koppels. Hun aandeel wordt geschat op 10 tot 20 % van het totaal aantal echtscheidingen. Echtscheiding is dus geen uitzondering. Allochtone koppels scheiden zowel met onderlinge toestemming als op grond van feiten. Hierbij treden zowel man als vrouw op als eiser. Wat de

¹⁸³ Deze bijdrage is afgesloten op 14 december 2007.

¹⁸⁴ B.S. 7 juni 2007.

¹⁸⁵ Met dank aan de magistraten van de rechtbank van eerste aanleg te Hasselt en de Limburgse notarissen.

organisatie van het gezin betreft, kunnen twee types onderscheiden worden. Veelal verschilt de organisatie van de allochtone gezinnen niet noemenswaardig van deze van de autochtone gezinnen. Het opleidingsniveau van beide partners is ongeveer gelijk en beiden werken buitenshuis. Het aantal kinderen is beperkt¹⁸⁶. Men krijgt ook te maken met een eerder traditioneel rollenpatroon. De vrouw blijft thuis en het gaat om grote gezinnen. Er wordt hierbij verwezen naar het verschijnsel van de migratiehuwelijken¹⁸⁷.

Er worden specifieke problemen gesignaleerd bij migratiehuwelijken. Vaak kunnen de partners die rechtstreeks uit Marokko of Turkije komen blijkbaar niet aarden in België. Zij vertrekken opnieuw naar het thuisland zodat de overblijvende echtgenoot echtscheiding moet aanvragen op basis van feitelijke scheiding. Dit overkomt zowel mannen als vrouwen.

Bij migratiehuwelijken ziet men ook dat de wens zijn gezin te kunnen organiseren volgens het traditionele rollenpatroon niet steeds kan gerealiseerd worden. Het oorspronkelijk traditionele volgzaam brave meisje ontdekt de mogelijkheden die er in België ook voor de vrouwen bestaan en maakt hiervan gebruik. Het meisje evolueert, vaak tot ongenoegen van de man. Deze start een echtscheidingsprocedure op grond van feiten. De vrouw wordt verweten er een westerse levensstijl op na te houden, cafés te bezoeken, te willen werken... Deze feiten kunnen echter moeilijk als fouten die een echtscheiding verantwoorden worden weerhouden. Het koppel blijft dus gehuwd.

Wat de gevolgen van de echtscheiding betreft, is er met betrekking tot de kinderen niet echt een verschil met autochtone koppels. Meestal is er gezagscoouderschap. De kinderen verblijven echter meestal bij de moeder met een regeling voor de weekends en de vakanties. Er wordt voor de kinderen onderhoudsgeld betaald.

Er wordt slechts uitzonderlijk een uitkering betaald voor de ex-partner. Ook onder de oude wet gaan de rechters ervan uit dat elke partner een verdienvermogen heeft. Een traditioneel gezinspatroon, veel kleine kinderen en gebrek aan kennis van het Nederlands zijn geen excuses om niet uit werken te gaan. De rechters zijn voorstander van een activeringspolitiek¹⁸⁸, die volgens hen in het voordeel is van de betrokkene. Zij gaan wel pragmatisch te werk, waarbij rekening wordt gehouden met de aanwezigheid van kleine kinderen en

¹⁸⁶ Zie ook over de evolutie van de familie in Marokko: El Harras (2006), Zirari (2006)

¹⁸⁷ Zie over dit verschijnsel in het algemeen: voor Turkse huwelijksmigratie: Yalcin, Lodewijckx e.a. (2006); voor Marokkaanse huwelijksmigratie: Lodewijckx, Geets e.a. (2006).

¹⁸⁸ Deze houding geldt trouwens niet alleen voor allochtonen, maar ook voor bijvoorbeeld oudere autochtone vrouwen die gedurende hun huwelijk niet beroepsactief zijn geweest.

waarbij ze ervoor beducht zijn dat bijkomende kosten, bijvoorbeeld voor kinderopvang, de baten van het werken niet overschrijden. Zij stellen bijvoorbeeld een deeltijdse activiteit voor tijdens de schooluren. Zij geven daarbij in hun uitspraken praktische tips en verwijzen bijvoorbeeld naar werk via dienstencheques.

Bij de vereffening-verdeling van het vermogen van de echtgenoten, blijven de goederen in Turkije en Marokko steeds buiten beeld. In de overeenkomsten afgesloten in het kader van een echtscheiding door onderlinge toestemming wordt geen overeenkomst opgenomen over het lot van de goederen die gelegen zijn in Turkije of Marokko. De echtgenoten moeten nochtans een overeenkomst maken over het lot van al hun goederen. Wanneer een echtscheiding op grond van feiten wordt uitgesproken, wordt een notaris aangesteld die wordt belast met de vereffening-verdeling van het vermogen van de echtgenoten. Deze vereffening-verdeling wordt steeds bij de notaris afgehandeld. Er zijn nooit zwarigheden die aanleiding geven tot een gerechtelijke vereffening-verdeling. Nochtans blijven in de vereffeningen-verdeling voor de notaris de goederen in Turkije of Marokko ook buiten beschouwing.

De goederen in Turkije en Marokko zijn er nochtans. De allochtone koppels doen zeer vaak beleggingen in het moederland (Lodewijckx, Geets e.a. 2006: 85, Foblets 2006: 390). Sporadisch en terloops komen ze ook bij de rechtbank aan bod. Wanneer aan de Vrederechter bijvoorbeeld in het kader van dringende voorlopige maatregelen door één van de echtgenoten van de andere een uitkering wordt gevorderd, komen allerlei inkomsten uit het verhuren van onroerend goed in Marokko en Turkije aan bod.

Er worden twee redenen aangehaald voor de afwezigheid in de echtscheidings-procedure van goederen in Marokko en Turkije. Echtgenoten zouden niet geneigd zijn melding te maken van deze goederen in een officiële akte, uit vrees voor de fiscus en andere officiële instanties. Veeleer nog zouden zij ervan uitgaan dat het stelsel van scheiding van goederen van toepassing is. De echtscheiding verandert niets aan het statuut van de goederen: de goederen maken geen deel uit van een gemeenschappelijk vermogen waarin beide echtgenoten gerechtigd zijn en dat na echtscheiding niets moet verdeeld worden.

5.1.1 Welk huwelijksvermogensstelsel is van toepassing op de goederen gelegen in Turkije en Marokko?

Goederen die niet in België zijn gelegen blijven bij de echtscheidingen die in België worden uitgesproken blijkbaar buiten beschouwing. Is dit terecht? Welk recht regelt het huwelijksvermogensstelsel?

In België hebben wij sinds 1 oktober 2004¹⁸⁹ een nieuwe regeling. Wij hebben thans inzake huwelijksvermogensrecht objectieve verwijzingsregels. Het toepasselijke recht is het recht van de eerste gemeenschappelijke verblijfplaats. Nemen we het voorbeeld van twee Marokkanen die trouwen en in België hun eerste gezamenlijke verblijfplaats vestigen. Het Belgisch recht regelt dan hun huwelijksvermogensstelsel. Het feit dat ze allebei de zelfde nationaliteit hebben verandert daar niets aan¹⁹⁰. Het feit dat het huwelijk in Marokko werd afgesloten verandert daar ook niets aan¹⁹¹: de Belgische rechter past Belgisch recht toe. De echtgenoten zijn gehuwd volgens het Belgisch huwelijksvermogensrecht. Dit betekent dat wanneer zij geen andersluidend huwelijkscontract hebben opgesteld, zij gehuwd zijn onder het Belgische wettelijk stelsel. Dit is een stelsel van gemeenschap van aanwinsten. Er is een vermoeden dat alles gemeenschappelijk is tenzij men kan aantonen dat een goed eigen is. Een goed zal pas eigen zijn wanneer de echtgenoot er reeds eigenaar van was van voor het huwelijk, of het tijdens het huwelijk heeft verworven door erfenis of schenking, of het een goed betreft dat eigen is op basis van een wetsartikel. Bij ontbinding van het huwelijk worden de aanwinsten bij helften verdeeld. Deze Belgische regeling is volledig in overeenstemming met de evolutie binnen de Europese unie¹⁹².

Hierover blijkt een grote onwetendheid te bestaan. De echtgenoten schijnen er ten onrechte vanuit te gaan dat het Turkse of het Marokkaanse

¹⁸⁹ Dit is de datum van de inwerkingtreding van het nieuwe IPR-wetboek (Wetboek van internationaal privaatrecht, B.S. 27 juli 2004).

¹⁹⁰ Onder de oude regeling was dit anders. Zie o.a. Bouckaert (2007). Het overgangsrecht wordt hier buiten beschouwing gelaten.

¹⁹¹ Rechtskeuze is wel mogelijk: de echtgenoten kunnen overeenkomen dat een ander rechtsstelsel toepasselijk is (ADDE 2005).

¹⁹² Op 17 juli 2006 heeft de Europese Commissie een Groenboek goedgekeurd inhoudende collisieregels op het gebied van huwelijksvermogensstelsels, inclusief het vraagstuk van de rechterlijke bevoegdheid en de erkenning van buitenlandse uitspraken (zie Deckerck (2007: 66) die vermeldt dat een Voorstel van Verordening verwacht wordt tegen begin 2008. Hierover ook in het algemeen: Meeusen, Pertegas, Straetmans & Swennen (2007). Er wordt geprobeerd een evenwicht te vinden tussen culturele identiteit en mensenrechten (Gonzalez Beilfuss 2007).

huwelijksvermogensrecht op hen van toepassing is ¹⁹³. Ze schijnen er bovendien vanuit te gaan dat een stelsel van gemeenschap van aanwinsten het Turkse en het Marokkaanse recht vreemd is. Zijn het Turkse en het Marokkaanse huwelijksvermogensrecht dan zo verschillend van het Belgische? Zowel het Turkse als het Marokkaanse familierecht, inclusief het huwelijksvermogensrecht, zijn recent aangepast ¹⁹⁴. In Turkije is het familierecht aangepast door de Wet nr. 4721 van 22 november 2001 ¹⁹⁵. In Marokko is er het nieuwe familiewetboek van 3 februari 2004 ¹⁹⁶.

Het Turkse wettelijk stelsel is thans een stelsel van gemeenschap van aanwinsten ¹⁹⁷. Bovendien wordt voorzien in een gelijke verdeling van de goederen verkregen tijdens het huwelijk ¹⁹⁸. De wet had een overgangperiode voorzien van een jaar te rekenen vanaf de inwerkingtreding. “Gedurende deze periode konden de koppels gehuwd voor 1 januari 2002 (de dag van de inwerkingtreding van de wet) verklaren dat zij het stelsel van scheiding van goederen wilden behouden. Bij gebrek aan dergelijke verklaring zou het nieuwe stelsel automatisch op hen van toepassing worden met ingang van 1 januari 2003. Weinig personen hebben uiteindelijk van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Het merendeel werd zelfs niet ingelicht over de wijziging. Zij dienden zich dus neer te leggen bij een verandering van hun huwelijksvermogensstelsel.” (ADDE 2005).

¹⁹³ Zie vb. Babazia, Perneel, e.a. (2005: 29, 31) waar de huwelijksvermogensrechtelijke gevolgen naar Belgisch recht en naar Marokkaans recht naast elkaar worden geplaatst, zonder na te gaan welke wet toepasselijk is.

¹⁹⁴ Voor deze wetswijzigingen was het verschil groot wat moeilijkheden met zich bracht voor allochtonen in Vlaanderen. Hierover o.a. Beke (2002: 49) en de verwijzingen aldaar.

¹⁹⁵ Resmî Gazete nr. 24607 van 8 december 2001, in werking getreden op 1 januari 2002, zoals gewijzigd.

¹⁹⁶ Wet nr. 70/03 van 3 februari 2004. Deze Nouveau Code de la Famille is in werking getreden op 5 februari 2004.

¹⁹⁷ Artikel 202 en volgende van het Turkse Burgerlijk Wetboek: *“In het algemeen geldt tussen de echtgenoten het regime van verwervingsdeelneming. De echtgenoten kunnen bij een overeenkomst inzake het huwelijksgoederenregime een van de andere in de wet genoemde regimes aanvaarden”*. (Vertaling in de Nederlandse taal van het Turkse Burgerlijk Wetboek, versie maart 2007, Afdeling Internationaal Recht en Rechtsvergelijking, Vrije Universiteit Amsterdam).

¹⁹⁸ Artikel 236 en volgende van het Turkse Burgerlijk Wetboek: *“Iedere echtgenoot of zijn erfgenamen zijn rechthebbende op de helft van de aan de andere echtgenoot toebehorende nettowaarde (van diens verwervingen). Vorderingen worden verrekend. Indien het huwelijk wegens overspel of aanslag op het leven wordt beëindigd, kan de rechter naar billijkheid beslissen tot vermindering op opheffing van het aandeel van de schuldige echtgenoot in de nettowaarde”*. (Vertaling in de Nederlandse taal van het Turkse Burgerlijk Wetboek, versie maart 2007, Afdeling Internationaal Recht en Rechtsvergelijking, Vrije Universiteit Amsterdam).

Het Marokkaanse recht is toch wel een wat ander verhaal. Het Turkse familierecht was reeds, ook voor de nieuwe wet, een “westers” familierecht. Aanpassingen waren echter nodig omdat het bestaande wetboek niet meer aansloot bij de moderne westerse maatschappij en niet conform was met het Europees Verdrag voor de Rechten van de mens en de jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de mens. Meer precies drongen zich aanpassingen op met betrekking tot de verouderde “ondergeschikte positie” van de gehuwde vrouw, en de positie van de buitenhuwelijkse kinderen.

In Marokko gaat het om een revolutie. Voorheen was het familierecht islamitisch. Nu is het wat meer gericht op westerse waarden, zoals de gelijkheid tussen man en vrouw, maar de gehechtheid aan de traditie van de Islam blijft bestaan. Dit impliceert een andere rationaliteit en een andere interne logica als bij ons (ADDE 2005). Het wordt een combinatie van een religieus referentiesysteem en de rechten van de mens (Foblets 2006: 382). Wel blijkt dat de aanvaarding ervan in de praktijk voor heel wat moeilijkheden zorgt (Van der Heyden 2006). De moderne Marokkaanse wet zou in een eerste fase vooral begrepen zijn als een blijk van bemoeizucht van de overheid die zich zou willen opdringen op een terrein dat privé is en binnen de familie wordt opgelost. Men zag blijkbaar niet in dat de wet de vrouwen belangrijke rechten verschaft. Stilaan raken in Marokko de hervormingen van het familierecht aanvaard. De mensen van Marokkaanse herkomst in België zouden van deze aanvaarding niet echt op de hoogte zijn (Perneel 2006: 111).

De nieuwe Marokkaanse wet bevestigt het principe van scheiding van goederen als wettelijk stelsel inzake het huwelijksvermogen. De nieuwe wet introduceert echter ook de mogelijkheid om in een contract deze regeling aan te passen of een andere regeling aan te nemen in verband met de goederen verworven tijdens het huwelijk. Hoe kan deze aanpassing er precies uitzien en wat is de draagwijdte ervan? De praktische Gids ¹⁹⁹ geeft hierbij volgende fundamentele regel: *“Indien er geen overeenstemming is, wordt gebruik gemaakt van de algemene beginselen van bewijsrecht, met inachtnaam van wat is ingebracht aan inspanningen en wat is gedragen aan lasten met betrekking tot de ontwikkeling van het gezinsvermogen.”* ²⁰⁰. *“Concreet, wanneer één van de echtgenoten beweert rechten te hebben op de goederen die door de andere tijdens het huwelijk werden verkregen, kan hij proberen om het bewijs te leveren van zijn bijdrage aan de ontwikkeling van het vermogen van zijn partner tijdens de huwelijkse samenleving.”* (ADDE 2005). Deze bijdrage is niet

¹⁹⁹ De praktische Gids is een officiële commentaar bij de Marokkaanse familiewetgeving.

²⁰⁰ Artikel 49 alinea 3 van de praktische Gids.

noodzakelijk een financiële bijdrage en heeft niet noodzakelijk voor gevolg dat de goederen die tijdens het huwelijk zijn verworven in twee gelijke delen worden verdeeld : *“De schatting kan niet opgevat worden als een herverdeling van de goederen in gelijke delen, maar dient om de inspanningen te bepalen die door elk van de echtgenoten worden geleverd alsook het effect van die inspanningen op de verkregen goederen. Het is aan de Rechtbank om de verrichte inspanningen en werkzaamheden te evalueren. De Rechtbank dient er de omvang van in te schatten, alsook de aard en de effecten ervan op de winsten die tijdens het huwelijk worden verwezenlijkt.* ²⁰¹”. Dit alles impliceert vanzelfsprekend een belangrijke correctie op het stelsel van scheiding van goederen. Dit is vooral van belang voor de echtgenoot die zich inspant voor de huishouding en de opvoeding van de kinderen. Zij kan ook delen in de aanwinsten gerealiseerd tijdens het huwelijk. Het stelsel van gemeenschap van aanwinsten is dus geen onbekende in het Marokkaans familierecht.

Deze mogelijkheid in een huwelijkscontract een afspraak te maken over het statuut van de goederen, staat ook open voor echtgenoten gehuwd voor de inwerkingtreding van de nieuwe Marokkaanse familiewet (Foblets 2006: 391)²⁰². Aan de echtgenote die tijdens het huwelijk niet buitenhuis zal gaan werken, maar zich zal bekommeren met de opvoeding van de kinderen en de huishouding, wordt aangeraden zulk huwelijkscontract te maken. Maar ook in andere omstandigheden wordt dit aangeraden: *“Aan koppels die in België woonachtig zijn, maar in vele gevallen ook nog goederen hebben in Marokko, kan alleen maar worden geadviseerd om van deze nieuwe bepaling gebruik te maken.”* (Foblets 2006: 390).

5.1.2 Het verschijnsel van de buitenlandse echtscheidingen

Veelvuldig zijn de berichten dat de allochtone koppels in het thuisland gaan scheiden. Vooral de maanden juli en augustus zijn populair. De vraag is dan waarom ze dit doen. Als mogelijke motieven hiervoor wordt aangehaald dat mensen misschien denken dat wanneer ze gehuwd zijn in Turkije of Marokko, ze ook in Turkije of Marokko moeten gaan scheiden.

²⁰¹ Artikel 49 alinea 3 van de praktische Gids.

²⁰² In zulk huwelijkscontract kan veel meer worden overeengekomen dan bij ons het geval is. In België kan een huwelijkscontract slechts handelen over het vermogen van de echtgenoten. In Marokko kunnen er in het huwelijkscontract ook afspraken worden gemaakt over het echtelijk samenleven: wordt de garantie geboden op verdere studies, mag de vrouw buitenshuis werken, hoe zit het met de taakverdeling binnen de huishouding... In dit huwelijkscontract kan ook het recht worden opgenomen voor de vrouw om zich door haar man te laten “verstoten”.

Ook het feit dat in België in bepaalde omstandigheden geen echtscheiding kan worden bekomen en vooral de snelheid waarmee in Turkije en Marokko echtscheiding kan worden bekomen zou een rol spelen. Zoals reeds hoger gezegd, worden aan de echtgenoot soms zaken verweten, die onder de oude echtscheidingswet door de rechters niet als "fout" werden gekwalificeerd, zodat een echtscheiding in België niet mogelijk was. De ondervraagde magistraten geven verder aan dat, onder de oude Belgische echtscheidingswet de organisatie van een getuigenverhoor in het kader van echtscheiding op grond van feiten, al gauw enkele maanden in beslag neemt.

Een knelpunt zou ook te vinden zijn in de erkenning in het thuisland van een in België bekomen echtscheiding (Foblets 2006: 388, Foblets & Carlier 2005: 71). Wanneer beide partners enkel de Marokkaanse nationaliteit bezitten, wordt een Belgische echtscheiding in Marokko niet erkend: het koppel moet opnieuw in Marokko scheiden (Babazia, Perneel, e.a. 2005: 24). Tenzij de Belgische echtscheiding is uitgesproken op een echtscheidingsgrond die ook in het Marokkaanse familierecht bestaat. De erkenning van een Belgisch echtscheidingsvonnis in Marokko is van groot praktisch belang. Zolang dit niet gebeurd is, blijft men de echtgenoten in Marokko als gehuwd beschouwen. Dit heeft praktische gevolgen voor wat bijvoorbeeld de eigendommen in Marokko betreffen. Vooral ook wanneer men een nieuw huwelijk wenst aan te gaan in Marokko is dit van belang.

Zijn er redenen om in het buitenland te gaan scheiden? Een eerste vraag betreft hier de echtscheidingsgronden. Kan men in Marokko of Turkije uit de echt scheiden in situaties waar dit in België niet mogelijk is? Het betreft de vraag naar de echtscheidingsgronden. Samenhangend hiermee is de vraag naar de snelheid waarmee een echtscheiding kan worden bekomen. In verband hiermee wordt vaak naar de "verstoting" verwezen. Een tweede vraag is de vraag naar de erkenning van een Belgische echtscheiding in het thuisland. Een derde vraag betreft de economische afwikkeling van het huwelijk. Is het voor één van de echtgenoten economisch interessanter in het thuisland te gaan scheiden? Heeft dit gevolgen voor een uitkering aan de ex-echtgenoot na het huwelijk of voor de verdeling van tijdens het huwelijk verworven goederen?

Wat de eerste vraag betreft, zullen we zowel voor Marokko als voor Turkije nagaan wat de bepalingen zijn die gelden inzake echtscheiding ²⁰³. We gaan na welke de gronden zijn voor echtscheiding, wie het initiatiefrecht heeft en in welke mate de andere echtgenoot betrokken wordt in de procedure. Verder

²⁰³ Zie ook voor het Marokkaanse en Turkse familierecht: De Laet (2004: 3-14 voor het Marokkaanse recht, 15-17 voor het Turkse recht).

wordt ook aandacht besteed aan de economische gevolgen van de echtscheiding.

- **Het Marokkaanse recht**

Hoe ziet het huwelijk er naar Marokkaans recht uit ²⁰⁴? De Marokkaanse rechter past immers het Marokkaans recht toe wanneer hij te maken heeft met Marokkanen. Onbelangrijk is daarbij of zij al dan niet in Marokko wonen. Heel veel Belgen van Marokkaanse oorsprong zijn bipatride en hebben ook nog steeds de Marokkaanse nationaliteit (ADDE 2005). Het Marokkaanse familierecht is van toepassing op alle Marokkanen, en de Marokkaanse nationaliteit is voor eeuwig verworven.

Het huwelijk kent twee gelijke partners,. De Marokkaanse wetgeving gaat uit van de gelijkheid van man en vrouw ²⁰⁵. Het huwelijk wordt gezien als een affectieve, harmonische relatie tussen deze twee gelijkwaardige partners en niet langer als een sacraal verbond gericht op duurzaamheid en kuisheid. Dit heeft gevolgen op twee vlakken. Er is vooreerst het psychologische vlak. De man is niet langer het hoofd van het gezin en de vrouw is, als gelijke partner geen gehoorzaamheid meer verschuldigd aan haar man. Concreet betekent dit dat zij niet meer steeds voor alles en nog wat toestemming moet vragen aan haar man. Verder zijn er de gevolgen voor de materiële organisatie van het gezin. Beide echtgenoten staan in voor de lasten van de huishouding en het onderhoud van de kinderen, ze hebben binnen het gezin een gedeelde verantwoordelijkheid. Het traditionele rollenpatroon van de man als kostwinner en de vrouw die instaat voor de huishouding wordt verlaten.

Het huwelijk is een wettelijk huwelijk. Een religieus huwelijk kan slechts na de voltrekking van een burgerlijk huwelijk worden afgesloten.

Het huwelijk in Marokko is, in principe, ook slechts een huwelijk tussen twee partners. Polygamie blijft wel behouden als instituut, maar wordt allerm minst gepromoot en wordt aan banden gelegd. Algemeen wordt gesteld dat het maatschappelijk nog niet haalbaar was om de polygamie te verbieden. De eerste echtgenote moet worden geconsulteerd. Bovendien impliceert een tweede huwelijk een procedure voor de rechtbank. De rechter oordeelt hierbij objectief over de situatie. Hij moet nagaan of er een geldige reden is voor een tweede huwelijk. Het feit dat de eerste vrouw geen kinderen kan krijgen, zou daarbij

²⁰⁴ Zie voor de tekst: Mudawwana. Marokkaanse familiewet (nieuwe wet van 2004), Vertaald uit het Arabisch door Berger (2004), Foblets & Carlier (2005).

²⁰⁵ Zo is ook de "huwelijksvoogd" voor de vrouw afgeschaft. De minimumleeftijd om te huwen werd voor mannen en vrouwen gelijkgeschakeld en op 18 jaar vastgesteld.

zulke geldige reden kunnen zijn. Verder moet de rechter nagaan of een tweede huwelijk geen onbillijkheid of materieel nadeel genereert voor de eerste vrouw en de gemeenschappelijke kinderen. In elk geval, ook wanneer de rechter een tweede huwelijk zou toestaan, is dit tweede huwelijk een grond voor echtscheiding voor de eerste vrouw.

Ook wat de echtscheiding betreft, is er gestreefd naar zoveel mogelijk gelijkheid tussen man en vrouw. Beide echtgenoten hebben initiatiefrecht.

De echtscheiding is een procedure voor de rechtbank. Er bestaan drie echtscheidingsgronden. Artikel 71 van het Marokkaans Familiewetboek somt deze vijf manieren van ontbinding van het huwelijk op: het overlijden, de vernietiging, de echtscheiding onder rechterlijke controle (beter gekend onder de benaming "verstoting"), de gerechtelijke echtscheiding en de scheiding tegen vergoeding (beter gekend onder de benaming "verstoting tegen vergoeding"). Er zijn dus in het Marokkaans echtscheidingsrecht drie echtscheidingsgronden: 1. de echtscheiding door de eenzijdige wil van de man of door de vrouw wanneer zij over het optierecht op verstoting beschikt (verstoting)²⁰⁶, 2. de echtscheiding met wederzijdse toestemming, 3. de rechterlijke echtscheiding op grond van fout of tekortkoming (Foblets 2006: 384 e.v., ADDE 2005).

De echtscheiding vereist in Marokko steeds een optreden van de rechter. Ook in geval van verstoting moet de rechter de vrouw oproepen en een poging tot verzoening ondernemen. Belangrijke nieuwigheid is dat de verstotende echtgenoot financiële garanties moet geven. Voor de rechter toestemming geeft tot verstoting, stelt hij de som vast die de echtgenoot ten behoeve van zijn vrouw en kinderen moet consigneren. Wanneer hij dit tijdig, dit wil zeggen binnen de dertig dagen doet, kan de verstoting gebeuren, en wordt zij gehomologeerd door de rechter. In het tegengestelde geval, wordt de man geacht van de verstoting af te zien. Via "verstoting" kan het huwelijk dus snel worden ontbonden, maar er hangt een prijskaartje aan vast.

De echtscheiding met wederzijdse toestemming bestaat in verschillende vormen. Er bestaat een werkelijke echtscheiding door onderlinge toestemming, waarbij de echtgenoten hun scheiding bij overeenkomst zelf regelen. Er bestaat echter ook de echtscheiding die elk van de echtgenoten samen kunnen vorderen op basis van duurzame ontwrichting. In dit geval moeten zij geen voorafgaand onderlinge overeenkomst afsluiten. Een derde vorm van echtscheiding met wederzijdse toestemming is de echtscheiding tegen compensatie.

²⁰⁶ Zoals hoger gezegd, kan haar dit optierecht in het huwelijkscontract worden toegekend.

De rechterlijke echtscheiding op grond van fout of tekortkoming is het meest vernieuwend. Naast de traditionele redenen om uit de echt te scheiden is de ontwrichting van de relatie een grond tot echtscheiding geworden. "Vooral dit laatste is zeer nieuw....De echtscheiding op grond van duurzame ontwrichting is revolutionair in intern Marokkaans recht, omdat het de vrouw toelaat zich in alle omstandigheden tot de rechter te wenden, ook wanneer zij in toepassing van andere wetsbepalingen geen rechtsgrond heeft om de echtscheiding te vorderen" (Foblets 2006: 386).

Zoals hoger gezegd, wordt vaak, in het kader van een echtscheiding, een financiële compensatie gevraagd. Ook kunnen de echtgenoten in een huwelijkscontract bepalen dat de aanwinsten verworven tijdens het huwelijk aan beide echtgenoten toevallen.

Het Marokkaanse recht kent alleen een onderhoudsplicht van de man ten voordele van de vrouw gedurende het huwelijk. De vrouw heeft na de echtscheiding geen recht op een uitkering vanwege de man (Babazia, Perneel, e.a. 2005: 31).

- **Het Turkse recht**

Het huwelijk kent twee gelijke partners ²⁰⁷. Man en vrouw zijn gelijk. De man is niet langer het hoofd van het gezin. De vrouw moet de man niet langer volgen en de vrouw is aan haar man geen rekenschap verschuldigd. Beiden hebben dezelfde rechten en plichten tijdens het huwelijk.

Het huwelijk is een wettelijk huwelijk. Een religieus huwelijk kan slechts na de voltrekking van een burgerlijk huwelijk worden afgesloten.

Zolang men nog gehuwd is, kan men geen tweede huwelijk afsluiten. Wanneer men vooraf reeds gehuwd was, moet men het bewijs van het einde van dit vorige huwelijk leveren.

Dit verbod geldt zowel voor mannen als voor vrouwen.

Het echtscheidingsrecht was reeds grondig gewijzigd in 1988. Bij de recente wetwijziging werd vooral de gelijkheid ingevoerd bij echtscheiding, voor wat betreft het onderhoudsgeld en ten opzichte van de kinderen.

Echtscheiding is mogelijk, ofwel op grond van feiten, met wederzijdse toestemming of wegens duurzame ontwrichting (ADDE 2005). Echtscheiding op

²⁰⁷ Zie voor de tekst: Vertaling in de Nederlandse taal van het Turkse Burgerlijk Wetboek, versie maart 2007, Afdeling Internationaal Recht en Rechtsvergelijking, Vrije Universiteit Amsterdam.

grond van duurzame ontwrichting van het huwelijk kan zowel door beide echtgenoten als slechts door één van hen worden aangevraagd.

Na echtscheiding kan er zowel schadevergoeding als alimentatie bekomen worden²⁰⁸. De ex-echtgenoot die door de echtscheiding in behoeftige omstandigheden terecht komt, kan van zijn ex-partner onderhoudsgeld bekomen. Deze uitkering kan aangevraagd worden voor onbepaalde duur. De schuld van de onderhoudsplichtige blijft buiten beschouwing. Wel mag de aanvrager van het onderhoudsgeld geen grotere schuld hebben aan de echtscheiding.

Te noteren is ook, zoals reeds vermeld, dat het Turkse wettelijk huwelijksvermogensstelsel een stelsel van gemeenschap van aanwinsten is.

Belangrijk inzake de echtscheiding is wel de procedureregeling van artikel 167 en 168 van het Turkse Burgerlijk Wetboek. Het verzoek tot echtscheiding moet worden ingediend bij de territoriaal bevoegde rechter. Dit is de rechter van de woonplaats van één van de echtgenoten of de laatste gemeenschappelijke verblijfplaats, wanneer die ten minste minder dan zes maanden geleden opgehouden heeft gemeenschappelijke verblijfplaats te zijn.

5.2. Brengt de nieuwe Belgische echtscheidingswet nieuwe elementen aan?

De wetgever is niet over één nacht ijs gegaan. Het was de bedoeling een grondige hervorming door te voeren. Met het oog hierop werd een zeer ruime consultatieronde georganiseerd. Zeer veel experts, zowel uit de academische wereld als uit het veld, werden geconsulteerd. Een eerste vaststelling hierbij is dat toch bepaalde groepen over het hoofd zijn gezien. Zo werd niet geluisterd naar het verhaal van mensen die vertrouwd zijn met armoede en de oorzaken ervan. Evenmin werden vertegenwoordigers van de allochtone gemeenschap uitgenodigd. Mevrouw Talhaoui heeft wel de aandacht gevestigd op een welbepaalde generatie allochtone vrouwen die niet zo goed geïnformeerd is ²⁰⁹.

²⁰⁸ Vergelijk dit met ons vroegere systeem waarbij de uitkering na echtscheiding geacht werd zowel een indemnitair als een alimentair karakter te hebben. Via het indemnitair aspect werd de "schuldige" echtgenoot gestraft voor zijn fouten. Via het alimentair karakter werd hij verplicht zijn verzorgingsplicht na te komen.

²⁰⁹ Verslag van de commissie, 3-2068/4, p. 43: *"Spreekster verwijst meer bepaald naar de problemen waarmee allochtone vrouwen worden geconfronteerd die veel minder toegang hebben tot informatie over de familiaalrechtelijke problematiek. Vluchthuizen worden grotendeels gevuld met vrouwen, slachtoffers van huiselijk geweld, van allochtone herkomst. De vrouwen kunnen vaak niet meer naar huis terug en het komt dan onvermijdelijk tot een echtscheiding. Marokkaanse vrouwen hebben vaak te maken met*

Met meerdere opmerkingen geformuleerd door de experts werd echter geen rekening gehouden. Een opmerking van de vertegenwoordiger van de Vlaamse balies betrof het verzoek aandacht te besteden aan het internationale aspect verbonden aan vele echtscheidingen ²¹⁰. De wetgever heeft dit genegeerd. Andere experts betreurden dat niet gekeken wordt naar de echtscheidingswetten van kracht in de andere Europese landen, in een poging te streven naar eenmaking ²¹¹. Met name in verband met de uitkering voor de ex-partner wordt met criteria gehanteerd in de meeste Europese landen geen rekening gehouden.

De nieuwe Belgische echtscheidingswet heeft een aantal doelstellingen. In de rechtsleer worden 4 doelstellingen onderkend (Casman 2007: 3, Swennen & Aps 2007-2008). 1. Het "recht op echtscheiding" wordt ingevoerd ²¹², 2. De echtscheiding is schuldloos ²¹³; 3. De procedure wordt gehumaniseerd; 4. De echtscheidende partners worden geresponsabiliseerd. Concreet heeft dit voor gevolg dat de oude echtscheidingsgronden op grond van feiten en op grond van twee jaar feitelijke scheiding worden afgeschaft en dat een nieuwe echtscheidingsgrond wordt ingevoerd: de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting. In de hierboven beschreven situatie, waar de verwijten gericht aan het adres van de partner geen "fout" uitmaakten, kan nu dus onder de nieuwe wet wel echtscheiding worden bekomen. Men moet niet meer uitwijken naar het buitenland om gescheiden te geraken.

De echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting kan door beide echtgenoten samen worden aangevraagd. Het verschil met de nog steeds bestaande echtscheiding door onderlinge toestemming bestaat erin dat bij

verstoting – gelukkig is er op dat vlak wel een gunstige evolutie in de Marokkaanse wetgeving. Hun echtgenoot ging dan naar Marokko om hen te laten verstoten en zo blijven ze hier alleen achter, zonder enige bescherming, bijvoorbeeld op het vlak van een uitkering tot levensonderhoud. Spreekster kan zich niet van de indruk ontdoen dat voorliggend wetsontwerp ook een vorm van verstoting introduceert, wel met de correctie dat deze niet enkel tot het privilege van de man behoort. Scheiden bij onherstelbare ontwrichting van het huwelijk wordt zeer gemakkelijk gemaakt."

²¹⁰ Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 221.

²¹¹ Zie onder meer de opmerking van Prof. Gerd Verschelden, Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 190, zie ook de opmerkingen van Ghislain Duchâteau, Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 236. Zie de uitgebreide studie van Boele-Woelki, Braat & Sumner (2003). In de meeste Europese landen wordt rekening gehouden met de aanwezigheid of niet in het gezin van (kleine) kinderen. Er wordt ook rekening gehouden met gehandicapte kinderen, of kinderen die een uitzonderlijke zorg behoeven.

²¹² In de Voorbereidende Werken is zeer vaak sprake van het "recht op echtscheiding". Tijdens de Voorbereidende Werken werd de idee om, met name de echtscheiding met onderlinge toestemming administratief af te handelen geopperd. Dit werd echter niet weerhouden. (Renchon 2000 : 187, Renchon 2004: 527).

²¹³ Dit was sinds lang een betrachting. Hierover: Meulders-Klein (2004) en de vele verwijzingen aldaar.

echtscheiding door onderlinge toestemming de echtgenoten de gevolgen van de echtscheiding bij overeenkomst moeten regelen, terwijl dit bij een gezamenlijk aangevraagde echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting niet het geval is. De echtgenoten kunnen hier het regelen van de gevolgen van de echtscheiding aan de rechter overlaten. De echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting kan ook door één echtgenoot alleen worden gevorderd. Het feit of de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting wordt uitgesproken op vraag van de twee echtgenoten samen of op vraag van slechts één echtgenoot heeft invloed op de snelheid waarmee de echtscheiding wordt uitgesproken (Seynaeve 2007: 104 e.v., Tremmery 2007: 27 e.v., Verstraete 2007: 627).

Wanneer de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting door twee echtgenoten samen wordt aangevraagd, gaat de rechter na of ze al dan niet reeds zes maanden feitelijk gescheiden zijn. Wanneer dit het geval is, wordt de echtscheiding door de rechtbank onmiddellijk uitgesproken. Wanneer de echtgenoten op het ogenblik van de gezamenlijke aanvraag nog geen zes maanden feitelijk gescheiden zijn, moet deze gezamenlijke aanvraag nog eens herhaald worden. De rechter stelt een datum vast voor deze tweede aanvraag. Deze datum valt onmiddellijk na het verstrijken van de termijn van zes maanden feitelijke scheiding. Wanneer de echtgenoten nog niet erg lang feitelijk gescheiden zijn, en drie maanden na de eerste gezamenlijke aanvraag zijn de echtgenoten nog geen zes maanden feitelijk gescheiden, dan valt de datum voor de tweede gezamenlijke aanvraag drie maanden na de eerste gezamenlijke aanvraag. De rechter spreekt dan na deze tweede gezamenlijke aanvraag de echtscheiding uit. De echtscheiding wordt dus onmiddellijk uitgesproken, ofwel ten laatste drie maanden na de eerste aanvraag.

Wanneer de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk op eenzijdig verzoek wordt aangevraagd, zijn de termijnen wat langer. Wanneer de echtgenoten op het moment van de aanvraag reeds één jaar feitelijk gescheiden zijn, wordt de echtscheiding door de rechter onmiddellijk uitgesproken. Wanneer de echtgenoten op dat ogenblik nog geen jaar feitelijk gescheiden zijn, moet de aanvraag nog eens herhaald worden. De rechter de datum vast voor de tweede zitting waarop deze aanvraag wordt herhaald. Deze zitting zal plaats vinden onmiddellijk na het verstrijken van de termijn van één jaar feitelijke scheiding. Ten laatste zal deze zitting plaats vinden één jaar na de datum van de eerste aanvraag. De echtscheiding wordt dus onmiddellijk uitgesproken, ofwel ten laatste één jaar na de eerste aanvraag.

Onder de nieuwe Belgische echtscheidingswet wordt de echtscheiding ook snel uitgesproken ²¹⁴. De snelheid waarmee in Marokko een echtscheiding kan worden bekomen, is dus geen argument meer voor een buitenlandse echtscheiding.

We stellen vast dat zowel in België, als in Turkije, als ook in Marokko dezelfde echtscheidingsgrond terug te vinden is, met name de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting. Dit is van belang voor de erkenning in Marokko van Belgische echtscheidingsvonnissen. Artikel 128 van het Marokkaans familiewetboek bepaalt dat erkenning in Marokko van buitenlandse echtscheidingen mogelijk is, op voorwaarde "dat zij zijn uitgesproken door een bevoegde rechtbank en zijn gebaseerd op gronden tot beëindiging van de huwelijkse relatie welke niet strijdig zijn met de bepalingen van de Mudawwana". In België wordt de echtscheiding thans, behalve in het geval van echtscheiding door onderlinge toestemming, uitgesproken op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk. Deze echtscheidingsgrond is ook gekend in Marokko, zodat op dit vlak geen discussie meer kan bestaan. *"Volgens het Marokkaans ministerie van Justitie ...is het niet nodig dat de buitenlandse rechterlijke uitspraken de terminologie van het Marokkaans familiewetboek volgen, of een motivering geven die ernaar verwijst, wel mag de beslissing niet strijdig zijn met de gronden vermeld in het Marokkaanse familiewetboek. Zo moeten de rechten van de wederpartij in de procedure zijn gerespecteerd. De ophefmakende weigeringen van Marokkaanse rechtbanken die onder het regime van de oude wet geen exequatur verleenden om reden dat die buitenlandse rechter geen moslim is, behoren definitief tot het verleden."* (Foblets 2006: 399-400, voor Nederland: Van der Velden 2005: 9-10)

Net zoals onder de oude wet, is zowel een vonnis dat echtscheiding uitspreekt, als een vonnis dat de echtscheiding weigert, vatbaar voor hoger beroep, zodat ook vanuit deze hoek geen bezwaren kunnen komen bij de erkenning in het buitenland van een Belgisch echtscheidingsvonnis (Senaeve 2007: 118)²¹⁵.

De afwikkeling van de economische gevolgen van de echtscheiding is op belangrijke punten grondig gewijzigd in de nieuwe echtscheidingswet (Du Mongh

²¹⁴ De snelheid waarmee de echtscheiding thans wordt uitgesproken is een van de grote vernieuwingen van de wet (Casman 2007)

²¹⁵ Aanvankelijk was het de bedoeling van de wetgever de mogelijkheid van beroep tegen echtscheidingsvonnissen af te schaffen. Dit werd onder andere omwille van het internationale aspect van vele echtscheidingen ten zeerste betreurd en afgeraden. Zie de opmerkingen terzake van Prof. Patrick Senaeve tijdens de genese van de wet: Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 188, en van de Franstalige balies die stelden dat dit ingaat tegen het recht van de burger op dubbele aanleg: Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 217. Zie ook: Swennen & Aps (2007-2008: 566), Tremmery (2007: 38), Verstraete (2007: 633).

2007: 79 e.v., Tremmery 2007: 61 e.v.). Vooral op het vlak van de uitkering na echtscheiding zijn er grondige aanpassingen doorgevoerd. In principe regelen de echtgenoten de uitkering verschuldigd na echtscheiding onderling (Swennen & Aps 2007-2008: 569, Verstraete 2007: 639 e.v.). Zij zullen echter vaak niet tot een overeenkomst komen, zodat een beroep zal worden gedaan op de rechter.

De nieuwe echtscheidingswet koppelt de uitkering na echtscheiding ten behoeve van de ex-partner los van de schuldvraag. Thans geldt als criterium de behoefte van de ex-echtgenoot. Voor het al dan niet gerechtigd zijn op een onderhoudsuitkering na echtscheiding geldt nu dus eenvoudigweg de wanverhouding in de globale economische situatie van de ex-echtgenoten: de minst begoede is principieel onderhoudsgerechtigd, de meest begoede is principieel onderhoudsplichtig ²¹⁶.

Een tweede vernieuwing betreft de begroting van de onderhoudsuitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot na echtscheiding. Vroeger was het criterium "de levensstandaard van de echtgenoten tijdens het huwelijk". Nu is er in de wet bepaald dat de uitkering ten minste de staat van behoefte van de uitkeringsgerechtigde moet dekken. Om deze staat van behoefte te bepalen, houdt de rechter rekening met de inkomsten en de mogelijkheden van elk van de ex-echtgenoten. De rechter houdt ook rekening met het feit dat eventueel een aanpassing zal moeten gebeuren aan de geldende situatie, en dus aanpassingsmaatregelen vereist zijn. De rechter zal met name rekening houden met de duur van het huwelijk, de leeftijd van de partijen, hun gedrag tijdens het huwelijk inzake de organisatie van het samenleven en het ten laste nemen van de kinderen (Senaeve 2007: 128 e.v.). De praktijk leert echter dat vaak geen echte afspraken aan de grondslag liggen van de taakverdeling binnen het huwelijk, en dat "het vaak komt met het komen". Hoe moet men in de praktijk hier "proactief" optreden? Een intentieverklaring in het huwelijkscontract kan hier nuttig zijn? Het is hierbij interessant te wijzen op de mogelijkheid geboden in het nieuwe Marokkaanse familiewetboek om effectief in het huwelijkscontract afspraken te maken die verder reiken dan de vermogensaspecten. Het is heel normaal bepalingen op te nemen over de taakverdeling binnen de huishouding, het al dan niet verder studeren van de vrouw, het buitenhuis werken

Ook het feit dat de onderhoudsuitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot van rechtswege beperkt is in de tijd, houdt een belangrijke vernieuwing in. Het is de bedoeling dat beide ex-partners zelfredzaam zijn. Deze zelfredzaamheid zal in bepaalde omstandigheden niet aanwezig zijn op het ogenblik van de

²¹⁶ Dit is de regel, er zijn vanzelfsprekend uitzonderingen. Hierover: Van Gyssel (2007 : 60).

echtscheiding. Een "tijdelijke" uitkering zal de ex-echtgenoot, die door omstandigheden niet meer echt goed gewapend is voor de arbeidsmarkt, in staat stellen zich bij te scholen. Eens de termijn voor de bijscholing voorbij is, moet deze ex-echtgenoot op eigen benen kunnen staan. Het uitgangspunt van de nieuwe regeling is dat de duur van de uitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot niet langer mag zijn dan de duur van het huwelijk.

Het is goed even stil te staan bij de "inhoud" van de uitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot na echtscheiding. Is de uitkering aan de ex-echtgenoot niet vaak in de praktijk een "sponsoring" om toe te laten dat de leefomgeving van de kinderen ongewijzigd kan blijven? De wetgever gaat er vanuit dat de beide ouders in gelijke mate voor de kinderen zorgen. Het is dan ook normaal, wanneer ze evenveel tijd en geld in de kinderen steken, dat er terzake geen financiële compensatie nodig is. Vaak zal er echter geen fifty-fiftyverdeling zijn: één van de ouders steekt meer tijd in de kinderen (vervoer sportclub, tekenacademie, kinesist....) en vaak wonen de kinderen vooral bij één ouder. Deze ouder, die de meeste tijd vrijmaakt voor de kinderen en waar de kinderen meestal verblijven, zal daarvoor ook financiële offers brengen: deeltijds werken, carrière op een lager pitje, een groter huis voor de kinderen, huisdieren.... Een deel van de uitkering aan de ex-echtgenoot zal deze kosten dekken die te maken hebben met de leefomgeving van de kinderen ²¹⁷.

De wetgever heeft een "ideaal gezin", dat hij promoot, voor ogen gehad. Het gaat om tweeverdieners, met een beheersbaar aantal kinderen die allebei evenveel tijd spenderen aan de huishouding en de kinderen. Dit sluit aan bij het ideaal van verblijfsco-ouderschap na echtscheiding. Dit spoort ook volledig met het familiaal vermogensrecht. Het Belgisch wettelijk stelsel is een stelsel van gemeenschap van aanwinsten. Al wat de echtgenoten tijdens het huwelijk hebben verdiend is van de twee. Na echtscheiding hebben ze dus allebei recht op de helft van deze aanwinsten. De twee ex-partners hebben bijgevolg een

²¹⁷ Zie de bedenkingen terzake in de Voorbereidende Werken geuit door de Heer Jan Piet De Man, kinder- en gezinspsycholoog: Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 240 e.v. In dezelfde zin ook Ankie Vandekerckhove die stelt dat het een illusie is te denken dat men de ouderschapsregeling kan loskoppelen van de financiële regeling: Verslag van de subcommissie, 51-2341/ 007, p. 304. Zie ook Tremmery (2007: 67 e.v.): *"Omdat de behoeften van de kinderen niet kunnen beïnvloed worden door het al of niet foutief gedrag van de ouder die inlevert op zijn beroepsmogelijkheden om voor hen te kunnen zorgen, werd in de vroegere rechtspraak soms rekening gehouden met die indirecte kost. De nieuwe wetgeving laat toe die post te vergoeden waar hij hoort vergoed te worden nl. rechtsreeks aan de inleverende ouder bij middel van een uitkering. Dit laat toe de "indirecte" kost van de kinderen, m.a.w. de economische terugslag op het inkomen van de ouder ingevolge de verblijfsregeling van de kinderen en de verplichtingen die dat voor hen inhoudt, rechtstreeks aan hem te vergoeden en niet meer langs de kunstmatige omweg van het levensonderhoud voor kinderen."*

gelijk spaarpotje om alleen mee aan de slag te gaan. De wetgever heeft zich gefocust op dit "ideaal gezin", en heeft wellicht (te) weinig rekening gehouden met gezinnen die niet aan dit ideaalbeeld beantwoorden.

Men kan zich de vraag stellen of bij dit streven naar meer responsabilisering van de echtgenoten wel voldoende aandacht is gegaan naar de echtgenoot die minder sterk, minder onafhankelijk, minder zelfredzaam is (Casman 2007: 6). *"Naar ons oordeel is de wetgever hierbij te gemakkelijk uitgegaan van de economische zelfredzaamheid van alle echtgenoten en heeft hij te weinig oog gehad voor de socio-economische functie die het huwelijk voor velen – in het bijzonder vrouwen met jonge kinderen – nog vervult. Daarom hadden eerst maatregelen kunnen worden genomen om de economische zelfredzaamheid van (ex-) echtgenoten te versterken"* (Swennen & Aps 2007-2008: 555 en de verwijzingen aldaar).

Meer bepaald kan men zich afvragen of een groot deel allochtone vrouwen hierbij niet vergeten zijn. Van hen wordt heel veel gevraagd: zij moeten de taal leren, zij moeten inburgeren, zij moeten zich bijscholen om nuttig te zijn op de arbeidsmarkt, zij moeten zorgen voor veel kleine kinderen... De idee om hen te activeren is goed, maar zonder begeleiding is het voor hen wellicht zeer moeilijk om deze idee in de praktijk om te zetten.

5.3. Besluit

Er is heel wat veranderd wat echtscheiding van allochtone koppels betreft. In België is er een nieuw wetboek IPR en een nieuwe echtscheidingswet. In Turkije en in Marokko is er een nieuw familierecht. In feite is het nog niet zo slecht gesteld met de rechten van de allochtone vrouw bij echtscheiding, en met de economische gevolgen die de echtscheiding voor haar heeft.

Allochtone koppels die in België wonen, scheiden best in België. Door de nieuwe echtscheidingswet is de echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting ingevoerd. Deze echtscheidingsvorm staat aan beide echtgenoten toe binnen een kort tijdsbestek echtscheiding te bekomen. Wat de economische afwikkelingen van de gevolgen van het huwelijk betreft, heeft de economisch zwakkere partner bij een echtscheiding in België meer rechten. Het Belgisch wettelijk stelsel van gemeenschap van aanwinsten is van toepassing. Elke echtgenoot heeft dus recht op de helft van de goederen die tijdens het huwelijk zijn verworven, ook de goederen verworven in het buitenland. Bij echtscheiding heeft elke echtgenoot recht op de helft, wat een startkapitaal(tje) kan zijn voor het verdere leven. Bovendien zorgt het Belgisch systeem van uitkering ten

behoefte van de ex-echtgenoot na echtscheiding ervoor dat de echtgenoot een adempauze krijgt om zich (terug) in te schakelen in de arbeidsmarkt ²¹⁸. Er is geen echte juridische reden dat deze Belgische echtscheiding niet zou worden erkend in Marokko.

Het scheiden in Marokko moet ten eerste worden afgeraden. In Marokko gaat men ervan uit dat de echtgenoten met scheiding van goederen zijn gehuwd, zodat de echtgenoot die tijdens het huwelijk het minste heeft verdiend (gewoonlijk de vrouw), benadeeld wordt. In principe is er in Marokko ook geen uitkering voor de ex-echtgenoot na de echtscheiding, ook niet voor een overgangperiode. Het is dus absoluut zaak om allochtone koppels aan te bevelen in België te scheiden. Wanneer ze in Marokko trouwen, is het ook zeer aan te bevelen dat ze een huwelijkscontract aangaan waarbij ze bevestigen dat ze opteren voor gemeenschap van aanwinsten en waarin ze afspraken maken over de organisatie van samenleving. Aangezien de echtscheidingswet in Turkije minder afwijkt van de Belgische wet, maakt het voor personen van Turkse herkomst minder uit waar de echtscheiding wordt uitgesproken.

5.4. Een jaar later...

Deze bijdrage werd afgesloten op 14 december 2007. Ondertussen werd er reeds een jaar gewerkt met de nieuwe wet en hebben we een wat duidelijker overzicht over de impact van de echtscheidingswet van 2007 op echtscheidingen tussen mensen van allochtone afkomst. Drie puntjes verdienen de aandacht.

Vooreerst lijken mensen van allochtone origine de echtscheiding in België te hebben "ontdekt". De magistraten die een jaar geleden werden ondervraagd, werden opnieuw gecontacteerd. Deze magistraten stelden een belangrijke stijging van het aantal mensen van allochtone origine vast die betrokken zijn in een echtscheidingsprocedure. Zij wijten deze toename aan het feit dat de termijn van de echtscheidingsprocedure fel is ingekort. Bovendien moet niet langer een "fout" worden bewezen in hoofde van de echtgenoot waarvan men wil scheiden. Zoals reeds gezegd verweten mannen van allochtone afkomst hun echtgenoten vaak handelingen of een gedragswijze, die naar hun maatstaven wel "foutief" waren, maar door de Belgische rechter niet als fout werd weerhouden. De voorbeelden zijn reeds aangehaald: westerse kledij, buitenhuis werken, geen kinderen meer willen, cafébezoek...Echtscheiding in België was dus voor hen onmogelijk. Onder de huidige wet van 2007 valt deze beperking weg:

²¹⁸ Het zou aan te bevelen zijn hier betere begeleidingsmaatregelen te voorzien.

het is niet meer nodig dat de echtgenoot van wie men wil scheiden een fout heeft begaan. Echtscheiding is thans mogelijk bij onherstelbare ontwrichting van het huwelijk. Dit wordt ook op objectieve wijze vastgesteld: er mag worden besloten dat het huwelijk onherstelbaar is ontwricht wanneer de echtgenoten een bepaalde periode feitelijk gescheiden leven.

Ook wat de regeling van de onderhoudsuitkering betreft is er meer duidelijkheid gekomen. De regeling van de onderhoudsuitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot staat al vanaf de inwerkingtreding van de wet van 2007 ter discussie. Er werd zelfs een procedure terzake ingesteld bij het Grondwettelijk Hof. Ondertussen werd een arrest uitgesproken ²¹⁹. De hypothese die ter discussie stond is de volgende: de regeling uit de wet van 2007, waar de onderhoudsuitkering ter voordele van de ex-echtgenoot in elk geval in tijd beperkt tot de duur van het huwelijk, wordt ook toepasselijk verklaard op echtscheidingen verkregen onder de oude wet, waarbij alle aspecten met betrekking tot de onder de oude wet verkregen (in tijd onbeperkte) uitkering tot levensonderhoud het voorwerp hebben uitgemaakt van een voorheen gewezen onherroepelijk vonnis. De verzoekende partijen stelden daarbij dat deze maatregel onrechtstreeks maar zeker de categorie van vrouwen die in het huwelijk zijn getreden onder de oude wet en die zich veeleer aan het gezin hebben gewijd dan aan een bezoldigde beroepsactiviteit uit te oefenen, discrimineert. Het Grondwettelijk Hof bevestigt deze stelling en verklaart deze regeling uit de wet van 2007 ongrondwettelijk. Wetgevend ingrijpen, dringt zich dus op.

Meer in het algemeen brengt de praktijk nog andere problemen die vooral huismoeders treffen aan het licht. Vaak is de situatie van deze moeders met veel kleine, en soms zorgbehoevende kinderen, nog niet van aard dat zij, na het verstrijken van de maximumtermijn van de onderhoudsuitkering voor de ex-echtgenoot, volledig kunnen worden ingeschakeld in het arbeidsproces. De ondervraagde magistraten bevestigen dat zij, wanneer die moeders zich in moeilijke omstandigheden bevinden, zoeken naar een "pragmatische" oplossing. Zoals reeds gezegd, is de grens tussen een uitkering ten behoeve van de ex-partner (beperkt in de tijd), en de uitkering ten behoeve van de minderjarige kinderen (niet beperkt in de tijd) erg moeilijk te trekken: onder welke categorie past geld dat moeder en kinderen toelaat een uitstap te maken, gezond en vers te eten, wat ruimer te wonen...? In de praktijk wordt de uitkering ten behoeve van de kinderen wat opgetrokken wanneer geen uitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot meer mogelijk is.

²¹⁹ Grondwettelijk Hof, 3 december 2008, arrest nummer 172/2008.

Een situatie waaraan de wetgever ook niet heeft gedacht is de situatie waar de vrouw werkt bij de man, een situatie die we goed kennen bij mensen van allochtone origine die een onderneming gestart zijn (een nachtwinkel, of een kraam op de markt..). Wanneer het hier tot een echtscheiding komt, is de vrouw ook haar job kwijt.

Tot slot leert de praktijk ons dat de wetgever een belangrijk element uit het oog is verloren. De uitkering ten behoeve van de ex-echtgenoot is beperkt in de tijd, en kan maximaal worden toegekend voor een periode gelijk aan de duurtijd van het huwelijk. De wetgever gaat er vanuit dat de ex-echtgenoot tegen die tijd de kans moet hebben gehad om zich terug bij te scholen en zich in te schakelen in het arbeidsproces. Een voorbeeld toont aan dat dit niet steeds realistisch is. Nemen we een vrouw, moeder van zes kinderen die haar carrière heeft laten staan en huisvrouw geworden is om voor de kinderen te zorgen. Na 15 jaar huwelijk, wanneer ze 45 is, komt het tot echtscheiding. Ze krijgt gedurende 15 jaar een uitkering. Deze stopt wanneer ze 60 is en bijna pensioengerechtigd. Op de arbeidsmarkt heeft ze wellicht niet veel kansen meer, en eens ze 65 is, wordt ze gepensioneerd. Ze heeft echter geen pensioenrechten opgebouwd en kan dus geen recht laten gelden op enig pensioen (het echtgescheidenenpensioen niet te na gesproken). Het zal heel moeilijk zijn voor haar tijdens haar "oude dag" over voldoende financiële middelen te beschikken.

Een laatste evolutie is de vaststelling dat mensen van allochtone origine blijkbaar thans ook het samenlevingscontract ontdekt hebben en, net als de Belgen zelf, minder huwen.

Algemeen besluit

Met dank aan Prof. Philip Hermans

Professor Antropologie aan de KULeuven

Op basis van bestaande literatuur hebben wij ons in dit rapport toegespitst op de echtscheidingsthematiek van twee specifieke minderheidsgroepen in de Vlaamse samenleving, de Marokkaanse en de Turkse. Deze keuze werd ingegeven door het feit dat het hier om de grootste niet-Europese minderheidsgroepen gaat die beiden de traditionele, naoorlogse migratiestroom naar België vertegenwoordigen en die bovendien het meest het migratiedebat hebben bepaald. Beide groepen kennen ook erg hoge percentages migratiehuwelijken die gekenmerkt worden door een eigen dynamiek.

Naast het etnische perspectief hebben we ook een genderperspectief gehanteerd. Dit perspectief werd niet alleen door heel wat onderzoekers gebruikt. Zelf vinden we ook dat man of vrouw zijn in sterke mate beïnvloedt hoe iemand tot echtscheiding komt en deze scheiding beleeft en verwerkt. Gender en etniciteit zijn dus de twee belangrijke dominantiestructuren die elkaar beïnvloeden en daarom onze volle aandacht verdienen in dit literatuuronderzoek.

In dit algemene besluit overlopen we de hoofdlijnen van ons literatuuronderzoek.

Marokkanen en Turken in België

Hoewel de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen in Vlaanderen tot de grootste migrantengroepen behoren is het moeilijk een precies beeld te geven van hun numerieke aanwezigheid. Indien we enkel rekening houden met het nationaliteitscriterium verbleven er eind 2004 officieel 81.279 Marokkanen en 39.885 Turken in België op een totaal van 870.862 personen met een vreemde nationaliteit. Marokkanen en Turken nemen dan respectievelijk de vierde en de zesde positie in. Indien we echter rekening houden met de naturalisaties, dan zijn de groepen veel groter. Het aantal Marokkanen voor dat jaartal werd bijvoorbeeld geschat op 215.000.

Wanneer personen met een vreemde nationaliteit naturaliseren verdwijnen ze meestal uit de officiële statistieken. Men kan het als positief beschouwen dat op die manier niet meer gediscrimineerd wordt tussen oude en nieuwe Belgen. Problematieken die verbonden zijn aan de herkomst houden echter niet op te

bestaan de dag waarop mensen naturaliseren. Een nadeel is dus dat op deze manier veel informatie voor onderzoek en beleid verloren gaat.

De migratie van Marokkaanse en Turkse migrantengroepen naar België begon in de jaren '60 als antwoord op de grote vraag naar werkrachten in West-Europa en de werkloosheid in de landen die mensen stuurden. De immigratie werd eerst georganiseerd. Al vlug kwam een massale spontane migratie op gang. Deze minderde in de jaren '70 toen er ook een officiële migratiestop werd ingevoerd. Toch bleef het nog mogelijk te immigreren. Zo kwamen in 2004 nog 8014 Marokkanen en 3234 Turken naar België. De meesten kwamen in het kader van een huwelijk. Dit blijkt trouwens één van de weinige manieren te zijn om zich nog legaal in West-Europa te vestigen.

Getransplanteerde Marokkanen en Turken blijven zichzelf in grote mate als Marokkaans en Turks identificeren. Vooral Turkse gemeenschappen zouden gesloten en gesegregeerd zijn ten aanzien van de Vlaamse samenleving. Daarnaast zijn er ook aanduidingen dat de tweede generatie (en hierin de Marokkanen meer dan de Turken) de band met hun land van oorsprong verliezen. Anderzijds zouden deze gemeenschappen hoe langer hoe meer naar een situatie van transnationalisme evolueren en voelen zij zich in meerdere werelden thuis waarin ze grensoverschrijdende activiteiten organiseren. Dit schipperen tussen verschillende culturen resulteert echter niet noodzakelijk in een onproblematische en stabiele combinatie van meerdere rollen. Wat hun geloof betreft identificeert de grote meerderheid zich als moslim maar een toenemend aantal kiest voor een gesecculariseerde levenswijze, weer anderen kiezen daarentegen voor een bewustere en militante vorm van islam.

De sociaal-economische positie van Marokkanen en Turken in België loopt achter op die van autochtonen. De werkloosheidsgraad ligt het hoogst bij mensen van Marokkaanse of Turkse nationaliteit. Vrouwen worden hierbij naar verhouding meer getroffen dan mannen. Het inkomen van Marokkanen en Turken ligt ook gevoelig lager dan dat van autochtonen: ruim meer dan de helft van de personen van Marokkaanse of Turkse herkomst in België heeft een inkomen dat beneden de Europese armoedegrens ligt. Opnieuw blijken vrouwen hierbij meer te zijn achtergesteld. Deze verschillen in sociaal- economische positie staan niet los van het opleidingsniveau van Marokkanen en Turken. De eerste generatie had een laag opleidingsniveau in vergelijking met de autochtonen. Deze achterstand is slechts gedeeltelijk ingehaald door de volgende generaties en blijft dus problematisch.

Huwelijk en gezinsvorming

Als gevolg van hun verschillende culturele en religieuze achtergrond verschillen de huwelijksgewoonten en de gezinsvorming van Marokkanen en Turken in belangrijke mate van die van autochtonen. Deze laatsten zullen de eersten traditioneel en onaangepast of geïsoleerd van de cultuur van het gastland beschouwen. Hier is wel een graduele evolutie aan te wijzen.

Trouwen was en is voor veel Marokkanen en Turken evenzeer een familieaangelegenheid als een verbintenis tussen twee individuen. Huwelijken werden gearrangeerd. Dat wil zeggen dat de ouders voor hun zoon of dochter een huwelijkspartner kozen. Vaak zochten zij iemand in hun brede familie- en kennissenkring. In extreme gevallen werden één of beide partners tegen hun wil in het huwelijk gedwongen en/of waren de partners vreemden voor elkaar bij het huwelijk. In de praktijk was er wel variatie in de vrijheid die partners kregen om iemand te leren kennen, zelf enig initiatief te nemen of een voorgestelde kandidaat te weigeren. Ook moeten we er rekening mee houden dat waar een gearrangeerd huwelijk door westerlingen als totaal onmogelijk wordt gepercipieerd dat voor Marokkanen en Turken als de normale gang van zaken werd gezien. Meer nog, het was een taak en verantwoordelijkheid van de ouders.

Zowel in de landen van oorsprong als in de migratie, hebben jongeren thans meer vrijheid gekregen bij het kiezen van hun partner. Wel blijven jonge mensen rekening houden met de wil en zegen van hun ouders en dient de islamitische huwelijksmoraal gerespecteerd te worden. Alleen wonen, ongehuwd samenwonen en seks buiten het huwelijk, zeker voor meisjes, wordt als zeer onbetamelijk ervaren. Ook blijft er druk bestaan om te huwen met iemand van Marokkaanse respectievelijk Turkse herkomst en zelfs liefst binnen hun beperktere etnische groep. In de praktijk blijft bovendien in beide gemeenschappen een voorkeur voor een partner uit het land van herkomst bestaan. Deze tendens - die bij Turken nog meer is uitgesproken dan bij Marokkanen - neemt zelfs toe. Jongens hopen op die manier een traditioneler meisje te huwen en meisjes zijn vaak niet geïnteresseerd in een partner die in Vlaanderen is opgegroeid. Deze hebben immers niet altijd zo een goede faam. Een migratiehuwelijk creëert echter een machtsverschil tussen de partners. Degene die reeds in België verblijft is immers goed vertrouwd met de taal, gewoonten en structuren van dit land en ontsnapt bovendien aan de eventuele invloed van de schoonfamilie aangezien die in het buitenland woont.

Marokkanen en Turken trouwen gemiddeld iets jonger dan autochtonen en zetten in beperkte mate de traditie voort om na het huwelijk te gaan inwonen bij

de ouders van de man. Deze tendens is weer meer uitgesproken bij Turken dan bij Marokkanen. Zij krijgen ook vroeger kinderen en hebben er meer dan autochtonen.

Echtscheiding in Turkije en Marokko

Zoals in de andere westerse samenlevingen en als gevolg van hun modernisering en de daarmee samenhangende secularisatie, emancipatie, liberalisatie en individualisatie is er vanaf de jaren '60 veel veranderd op het gebied van de huwelijksgewoonten en de gezinsvorming in België en Vlaanderen. Het gemiddelde kinderaantal per vrouw is afgenomen, meer mensen wonen ongehuwd samen en het aantal echtscheidingen is toegenomen. Wat dit laatste betreft blijkt België zelf een koploper te zijn in vergelijking met de andere Europese landen. Andere waarden hebben zich ook vertaald in een andere wetgeving. Na geleidelijke hervormingen waarbij het huwelijk minder als een institutie werd opgevat die slechts per uitzondering werd ontbonden en de scheiding minder in termen van schuld werd gezien, bestaan sinds 2007 nog slechts twee soorten van echtscheiding: die met onderlinge toestemming en die op grond van onherstelbare ontwijking van het huwelijk. De echtscheidingsprocedure is goedkoper, eenvoudiger en korter geworden. De meeste echtscheidingen komen voor binnen de eerste vijf jaar van het huwelijk.

In Turkije komt echtscheiding relatief weinig voor en liggen de cijfers duidelijk lager dan in België, al is er de laatste decennia een stijging waar te nemen. Marokko geeft een heel ander beeld waarbij de cijfers in de buurt van de Belgische komen. Marokko en Turkije hebben op dit gebied andere tradities en wetgevingen. In Marokko was het familierecht op de shari'a, het islamitische recht, gebaseerd. Dit kent de eenzijdige verstoting toe als mogelijke vorm van echtscheiding die een man het recht geeft zijn vrouw zonder enige verantwoording te verstoten waarbij de rechtbank zich beperkte tot het registreren ervan. Hoewel echtscheiding volgens de islam te laken is, werd het de man zeer gemakkelijk gemaakt zich van zijn vrouw te ontdoen. In 2004 werd het familierecht hervormd. Hierbij werd het recht op verstoting drastisch ingeperkt terwijl de echtscheiding door onderlinge toestemming werd ingevoerd. Turkije daarentegen waar sinds 1924 het familierecht op het Zwitserse is gebaseerd erkent geen verstoting en heeft een traditie weinig tolerant te zijn tegenover echtscheiding. Modernisering heeft het paradoxale gevolg gehad dat in Turkije echtscheiding is gaan toenemen terwijl het in Marokko is gaan dalen.

Echtscheiding bij Turken en Marokkanen in de migratie

Wegens gebrek aan Belgische echtscheidingsstatistieken waar een onderscheid naar herkomst wordt weerhouden, kijken we eerst naar de situatie in Nederland. Hieruit blijkt dat personen van allochtone herkomst vaker scheiden dan autochtone Nederlanders. Iemand wordt als allochtoon beschouwd als tenminste één van zijn ouders in het buitenland is geboren. De prevalentie is verder hoger bij de niet-westerse allochtonen dan bij de westerse allochtonen en nog hoger bij de gemengde huwelijken. De hoogste kans op echtscheiding ontstaat bij een huwelijk tussen een niet-westerse man en een Nederlandse vrouw. Als de niet-westerse man van de tweede generatie²²⁰ is ligt de kans echter lager. Gaat het om een niet-westerse vrouw en een Nederlandse man dan is de kans voor de helft lager. Grote kans op echtscheiding bestaat ook tussen een niet-westerse vrouw van de tweede generatie en een niet-westerse man van de eerste generatie²²¹. We menen hieruit te mogen besluiten dat de kans op echtscheiding blijkbaar verhoogt wanneer het standpunt van de partners met betrekking tot de respectievelijke rol van man en vrouw in het gezin verder uiteenloopt, waarbij de vrouw een minder traditioneel standpunt inneemt dan haar man. Dit toont meteen ook het belang van het in rekening brengen van een genderaspect in onze analyses. Zoals te verwachten spelen schijnhuwelijken ook een rol in de hoge echtscheidingscijfers, al verklaren zij alleen niet de echtscheidingspiek na vier jaar huwelijk. Na een huwelijksduur van drie jaar krijgt een buitenlander een permanente verblijfsvergunning voor Nederland.

Wanneer we specifiek naar de echtscheidingskansen van Turken en Marokkanen kijken dan stellen we dezelfde – maar nog meer uitgesproken - tendensen vast. De kans op echtscheiding is groter voor personen van Marokkaanse dan van Turkse herkomst. De grootste kans op echtscheiding bestaat tussen een Marokkaanse man van de eerste generatie en een Nederlandse vrouw. Huwelijken tussen Turken van de eerste generatie hebben ongeveer dezelfde kans op echtscheiding als huwelijken tussen Nederlanders. Dit is ook het geval voor Marokkaanse paren, wanneer er kinderen in het gezin zijn.

Op basis van beperkte gegevens kunnen we voor België stellen dat gemengde huwelijken waarbij één der partners van Marokkaanse of Turkse herkomst is een grotere kans op echtscheiding hebben dan niet-gemengde Marokkaanse of

²²⁰ Het Nederlandse onderzoek beschouwt als tweede generatie enkel die personen van allochtone herkomst die in Nederland geboren zijn.

²²¹ Het Nederlandse onderzoek beschouwt als eerste generatie alle personen van allochtone herkomst die in het land van herkomst geboren zijn. Dus ook diegenen die als jongere of als kind naar Nederland zijn verhuisd.

Turkse paren. Wanneer de partners dezelfde herkomst hebben, blijken migratiehuwelijken kwetsbaarder dan huwelijken tussen personen die in hetzelfde land zijn opgegroeid. Wanneer minstens één der partners van Marokkaanse herkomst is, hebben migratiehuwelijken waarbij de man uit Marokko komt de meeste kans op ontbinding. Anders dan de Nederlandse gegevens is hier de kans op echtscheiding ook groot wanneer de vrouw van Marokko komt. De analyse toont ook aan dat niet alleen herkomst op zich maar ook het opgroeien in verschillende landen en het geslacht van de partner die uit het buitenland komt van invloed zijn op de echtscheidingskansen.

Contextspecifieke factoren

De gevonden variatie in echtscheidingskansen noopten ons de specifieke context waarin personen van Marokkaanse en Turkse herkomst tot echtscheiding komen verder te analyseren. We maken een onderscheid tussen causale condities en interveniërende condities. Causale condities zijn zowel typische aspecten van de huwelijksrelaties als mogelijke directe oorzaken van echtscheiding. Interviërende condities slaan op specifieke omstandigheden, condities die het effectief tot scheiden overgaan vergemakkelijken of bemoeilijken wanneer de causale condities voorhanden zijn. Daarnaast houden we in onze analyse verder rekening met de (anticipatie van de) gevolgen van een echtscheiding.

De moeilijke genderverhoudingen in de Marokkaanse en Turkse culturen krijgen als causale conditie voor echtscheiding veel aandacht in de literatuur. Traditioneel geniet de man in deze culturen veel macht en gezag in de huwelijks- en gezinsrelatie. Deze wordt in de migratie geërodeerd omdat jongens vaak mislukken in hun onderwijs, mannen geen goede positie op de arbeidsmarkt kunnen bemachtigen en in moeilijkheden geraken, terwijl de westerse samenleving eerder partij lijkt te kiezen voor de in haar visie onderdrukte vrouw. Sommige mannen kunnen zich bedreigd voelen door de moderne westerse samenleving en grijpen terug naar radicaler traditioneel gedrag en verzetten zich tegen de emancipatie van hun vrouw en dochters. Zij gebruiken de islam om hun bedreigde dominantie te behouden. Vrouwen daarentegen zijn de islam juist gaan aanwenden om de traditionele mannelijke dominantie in vraag te stellen. De hieruit voortvloeiende moeilijke verhoudingen tussen de geslachten bieden mogelijk een verklaring voor de relatief hoge echtscheidingskansen van Marokkanen en Turken in België.

Bij migratiehuwelijken en gemengde huwelijken worden de moeilijke genderverhoudingen nog meer op de spits gedreven. Het botsen van beschavingen en waarden vertaalt zich hier vaak in een strijd tussen de

geslachten. Veel jongeren van de tweede generatie kiezen voor een partner uit het land van herkomst. Deze huwelijken gaan gepaard met hoge verwachtingen bij beide partners in het huwelijk: het nieuwe land wordt gezien als een mythische bestemming en de immigrerende partner als een keuze voor de authentieke cultuur. Een meisje uit het land van herkomst wordt immers gezien als iemand die niet te verwesterd en vrijgevochten is, een jongen die niet in België is opgegroeid geniet een betere naam dan iemand die er wel is groot geworden. Jongens die hier zijn opgegroeid worden al te vaak geassocieerd met mislukte studies, werkloosheid, drugproblemen en zelfs criminaliteit. De hoge verwachtingen worden echter vaak niet ingelost. De immigrerende partner komt terecht in een onmachtpositie en ondervindt problemen bij het integreren in de nieuwe samenleving. Andere problemen kunnen ontstaan doordat migratiehuwelijken voor een deel gearrangeerd zijn en of met bijbedoelingen worden afgesloten.

Interveniërende condities kunnen de stap naar echtscheiding bemoeilijken. Zo wordt de familie soms ingeschakeld om een partner, vooral de vrouw, te doen afzien van echtscheiding om de eer te redden. Er is ook geen traditie om beroep te doen op externe hulpverlening. Toch doen er zich op dit gebied veranderingen voor. De algemene maatschappelijke veranderingen hebben ook hun invloed op de migrantengemeenschappen. Ook bij hen heeft zich een proces van individualisering doorgezet en zijn mensen beter geïnformeerd dan vroeger waardoor het taboe op echtscheiding is afgenomen. Dat er specifieke drempels blijven bestaan, blijkt onder meer uit het relatief kleine aantal allochtonen dat gebruik maakt van ambulante hulpverlening in tegenstelling tot de belangrijke aanwezigheid van allochtone vrouwen in vluchthuizen. Indien deze vrouwen sneller een beroep hadden kunnen doen op ambulante hulpverlening, had deze ingrijpende hulpverlening in de residentiële sector misschien vermeden kunnen worden.

De juridische complexiteit is een andere belangrijke interveniërende conditie. De moeilijke, dure en langdurige echtscheidingsprocedures, het vallen onder twee verschillende rechtssystemen, die niet op elkaar waren afgestemd en tot onduidelijke rechtssituaties leidden, droegen ertoe bij dat heel wat relatieconflicten nooit tot een goede oplossing kwamen. De hervormingen van de rechtssystemen zowel in België als de landen van herkomst hebben hierin intussen verbeteringen gebracht, al blijft het complexer en moeilijker om uit de echt te scheiden voor Marokkanen en Turken die in België wonen dan voor autochtone Belgen. Vóór de hervormingen was het voor een Marokkaanse man niettemin heel gemakkelijk zijn vrouw te verstoten terwijl het voor een vrouw zeer moeilijk was een echtscheidingsprocedure in gang te zetten. Het is echter

de vraag of (laaggeschoolde) vrouwen voldoende op de hoogte zijn en voldoende steun uit hun omgeving zullen krijgen om van de recente hervormingen in de juridische systemen effectief gebruik te maken. Bij migratiehuwelijken blijven de immigranten in een zeer afhankelijke positie verkeren: ze zijn sociaal erg afhankelijk van hun partner en schoonfamilie, hebben weinig kennis en krijgen moeilijk contact met de buitenwereld. Ook blijven ze financieel en vooral juridisch afhankelijk. Immers, om schijnhuwelijken tegen te gaan is hun verblijfsrecht tenminste voor de eerste jaren na hun huwelijk gebonden aan hun echtelijke status.

De sociale gevolgen van een echtscheiding zijn over het algemeen veel zwaarder voor de vrouwen dan voor de mannen. De reputatie en het statuut van gescheiden vrouwen zijn weinig benijdenswaardig in de Turkse en Marokkaanse culturen. De sociale controle is groot. Ze krijgen in de ogen van de gemeenschap meestal de schuld toegewezen en staan vlug bloot aan allerlei roddels. Contacten met hun echtgenoten blijven na de scheiding meestal conflictueus. Ze krijgen weinig steun bij de opvoeding van de kinderen, waar zijzelf meestal wel de zorg voor dragen terwijl de vaders nalaten hen financieel te steunen hoewel ze daartoe de plicht hebben. De negatieve gevolgen voor de vrouw waren het grootst voor de Marokkanen, zeker vóór de hervormingen van het familierecht. Zij had geen recht op alimentatie omdat een echtscheiding automatisch een einde stelde aan de onderhoudsplicht, en werd financieel benadeeld omdat het Marokkaanse recht uitging van scheiding van goederen en bij het ontbreken van bewijzen goederen als eigendom van de man werden gezien. Veel Marokkaanse en Turkse vrouwen komen na hun scheiding terecht in situaties waarop ze niet voorbereid zijn. Om financiële redenen moeten ze buitenshuis gaan werken en nieuwe verantwoordelijkheden in de buitenwereld opnemen die ze onvoldoende kennen. Verder staan ze alleen voor de opvoeding van hun kinderen.

Er kunnen ook positieve gevolgen zijn. Voor sommige vrouwen betekent de echtscheiding een kantelmoment en komt er een gevoel van opluchting en bevrijding, ze genieten van hun grotere autonomie en maken gebruik van nieuwe kansen. Het is echter niet waarschijnlijk dat voor de meeste vrouwen de positieve aspecten doorwegen op de negatieve.

De juridische context van echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst

Aangezien de meeste Turken /Marokkanen die in België wonen naast de Belgische ook de Turkse/Marokkaanse nationaliteit behouden hebben, vallen zij onder twee rechtssystemen, die van het land waar ze wonen en het Turkse/Marokkaanse rechtssysteem. Dit roept drie belangrijke vragen op: Welke rechter is bevoegd? Welk recht moet hij toepassen? Kan een echtscheiding erkend worden in een ander land dan dat waar ze werd uitgesproken? Het antwoord op deze vragen is te vinden in het internationaal privaatrecht. Voor het ogenblik zijn hiervoor in België twee rechtsbronnen van belang, de Europese Brussel II-bis Verordening van 2003 en het Wetboek Internationaal Privaatrecht van 2004. Wat de vraag betreft welke rechter bevoegd is blijkt dat de Belgische rechter bevoegd is als beide echtgenoten in België wonen, als hun laatste gemeenschappelijke verblijfplaats in België lag, als ze samen het verzoek tot echtscheiding indienen, als de verweerder in België woont, maar ook als beiden de Belgische nationaliteit hebben. Dit belet echter niet dat personen van Marokkaanse en Turkse herkomst, ook al wonen ze in België, in hun land van herkomst kunnen gaan scheiden als ze dat willen.

Bij een echtscheiding in België zal de rechter in het overgrote deel van de gevallen het Belgisch recht toepassen. Dit is het geval wanneer beide echtgenoten in België wonen. In andere gevallen wordt het recht toegepast van het land waar beide echtgenoten wonen of waar ze hun laatste gemeenschappelijke gewone verblijfplaats hadden (mits één van beide er nog woont), dan wel het recht van de gemeenschappelijke nationaliteit. Daarnaast is het wel mogelijk dat wanneer beide echtgenoten dit wensen zij voor het Marokkaanse of Turkse recht kunnen kiezen. Zij moeten dan wel beiden deze nationaliteit bezitten.

Wanneer Marokkaanse of Turkse rechters moeten beslissen over een echtscheiding van partners die in België wonen, zullen zij in de overgrote meerderheid van de gevallen gebruikmaken van het recht van hun eigen land. De vraag stelt zich dan of echtscheidingen die in deze landen werden bekomen ook erkend zullen worden in België. In principe worden Turkse en Marokkaanse echtscheidingen in België erkend zonder enige vorm van gerechtelijke procedure. Er bestaan echter een aantal gronden op basis waarvan de Belgische overheid de echtscheiding niet erkent. Dit is vooral het geval bij eenzijdige verstotingen die in Marokko werden uitgesproken. Volgens de Marokkaanse wetgeving kan een Belgische echtscheiding in Marokko enkel erkend worden via een procedure voor de rechtbank en mag de ontbinding niet in strijd zijn met de

bepalingen van de Mudawwana. Ook in Turkije kan een Belgische echtscheiding enkel via een rechtbank worden erkend en moeten daarbij een aantal voorwaarden zijn vervuld.

Zoals we al vermeldden, hebben er zich de laatste jaren zowel in België als in Turkije en Marokko belangrijke vernieuwingen voorgedaan inzake het familierecht en de wetgeving die het huwelijk en haar ontbinding regelen. In België is het sinds 2007 mogelijk voor beide echtgenoten om op korte tijd een echtscheiding te bekomen op basis van onderlinge toestemming of onherstelbare ontwrichting. Turkije dat reeds een westers geïnspireerde wetgeving had heeft meer gelijkheid voor de partners bij echtscheiding ingevoerd. In Marokko is de wetgeving gemoderniseerd waarbij de polygamie en de verstoting indien niet afgeschaft dan toch heel erg ingeperkt worden. Ook krijgt de vrouw hier hetzelfde initiatiefrecht op scheiding als de man. Wel kent het Marokkaanse recht, in tegenstelling tot het Belgische en Turkse, alleen onderhoudsplicht van de man ten voordele van de vrouw zolang ze gehuwd zijn. Gezien bovendien in België de economisch zwakkere partner bij een echtscheiding meer rechten heeft omdat de verworven goederen, ook die in het buitenland, evenredig moeten worden verdeeld, verdient het te worden afgeraden aan Marokkaanse vrouwen om in Marokko te gaan scheiden.

Pistes voor verder onderzoek

Uit de bibliografie valt op te maken dat we heel wat relevante literatuur hebben opgespoord. We maken echter volgende bedenkingen. Onderzoek naar echtscheiding bij allochtonen in Vlaanderen is erg schaars. Dit geldt zowel voor kwalitatief als kwantitatief onderzoek. Daarom zijn we over de grenzen gaan kijken, hebben we heel wat Nederlands onderzoek bekeken en aandacht geschonken aan andere groepen. Dit wil niet zeggen dat we dit onderzoek zomaar willen generaliseren naar de situatie van Turken en Marokkanen in Vlaanderen. Wel proberen we op deze manier de context te schetsen waarbinnen personen van Turkse en Marokkaanse herkomst geconfronteerd worden met echtscheiding.

Het screenen van bestaande literatuur bevestigt opnieuw de nood aan recent Vlaams onderzoek naar echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst. Zo doet het rapport onder meer verwachten dat de specifieke, veranderende structureel-economische en culturele context van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in ons land een belangrijke impact zal hebben op de mate waarin binnen deze gemeenschappen tot echtscheiding wordt overgegaan. Ethische bezwaren bij de registratie van herkomst, maar ook

wettelijke beperkingen rond privacy (CGKR 2008: 127), zullen er niet vreemd aan zijn dat dit onderscheid naar herkomst in huidige Vlaamse/Belgische echtscheidingsstatistieken niet wordt gemaakt. In deel 2 van dit rapport kunnen we niettemin nieuwe kwantitatieve inzichten presenteren rond echtscheiding en herkomst op basis van Rijksregisterdata uit 2004 die op dat ogenblik beschikbaar zullen worden gesteld door onderzoekers van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Zij doen beroep op de oudste nationaliteit van de personen in het Rijksregister om de populatie van Marokkaanse en Turkse herkomst te kunnen afbakenen (zie ook CGKR: 127). Dit zal niet langer mogelijk zijn wanneer de jongere cohorte de leeftijd voor echtscheiding bereikt heeft, die door wijzigingen in de nationaliteitswetgeving bij geboorte automatisch de Belgische nationaliteit verkrijgt indien beide ouders in België geboren of genaturaliseerd zijn. Het Rijksregister bevat ook informatie over de geboorteplaats van de ouders die bruikbaar zou kunnen zijn om een objectief inzicht te krijgen in de oorsprong van een individu. Deze wordt door de wet echter niet vrijgegeven voor statistisch onderzoek (CGKR:127, Eggerickx, Bahri, Perrin 2006). De beschikbaarheid van kwantitatieve data over echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst komt in de toekomst dus in het gedrang.

De literatuurstudie toont ook de noodzaak aan om het cijfermateriaal rond echtscheiding bij personen van Turkse en Marokkaanse herkomst aan te vullen met kwalitatief onderzoek rond de ervaring van het echtscheidingsproces. Dit zou een correcte interpretatie van de cijfers voorstaan. Het Steunpunt voor Gelijke Kansenbeleid is dan ook gestart met een uitgebreid kwalitatief onderzoek naar de echtscheidingservaring van deze specifieke herkomstgroepen. In navolging van het literatuuronderzoek besteden we daarbij aandacht aan zowel de aanleiding als de gevolgen van echtscheiding, maar ook factoren die de stap naar echtscheiding vergemakkelijken of bemoeilijken blijven niet buiten beschouwing. Opvallend bij de meeste (zij het schaarse) bestaande kwalitatieve onderzoeken is dat men zich uitsluitend gecentreerd heeft op het perspectief van de vrouw. In ons eigen onderzoek willen we ook het perspectief van de man voldoende aandacht geven.

Het strekt voorts tot aanbeveling om ook andere, bestaande kwantitatieve gegevensbronnen, die meer inzicht bieden in de interveniërende condities en gevolgen van echtscheiding, verder uit te bouwen. We denken hierbij aan het cliëntregistratiesysteem Tellus van het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk. Dankzij Tellus beschikken we onder meer over informatie met betrekking tot de mate waarin personen van verschillende herkomst zich aanbieden voor de verschillende vormen van ambulante en residentiële hulpverlening die het CAW

aanbiedt, alsook de inhoud van de problemen waarvoor ze zich melden en de burgerlijke staat van deze personen. De registratie van dergelijke cliëntgegevens door de CAW's is sinds 2003 wettelijk verplicht. Ondertussen zijn al heel wat van deze gegevens op goede wijze geregistreerd. Toch zou er verder gewerkt moeten worden aan een betere, correctere en vollediger registratie van de cliëntinformatie opdat de Tellus databank zijn volle potentieel zou kunnen inlossen. Het management van de CAW's onderkent het belang van een volledige en juiste registratie, maar onderstreept tegelijk de soms moeilijke inpassing ervan in het huidige werkschema van zijn medewerkers.

Bibliografie

- Abd Al-Ati, H. (1995). The family structure in Islam. American Trust Publications, Planfield, IN.
- Abdeljouad R. & A. Hmidou (2008). Implication des conflits de loi et de compétence, 16. Gepubliceerd op http://www.eipa.eu/modules/EuroMedJustice/Conferences/Marrakech_11Dec06/Reports/Report%20Presentation%20Delgation%20marocaine.pdf, laatst geconsulteerd op 15 januari 2008.
- ADDE (Association pour le Droit des Etrangers) (2005). Praktische gids van buitenlands familierecht : het nieuwe Marokkaanse familiewetboek ; overzicht van het Turks en Algerijns recht. Uitgegeven met de ondersteuning van het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen, Brussel: 180 p.
- ADSEI (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie) (2008). Bevolking en Huishoudens. Huwelijken en echtscheidingen. ADSEI, Brussel: 274 p.
- Ahmed, L. (1992). Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate. Yale University Press, New Haven, CT.
- Akpinar, A. (1998). Male's honour and female's shame: gender and ethnic identity constructions among Turkish divorcees in the migration. Uppsala.
- Aydin, H. & Z. Gülçat (2001). Turkey. In: R.T. Francoeur (Red.), The International Encyclopedia of Sexuality. Volume I-IV 1997-2001. Continuum, New York.
- Babazia, N. & J. Perneel (reds.) (2003). Huwelijk en echtscheiding. Vragen en antwoorden met betrekking tot huwelijksrecht in Marokko en België. Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen, Brussel: 48 p.
- Babazia, N., Perneel, J. & K. Aznag (reds.) (2005). Huwelijk en echtscheiding. Vragen en antwoorden met betrekking tot huwelijksrecht in Marokko en België. Met de veranderingen van de nieuwe Marokkaanse familiewetgeving van 2004. Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen, Brussel: 48 p.
- Badawi, G. (1976). The Status of Women in Islam. Muslim Student's Association, Indianapolis.
- Bartels, E. (1993). Eén dochter is beter dan duizend zonen. Arabische vrouwen, symbolen en machtsverhoudingen tussen de sexen. Jan van Arkel: Utrecht.
- Beke, D. (2002). Marokkaans familierecht. Knelpunten voor de Belgische jurist. In: Gandaius. Actueel VII, Story-scientia.
- Belamri, A. & J.-Y. Carlier (1998). Overzicht van Rechtspraak. In: M.-C. Foblets (red.), Marokkaanse migrantenvrouwen in gezinsgeschillen: wat zijn passende juridische oplossingen? Maklu, Antwerpen – Apeldoorn: 105-151.
- Berger, M.S. (2004). Ars aequi Wetseditie.
- Boele-Woelki, K., Braat, B., Sumner, I. (2003). European family law in action. Intersentia, Antwerpen: 495 p.

- Booth, A. & Edwards, J.N. (1985). Age at Marriage and Marital Instability. In: *Journal of Marriage and the Family*, 47 (1): 67-75.
- Bouckaert, F. (2007). Rechtskeuze in het Wetboek van Internationaal Privaatrecht met betrekking tot persoonsgebonden materies, familiaal vermogensrecht en erfrecht. In: Castelein, C., Verbeke, A. en Weyts, L. (reds.), *Notariële clausules. Liber Amicorum Johan Verstraete*. Intersentia, Antwerpen: 541 e.v.
- Boudahrain, A. (2003). *Droit Judiciaire Privé au Maroc*. Al Madariss, Casablanca. Zie ook
- Bouddount, S. (2006). Marokkaanse rechtspraktijk inzake de erkenning van in Nederland uitgesproken echtscheidingen. MR.
- Bouman, A.-M. (2004). Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw. In: *Bevolkingstrends*, 2e kwartaal: 67-74.
- Bulckens R., Mortelmans D., Casman M.T. & C. Simaÿs (2007). *Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat?* Luc Pire, Brussel.
- Burgess-Proctor, A. (2006). Intersections of race, class, gender and crime: future directions of feminist criminology. In: *Feminist Criminology*, 1 (1): 27-47.
- Caestecker, F (2005). *Huwelijksmigratie, een zaak voor de overheid?* Leuven : Acco.
- Çakir, R (1992). *La Mobilisation Islamique en Turquie*. In : *Esprit*, augustus-september : 130-42
- Casman, H. (2007). *Nieuw echtscheidingsrecht. Toelichting voor de notariële praktijk*. Notarieel en fiscaal maandblad: 277-294.
- Cassan, F., Mazuy, M. & F. Clanché (2005), *Refaire sa vie en couple est plus fréquent pour les hommes*. In : C. Lefèvre & A. Filhon, *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: Les Cahiers de l'INED, 156: 223-234
- CBS (2003). *Allochtonen in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen: 180 p.
- CGKR (Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding) (2008). *Migraties en migrantenpopulaties in België. Statistisch en demografisch verslag 2007*. CGKR, Brussel: 170 p.
- Chang, J. (2004), *Self-reported reasons for divorce and correlates of psychological well-being among divorced Korean Immigrant women*. In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 40 (1/2): 111-128.
- Cliquet, R. (2003), *Major trends affecting families in the new millennium: Western Europe and North America, Background Document*, Division for Social Policy and Development, United Nations, New York.
- Clycq, N. & I. Lodewyck (2004), *Huwelijksdynamiek in allochtone gemeenschappen in relatie tot faciliterende factoren met betrekking tot intra-familiaal geweld*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA-LUC, Antwerpen, 85 p.

- Coene, G. (2005a) Vrouwen slaan hun vleugels uit. Een inleiding op het thema gender en migratie. In: Verslagen van het RUG-Centrum voor Genderstudies 14, Centrum voor Genderstudies, UGent.
- Coene, G. (2005b) Als schijn bedriegt? Culturele, juridische en politieke normativiteit inzake huwelijksmigratie. In: F. Caestecker (red.), *Huwelijksmigratie, een zaak voor de overheid?* Leuven, Acco: 61-68.
- Collins, P.H. (1991) *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. Routledge, New York/Londen.
- Collins, P.H. (2000) *Black Feminist Thought* (2nd ed.). Routledge, New York/Londen.
- Colpin, H., Vandemeulebroecke, L. & A. De Munter (2000). Opvoeding in éénoudergezinnen. Een overzicht van de onderzoeksliteratuur. In: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, Kinderpsychiatrie en Klinische Kinderpsychologie*, 25(1): 31-44.
- Corijn, M. (1999), *Echtscheiding in Vlaanderen*. In: *Bevolking en Gezin*, 28(1): 59-89.
- Corijn, M. (2005a). *Echtscheidingen in België: met of zonder kinderen*. CBGS-Sitemap, Uit het onderzoek, 17 oktober 2005.
- Corijn, M. (2005b). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. CBGS-werkdocument 2005/5. CBGS, Brussel: 112 p.
- Corijn, M. (2006a). *Ze leefden lang (en gelukkig) samen en... scheidden dan*. CBGS-Sitemap, Bijdragen onderzoek, 14 februari 2006.
- Corijn, M. (2006b). *Een toenemend aantal echtscheidingen: naar een veralgemening of eigen aan bepaalde groepen?* CBGS-Sitemap, Uit het onderzoek, 16 februari 2006.
- Corijn, M & E. Lodewijckx (in voorbereiding). *Echtscheiding en leefvorm na echtscheiding in het Vlaamse Gewest: verschillen naar herkomst. Een analyse op basis van Rijks-registergegevens voor volwassenen en kinderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-rapport.
- Council of Europe (2002) *Recent demographic developments in Europe*. 2002. Council of Europe Publishing, Straatsburg: 124 p.
- Council of Europe (2004) *Evolution démographique récente en Europe*. 2004. Council of Europe Publishing, Straatsburg.
- Courbage, Y. (2002), *Immigration and Integration of Migrants from Maghreb in some European Countries – Challenges for Future Research*. In: I. Söderling (ed.) *Demographic and Cultural Specificity and Integration of Migrants*. 2nd Workshop organized by the Population Research Institute (Finland) in Cooperation with the Network for Integrated European Population Studies (NIEPS), Helsinki, 21-23 March 2002. Population Research Institute/Vaestolitto Working Papers E/16. Helsinki.
- Darvishpour, M (1999), *Intensified gender conflicts with Iranian families in Sweden*. In: *Nora, Nordic Journal of Women's Studies*, 7(1): 20-33.

- Deckerck, Ch. (2007). Secundair huwelijksvermogensstelsel. In: Pintens, W. & Dumongh, J. (reds.), *Patrimonium 2007*. Intersentia, Antwerpen.
- De Laet, K. (2004). De erkenning van vreemde echtscheidingen in Europese en islamitische landen. In: *Cahiers. Larcier, Antwerpen – Brussel – Gent*.
- De Ley, H. (2007), Moslims in de Europese, i.c. Belgische, lekenstaat. Gepubliceerd op http://www.flwi.ugent.be/cie/RUG/deley30_1.htm, laatst geconsulteerd op 18 juli 2007.
- Delfos, M. (2006), *Weekendvaders? Wie kent vaders?* SWP, Amsterdam
- De Ruyck, V. & J. Erauw (2006). De echtscheiding. In: Erauw, J., Clijmans, C., De Ruyck, V., Jansegers, K., Roox, K., Treast, M., Van Houtte, H., Verhellen, J. & P. Wautelet, *Overzicht rechtspraak: internationaal privaatrecht en nationaliteitsrecht 1998-2006*, *TPR*: 1484-1490.
- De Swaan, A. (2006). *De botsing der beschavingen – en de strijd der geslachten*. Ger Guijs, Rotterdam: 40 p.
- Du Mongh, J. (2007). De nieuwe echtscheidingswet: over de begrippen fout, behoefte en huwelijksvoordelen. In: Senaeve, P. (red.), *Themis school voor postacademische juridische vorming*. 43. Personen- en familierecht. Die Keure, Brugge, Die Keure.
- Duquet, N., Glorieux, I., Laurijssen, I. & Y. Van Dorsselaer (2006). Wit krijgt schrijft beter. *Schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld*. Garant, Antwerpen: 106 p.
- Dykstra, P. & T. Fokkema (2001). Emotionele en sociale eenzaamheid onder gescheiden en gehuwde mannen en vrouwen: de deficiet- en cognitieve benaderingen vergeleken. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 56(4): 177-190.
- Eggerickx, T., Bahri A. & N. Perrin (2006). Internationale migratiebewegingen en allochtone bevolkingsgroepen. *Statistische en demografische gegevens*. Initiatief Charles Ullens. Belgisch Interuniversitair Consortium over Immigratie en Integratie. Met de medewerking van de Koning Boudewijn Stichting: 20 p.
- Eldering, L. & J.A. Born (1994). *Alleenstaande Marokkaanse moeders. Een verkennend onderzoek*. Leiden: Sectie Interculturele Pedagogiek.
- El Harras, M. (2006). Les mutations de la famille au Maroc. In: *Rapport sur le développement humain*: 105-129.
- Entifi, K (2007). Moroccan Women and Gender Inequality in the Workplace. Gepubliceerd op http://www.europeanpwn.net/index.php?article_id=164, laatst geconsulteerd op 21 november 2007.
- Erauw, J. (2006). Artikel 4 Woonplaats en gewone verblijfplaats. In: Erauw, J., Fallon, M., Guldix, E., Meeusen, J., Pertegás Sender, M., Van Houtte, H., Watté, N. & P. Wautelet (eds.), *Het Wetboek internationaal privaatrecht becommentarieerd - Le Code de droit international privé commenté*. Intersentia en Bruylant: Antwerpen – Oxford/Brussel: 19-25.

- Erauw, J., Fallon, M., Guldix, E., Meeusen, J., Pertegás Sender, M., Van Houtte, H., Watté, N. & P. Wautelet (eds.), *Het Wetboek internationaal privaatrecht becommentarieerd - Le Code de droit international privé commenté*. Intersentia en Bruylant: Antwerpen – Oxford/Brussel: 722 p.
- Esposito, J.L. & DeLong-Bas, N. (2001). *Women in Muslim Family Law*. Syracuse University Press, 2 Sub Edition: 27.
- Everett, C.A. (red.) (1988). *Minority and Ethnic Issues in the Divorce Process*. Haworth Press.
- Fischer, T., P. de Graaf & M. Kalmijn (2005). Contact tussen ex-partners na echtscheiding: Can we still be friends? In: *Demos*, 21(5): 33-36.
- Foblets, M.-C. (2006). Het nieuwe Marokkaanse echtscheidingsrecht (2004) en Belgisch internationaal privaatrecht: nieuwe regels en hun weerslag voor Marokkanen in België. In: *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*: 382-402.
- Foblets, M.-C. (2006). Artikel 55 Recht toepasselijk op de echtscheiding en de scheiding van tafel en bed. In: Erauw, J., Fallon, M., Guldix, E., Meeusen, J., Pertegás Sender, M., Van Houtte, H., Watté, N. & P. Wautelet (eds.), *Het Wetboek internationaal privaatrecht becommentarieerd - Le Code de droit international privé commenté*. Intersentia en Bruylant: Antwerpen – Oxford/Brussel: 293-303.
- Foblets, M.-C. & J.-Y. Carlier (2005). *Le Code Marocain de la Famille, Incidences au regard du droit international privé en Europe*. Bruylant, Brussel: 391 p.
- Foblets, M.-C. & M. Loukili (2006). Mariage et divorce dans le nouveau Code marocain de la famille: Quelles implications pour les Marocains en Europe? In: *Rev. crit. DIP*: 521-553.
- FOD Economie (2003) Drie echtscheidingen voor iedere vier huwelijken. Nieuwsflits n°40, 12 juni 2003. (statbel.fgov.be)
- FOD Economie (2004) Vrouwen nemen vaker dan mannen initiatief tot echtscheiding. Nieuwsflits n°54, 12 oktober 2004. (statbel.fgov.be)
- FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg (2006). *De immigratie in België. Aantallen, stromen en arbeidsmarkt. Rapport 2006*. Algemene Directie Werkgelegenheid en Arbeidsmarkt, Brussel.
- FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg (2007). *De immigratie in België. Aantallen, stromen en arbeidsmarkt. Rapport 2007*. Algemene Directie Werkgelegenheid en Arbeidsmarkt, Brussel.
- Fokkema, T. (2001) Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweuding: bieden hertrouw en werk uitkomst? In: *Bevolking en Gezin*, 30(01): 5-29.
- Fokkema, T. & A.C. Liefbroer (1999). Brengt werken echtscheiding dichterbij? De invloed van economische onafhankelijkheid op de echtscheidingskans van vrouwen in de periode 1903-1937. In: *Mens & Maatschappij*, 74(1): 62-81.
- Geets, J. (2006). De kwetsbare socio-economische situatie van Marokkaanse huwelijksmigranten. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), *Aspecten van*

- Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen: 41-58.
- Geets, J., Pauwels, F., Wets, J., Timmerman, C. & M. Lamberts (2006). Nieuwe migranten en de arbeidsmarkt. VIONA, Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, Brussel.
- Gonzalez Beilfuss, C. (2007). Islamic family law in the European union. In: Meeusen, J., Pertegas, M., Straetmans, G. en Swennen, F. (reds.), *International Family Law for the European Union*. Intersentia, Antwerpen: 425 e.v..
- Greenstein (1995). Gender ideology, marital disruption, and the employment of married women. In: *Journal of Marriage and the Family*, 57(25): 31-42.
- Hermans, P. (2002). Marokkanen in de Lage Landen. In: H. Obdeijn, P. De Mas & P. Hermans, *Geschiedenis van Marokko*. Bulaag, Amsterdam: 213-130.
- Heyvaert, A. (2002). *Belgisch internationaal privaatrecht, een inleiding*. Kluwer, Mechelen.
- HIPS (1989). 1983 Turkish Population and Health Survey. Hacettepe University Institute of Population Studies, Ankara.
- Harter, P. (2003). Sahara women relish their rights. BBC-News, 30 oktober 2003. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/3227997.stm>
- Hermans, P. (1994). Opgroeien als Marokkaan in Brussel. *Cultuur en Migratie vzw*, Brussel: 293 p.
- Hermans, P (1999). The expression of guilt by Moroccan adolescents: ethnocentric interpretations by Western teachers and social workers. In: *International Journal of Educational Research*, 31: 303-316.
- Hermans, P (2002) Marokkanen in de Lage Landen. In: H. Obdeijn, P. De Mas & P. Hermans, *Geschiedenis van Marokko*, Amsterdam, Bulaag, 213-230.
- Heyse, P., Pauwels, F., Wets, J. & C. Timmerman (2007). *Liefde kent geen grenzen: Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van huwelijksmigratie vanuit Marokko, Turkije, Oost-Europa en Zuid-Oost Azië*. Universiteit Antwerpen & KULeuven, Februari 2007: 295 p.
- Heyvaert, A. (2002). *Belgisch internationaal privaatrecht, een inleiding*. Kluwer, Mechelen.
- Hooghiemstra, E. (2000) Voor de keuze: Een specifieke of algemene blik op partnerkeuze van migranten. In: *Migrantenstudies*, 16 (4).
- Hooghiemstra, E. (2003). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag.
- hooks, b. (1984) *Feminist Theory: From the Margin to the Center*. South End Press, Boston, MA.
- Ingelbrecht L., Persijn S. & B. Saey (2002), *Zeg het aan niemand dat ik verliefd ben... Een verkennend onderzoek naar relaties en seksualiteitsbeleving bij islamitische meisjes en jonge vrouwen in Vlaanderen*. C.I.E.: 29 p.

- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. & W.E. Baker (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. In: *American Sociological Review*, 65: 19-51.
- Intomart (2002), *Huiselijk geweld onder Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken in Nederland. Aard, omvang en hulpverlening*. Ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoeks- en documentatiecentrum, Hilversum.
- Jacobs, D. (1998) *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)*. Academia Press, Gent: 311 p.
- Jacobs, T. (2002). *Serial monogamy? Stability and exclusivity as ingredients of love*. Paper voor de Divorce Conference, Firenze, 14-15 november 2002.
- Jacqmot, D. (1999). *Kuregem, een wijk als een andere? Over de veelheid aan nationaliteiten in een Brusselse wijk*. In: *Opbouwwerk Brussel*, 65: 20-24.
- Jansen, Y-O (2007). *Muslim Brides and the Ghost of the Shari'a: Have the Recent Law Reforms in Egypt, Tunisia and Morocco Improved Women's Position in Marriage and Divorce, and Can Religious Moderates Bring Reform and Make it Stick?* In: *Northwestern University Journal of International Human Rights*, Vol 5 (2).
- Janssen, J.P.G. (2001). *Partnerselectie, heterogamie en echtscheiding*. In: *Sociale Wetenschappen*, 44(2): 53-68.
- Janssen, J.P.G. (2003). *Twee geloven op één kussen... Tegenpolen trekken echtscheiding aan*. In: *Demos*, 19: 7p.
- Jones, G.W. (1997). *Modernization and Divorce: Contrasting Trends in Islamic Southeast Asia and the West*. In: *Population and Development Review* 23: 95-114.
- Kadiri, N., Moussaid, A. & A. Tirraf (2001) *Morocco*. In: R.T. Francoeur (Red.), *The International Encyclopedia of Sexuality*. Volume I-IV 1997-2001. Continuum, New York.
- Kalmijn, M. (2005). *The effects of divorce on men's employment and social security histories*. In: *European Journal of Population*, 21: 347-366.
- Kalmijn, M., de Graaf, P.M. & A.-R. Poortman (2004). *Interactions between cultural and economic determinants of divorce in the Netherlands*. In: *Journal of Marriage and the Family*, 66(1): 75-83.
- Kalmijn, M. & W.J.G. Uunk (2007). *Regional Value Differences in Europe and the Social Consequences of Divorce: A Test of the Stigmatization Hypothesis*. In: *Social Science Research*, 36: 447-468.
- Kandiyoti, D.A. (1987). *Emancipated but unliberated? Reflections on the Turkish case*. In: *Feminist Studies* 13 (2): 317-318.

- Kandiyoti, D. A. (2003). Multiplicity and Its Discontents. Feminist Narratives of Transnational Belonging. In: *Genders*, 37.
- Karakaya, S., Babazia, N., & J. Perneel (reds.) (2006). *Huwelijk, gezinshereniging & echtscheiding. Vragen & antwoorden m.b.t. familierecht in België en Turkije*. Steunpunt Allochtone Meisjes en Vrouwen, Brussel, 84 p.
- Kempson, E., Bryson, A., Rowlingson, K. (1994). *Hard Times? How poor families make ends meet*. London: PSI, 305 p.
- Keuzenkamp, S. & A. Merens (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. SCP, Den Haag, 315 p.
- KHLIM (2005). *Partnerkeuze bij allochtone jongeren. Resultaten van de vragenlijst*.
- Koçtürk, T. (1992). *A Matter of Honour. Experiences of Turkish Women Immigrants*. Zed Books, London/New Jersey.
- Kruger, T. & J. Verhellen (2006). De erkenning in België van buitenlandse familierechterlijke akten. In: *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*: 278-285.
- Krzeslo, E. & M. Hamzaoui (2006). *Valstrikken en hinderpalen bij de tewerkstelling van vrouwelijke nieuwkomers. Onderzoek bij een groep vrouwen afkomstig van verschillende landen. Een praktijkevaluatie*. Sociologisch Centrum voor arbeid, tewerkstelling en opleiding, ULB, Brussel, 90 p.
- Lesthaeghe, R. (1983). A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. In: *Population and Development Review*, 9(3): 411-453.
- Lesthaeghe, R. (2000). *Communities and generations. Turkish and Moroccan populations in Belgium*. VUBPress, Brussel, 342 p.
- Lesthaeghe, R. & Surkyn, J. (1994). *Turkse en Marokkaanse vrouwen in België: gezinsvorming en waarden bij de generatiewisseling*. Working Paper 1994-2. Centrum voor Sociologie, VUB, Brussel, 21 p.
- Lesthaeghe, R. & D.J. van de Kaa (1986). Twee demografische transitie's? In: Lesthaeghe, R. en van de Kaa, D.J. (ed.). *Bevolking: groei en krimp*. Van Loghum Slaterus, Deventer: 9-24.
- Lievens, J. (1997). Kenmerken van gezinsvormende migratie. In: R. Lesthaeghe (red.), *Diversiteit in sociale verandering. Turkse en Marokkaanse vrouwen in België*. VUBPress, Brussel: 73-104.
- Lievens, J. (1999), *Family-Forming Migration from Turkey and Morocco in Belgium. The demand for marriage partners from the countries of origin*. In: *International Migration Review*, 33(3): 717-744.
- Lievens, J. (2001), *Partner Selection and Divorce in Ethnic Minorities*. Poster op de 24ste General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, Salvador, Brazilië, 18-24 augustus 2001.
- Ligue Démocratique pour les Droits des Femmes (2005). *Rapport Annuel sur l'application du code de la famille. Maroc*. 21 mei 2005.

- Lodewijckx, E. (1995) Changes in Family Formation among Turkish and Moroccan Women in Belgium. In: *Genus* 51(3-4): 205-227
- Lodewijckx, E. (2001). Huishoudens in België. Een ontsluiting van rijksregistergegevens. CBGS-werkdocument, 2001/4, 44P.
- Lodewijckx, E. (2005) Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens. CBGS-Werkdocument 2005/7. Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie, Brussel: 111 p.
- Lodewijckx, E., Page, H. & R.C. Schoenmaeckers (1997). Turkse en Marokkaanse gezinnen in verandering: De nuptialiteits- en vruchtbaarheidstransities. In: R. Lesthaeghe (red.) *Diversiteit in Sociale Verandering. Turkse en Marokkaanse Vrouwen in België*. VUBPress, Brussel: 105-137.
- Lodewyckx, I., Geets, J., C. Timmerman (reds) (2006). Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen, 122 p.
- Lodewyckx, I. & R. Marynissen (2006) Marokkaanse huwelijksmigratie in cijfers. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), *Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht*. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen: 19-40.
- Loobuyck, P. (2006). De sociale dynamiek van huwelijksmigratie bij etnische minderheden in West-Europa. In: F. Caestecker, *Huwelijksmigratie, een zaak voor de overheid?* Acco, Leuven: 23-35.
- Luyckx, K. (2000). Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen. *Minderheden in de Samenleving*, Acco, Leuven: 198 p.
- Manting, D. & J.A. Loeve (2004) Economic circumstances and union dissolution of couples in the 1990's in the Netherlands. Working Paper, CBS, Voorburg.
- Martens, A., Ouali, N., Van de Maele, M., Vertommen, S., Dryon, P. & H. Verhoeven (2005). Etnische Discriminatie op de Arbeidsmarkt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Centre de Sociologie du Travail, de l'emploi et de la formation/ Afdeling Arbeids- en Organisationsociologie, Institut de Sociologie/Departement Sociologie, ULB/ KULeuven.
- Marquet, J. (2007) Contractualisering van de huwelijksbanden: Van huwen uit liefde tot scheiden uit verloren liefde. In: Bulckens R., Mortelmans D., Casman M.T. & C. Simaÿs, *Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat?* Luc Pire, Brussel.
- Marx, I., De Maesschalck, V. & N. Mussche (2002) De fictie van de migratiestop: Europa's nieuwe migratieregimes. *Berichten*. UFSIA, Antwerpen, Centrum voor Sociaal Beleid, december, 24 p.
- Masid, N. (2002). Islam working against women in Morocco. Paper voorgesteld op het 17de Middle East history and theory conference. Centre for Middle Eastern Studies, The University of Chicago, 10 mei 2002.

- Matthijs, K. (1990) Echtscheiding als sociaal proces. Een onderzoek in Vlaanderen. Sociologisch onderzoeksinstituut, Leuven.
- Matthijs, K. (2000) Vernieuwingsdrang, bindingsangst en statusstrijd in de postmoderne private ruimte. In: R. Burggraeve, Het huwelijk, UPL, Leuven: 104-122.
- Matthijs, K. (2007) De verrassende actualiteit van het klassieke gezin. In: Bulckens R., Mortelmans D., Casman M.T. & C. Simaÿs, Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat? Luc Pire, Brussel.
- McManus, P.A. & T.A. DiPrete (2001). Losers and winners: the financial consequences of separation and divorce for men. In: *American Sociological Review*, 66: 246-268.
- Meeusen, J., Pertegas, M., Straetmans, G. en Swennen, F. (reds.) (2007). *International Family Law for the European Union*. Intersentia, Antwerpen.
- Meulders-Klein, M.T. (2004). La place des "accords" dans le règlement des conflits familiaux. In: J. van Compernelle, *Mélanges*. Bruylant, Brussel: 409 e.v.
- Mindel, C. H., Habenstein, R. W. & W. Roosevelt (1998). *Ethnic families in America: patterns and variations*. Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey: 518 p.
- Mortelmans, D., Ghysels, J., Coertjens, L., ea. (2007). Een kwalitatieve studie naar de beleving van social-economische gevolgen van echtscheiding en coping-strategieën. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 168 p.
- Nan, P.M. (2003). Single Mothers in Malaysia: The Interlocking Systems of Domination. In: *Writing for a Real World (WRW)*, 2003-2004: 145-162.
- Neff, J., Gilbert, K. & S. Hoppe (1991). Divorce likelihood among Anglos and Mexican Americans. In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 15 (1/2): 75-98.
- NVR (2002). *Gezinshereniging... Welke prijs betaalt de vrouw? Verslag van het colloquium van 14 maart 2002*. Nederlandstalige Vrouwenraad, Brussel: 40 p.
- Nydell, M.K. (2001) *De Arabische cultuur leren kennen en begrijpen*. Uitgeverij Delta, Aartselaar.
- Okkerse, L. & A. Termote (2004) *Hoe vreemd is vreemd op de arbeidsmarkt? Over de allochtone arbeidskrachten in België*. Statistische studie nr 111. Algemene directie statistiek en economische informatie, Brussel, 44p.
- Orobio de Castro, I. (2003), Hoeksteen des aanstoets? Marokkaanse en Turkse huwelijksmigratie. In: Kohlmann, C., Kraus, S. & I. Orobio de Castro, *Vrouwen in het migratiebeleid*, E-QUALITY, Den Haag: 59-74.
- Pazmany, E. (2004), *Seksualiteitsbeleving en perspectief op man/vrouw relaties bij Marokkaanse migrantenvrouwen*. Literatuurstudie en interviews in het kader van een cultuur sensitieve seksuele psychologie. Licentiaatsthesis KULeuven, Faculteit geneeskunde, Familiale en Seksuologische Wetenschappen, Leuven: 154 p.

- Peleman, K (2002), The Impact of Residential Segregation on Participation in Associations: The Case of Moroccan Women in Belgium. In: *Urban Studies*, 39(4): 727-747.
- Pels, T. (2000). Muslim Families from Morocco in the Netherlands: Gender Dynamics and Fathers' Roles in a Context of Change. In: *Current Sociology*, 48(4): 75-93.
- Perneel, J. (2006). Veranderingen in de Moudawana: meer dan een juridisch discours. Informatie- en sensibiliseringsstrategieën van het Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), *Aspecten van Marokkaanse huwelijks-migratie en Marokkaans familierecht*. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen: 111-122.
- Pertegás Sender, M. (2005) La responsabilité parentale, l'enlèvement d'enfants et les obligations alimentaires. In: P. WAUTELET (ed.), *Actualités du contentieux familial international*. Larcier, Brussel: 185-218.
- Phalet, K. & C. Van Praag (2004), *Moslim in Nederland: een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen: samenvatting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-onderzoeksrapport; 2004-9).
- Piers, A., Halkes C. & P. van der Veen. (2004). *Single Moeder Survival Kit*. Uitgeverij Kosmos/Z&K, Utrecht
- Pijpen, C. (2002). Interview met Patrick Deboosere en Johan Surkyn, onderzoeks-assistenten demografie VUB. In: *UVV-info*, mei-juni 2002: 4-13.
- Poortman, A. (2000). Sex differences in the economic consequences of separation: a panel study of the Netherlands. In: *European Sociological Review*, 16: 367-383.
- Poortman, A. & M. Kalmijn (2002). Women's labour market position and divorce in the Netherlands. Evaluating Economic Interpretations of the Work Effect. In: *European Journal of Population*, 18: 175-202.
- PRIC Limburg/Vlaams Brabant (1999). *Allochtone vrouwen op zoek naar goede hulp-verlening*. In: Noega, tijdschrift van de directie welzijn van het Limburgs Provinciebestuur, december 1999 (79).
- Raeymaeckers, P., Snoeckx, L. & D. Mortelmans (2007). Marriage and divorce in Belgium. The influence of professional, educational and financial resources on the risk on marriage dissolution. In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 46(1/2): 151-174.
- Renchon, J.L. (2000). Vers un divorce non judiciaire? In: *Le service notarial: Réflexions critiques et prospectives*. Colloque en hommage à Michel Grégoire, Bruylant, Brussel.
- Renchon, J.L. (2004). Le juge et l'humanisation de la procédure en divorce. In: J. van Compernelle, *Mélanges*. Bruylant, Brussel.
- Reniers, G. (2000). On the Selectivity and International Dynamics of Labour Migration Processes: An Analysis of Turkish and Moroccan Migration to Belgium. In: R. Lesthaeghe (red.) *Communities and Generations. Turkish and Moroccan Populations in Belgium*. VUB Press, Brussel: 59-94.

- Reniers, G. (2001). The Post-Migration Survival of Traditional Marriage Patterns: Consanguineous Marriages among Turks and Moroccans in Belgium. In: *Journal of Comparative Family Studies*, 32: 21-45.
- Rigaux, F. & M. Fallon (2005). *Droit international privé*. Larcier, Brussel .
- Roy, O. (1992). L'Echec de l'Islam Politique. In : *Esprit*, augustus-september : 106-129.
- Rumpf, C. & H. Odendahl (X). Türkei. In: Bergmann, H., Ferid, M., Henrich, D. & J. RIECK (reds.), *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht mit Staatsangehörigkeits-recht*. Frankfurt am Main, Verl. Für Standesamtswesen.
- Savaya, R. & O. Cohen (1998). A qualitative cum quantitative approach to construct definition in a minority population : Reasons for divorce among Israeli Arab women. In: *Journal of Sociology and Social Welfare*, 25(4): 157-179.
- Schoenmaeckers, R.C., Lodewijckx E. & S. Gadeyne (1999). Marriages and Fertility among Turkish and Moroccan Women in Belgium: Results from Census Data. In: *International Migration Review*, 33 (4): 901-928.
- Segaert, A. & H.J. Page (1995). Voorkeuren m.b.t. gezinsgrootte en –samenstelling bij Turkse en Marokkaanse vrouwen. Working Paper 1995-1. Vakgroep Bevolkingswetenschappen, UG, Gent.
- Senaeve, P. (2007). De wet van 27 april 2007 tot hervorming van het echtscheidingsrecht. Deel I. De echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting. In: *Tijdschrift voor Familierecht*.
- Serrien, L. (red.) (2005) *CAW jaarboek 2005*. Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, Berchem: 101 p.
- Sfeir, K.A. (2005). *Droit international privé comparé*, Tome II, Beiroet, Sader.
- Simon, R. (2002). Revisiting the relationships among gender, marital status and mental health. In: *American Journal of Sociology*, 107 (4): 1065-1096.
- SIS (1995). *Divorce Statistics 1993*. State Institute of Statistics, Prime Ministry, Republic of Turkey, Ankara.
- Snel, E., Engbersen, G.B.M. & A. Leerkes (2004). Voorbij landsgrenzen: Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie? *Sociologische Gids*, 51(2): 75-100.
- Snoeckx, L., Dronkers, J., Mortelmans, D. & P. Raeymaeckers (2007). Cross-regional divorce risks in Belgium. Paper voorgesteld op de Dag van de Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 31 mei 2007.
- Snoeckx, L., Raeymaeckers, P. & D. Mortelmans (2006). Relationele kenmerken en echtscheiding in België. Een analyse op basis van de Panel Studie van Belgische Huishoudens. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 27(2): 157-177.
- Sterckx, L. & C. Bouw (2005). *Liefde op maat. Partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (2005). Persbericht: Uitgeburgerd: één op vijf thuislozen is allochtoon. Berchem, 24 mei 2005.
- STO (2001). Eerwraak en de positie van Turkse vrouwen. Steunpunt Minderheden Overijssel, Almelo: 53p.
- Storme, H. (2006). Artikel 25 Gronden voor weigering van de erkenning of de uitvoerbaarverklaring. In: Erauw, J., Fallon, M., Guldix, E., Meeusen, J., Pertegás Sender, M., Van Houtte, H., Watté, N. & P. Wautelet (reds.), *Het Wetboek internationaal privaatrecht becommentarieerd - Le Code de droit international privé commenté*, Intersentia en Bruylant: Antwerpen – Oxford/Brussel: 136-148.
- Swennen, F. & Aps, F. (2007-2008). De echtscheidingswet 2007. In: R.W.: 555 e.v.
- Surkyn, J. & Reniers, G. (1997). Selecte gezelschappen: over de migratiegeschiedenis en de interne dynamiek van de migratieprocessen. In: Lesthaeghe, R. (red.), *Diversiteit in Sociale Verandering. Turkse en Marokkaanse vrouwen in België*, VUBPress, Brussel: 41-72.
- Tabutin, D., Schoumaker, B. (2005). La démographie du monde arabe et du Moyen-Orient des années 1950 aux années 2000. Synthèse des changements et bilan statistique. In: *Population*, 60 (5-6): 611-724.
- Talhaoui, F. (2005), De nieuwe Marokkaanse familiewetgeving: de Moudawana gedesacraliseerd, de Shari'a dichter bij de moderniteit en gendergelijkheid. In: *Samenleving en Politiek*, 12(2): 40-47.
- Talhaoui, F. (2006). De nieuwe Marokkaanse familiewetgeving: van de ketenen van de Moudawana naar meer gelijkheid tussen man en vrouw in het gezin? In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), *Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht*. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen.
- Tekinalp, G., Nomer, E. 1 A. Odman (2001). Turkey. In: X., *International Encyclopaedia of Laws*, Kluwer.
- Terhell, L., M. Broese van Groenou en T. van Tilburg (2001). Verschillen in het steun-netwerk en de sociale participatie van gescheiden mannen en vrouwen. In: *Sociale Wetenschappen*, 44: 93-114.
- Timmerman, C. (1994). Jeunes filles de Turquie. Vie familiale et instruction scolaire. In: Bensalah, N. (red.) *Familles Turques et Maghrébines Aujourd'hui. Evolution dans les Espaces d'Herkomst et d'Immigration*. Academia, Louvain-la-Neuve : 175-187.
- Timmerman, C. (2000a). Muslim Women and Nationalism: The Power of the Image. In: *Current Sociology*, 48(4): 15-27.
- Timmerman, C. (2000b). Creativiteit binnen conformisme: huwelijksregelingen van Turkse migrantenmeisjes. In: K. Luyckx (red.) *Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen*. Minderheden in de Samenleving, Acco, Leuven: 117-138 p.
- Timmerman, C. (2006a). De man-vrouwdynamiek in de context van de Marokkaanse huwelijksmigratie. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds),

- Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen: 5-17.
- Timmerman, C. (2006b). Gender Dynamics in the context of Turkish Marriage Migration: The Case of Belgium. In: *Turkish Studies*, 7(1): 125-143.
- Timmerman, C. & K. Vanderheyden (2005). Turkish and Moroccan newcomers in Flanders. In: H. De Smedt, L. Goossens & C. Timmerman (reds), *Unexpected Approaches to the Global Society*. OASes – monografie. Garant, Leuven-apeldoorn: 87-104.
- Timmerman, C., Vanderheyden, K., Ben Abdeljelil, Y. & J. Geets (2000). Marokkaanse en Turkse nieuwkomers in Vlaanderen. Onderzoeksgroep Armoede, Sociale Uitsluiting en Stad. Oases-Ufsia, Antwerpen.
- Timmerman, C., E. Vanderwaeren & M. Crul (2003). The Second Generation in Belgium. In: *International Migration Review* 37(4): 1065-1090.
- Topçuoglu, H. (1997). Various Society and Culture Types and Reasons of Divorce. Prime Ministry of Family Research Society, *Articles on Family*, 4: 329-345.
- Tremmery, J. (2007). De nieuwe echtscheidingswet. Wet van 12 april 2007. Maklu, Antwerpen
- Uunk, W. (2004). The Economic Consequences of Divorce for Women in the European Union: The Impact of Welfare State Arrangements. In: *European Journal of Population*, 20: 251-285.
- Van Craen, M., Vancluysen K. & J. Ackaert (2007). Voorbij wij en zij? De social culturele afstand tussen autochtonen en allochtonen tegen de meetlat. Vanden Broele, Brugge.
- Van Damme, M., Kalmijn, M. & W. Uunk (2005). The Labour Supply of Separated Women: The Impact of Individual and Institutional Factors. Paper voorgesteld op de Workshop on the Economic Consequences of Divorce, Keulen, oktober 2005.
- Van Damme, M., Uunk, W. & M. Kalmijn (2007). Work or welfare? The long-term economic consequences of divorce for British and German women. Paper voorgesteld op de Dag van de Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 31 mei 2007.
- Van de Kaa, D.J. (1994). The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G.C.N. Beets et al. (reds.), *Population and Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and other Current Issues*. Swets and Zeitlinger, Lisse.
- Van den Berghe, G. (2001). Van vechtscheiding tot echt scheiding. In: *De Financieel Economische Tijd*, 4 augustus 2001.
- Van den Broeck, O.L. (2002). *De Islam in België. Bedreiging of verrijking?* Antwerpen: Manteau/Standaard Uitgeverij.
- Van Den Eeckhout, V. (1998). *Huwelijk en echtscheiding in het Belgische conflictenrecht, Een analyse vanuit de invalshoek van de nationaliteitsgemengde partnerverhouding*. Intersentia, Antwerpen.

- Van der Heyden, K. (2006). Echtelijke problemen bij Marokkaanse vrouwen, een kwalitatief onderzoek. In: Lodewyckx, I. & J. Geets (reds), Aspecten van Marokkaanse huwelijksmigratie en Marokkaans familierecht. Steunpunt Gelijke Kansen Beleid, Antwerpen: 71-110.
- Van der Velden, F.J.A. (2005). Het nieuwe Marokkaanse Wetboek van Familierecht; een schets. NIPR.
- Van der Velden, F.J.A. (2007). Het nieuwe Turkse Burgerlijke wetboek. In: F. Ibili & F.J.A. van der Velden (reds.) Vertaling in de Nederlandse taal van het Turks Burgerlijk Wetboek. Vrije Universiteit, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Amsterdam: 2.
- Van Gyssel, A. (2007). Les effets alimentaires. In: La réforme du divorce. Première analyse de la loi du 27 avril 2007. ULg., Unité de droit familial, 14 juni 2007.
- Vanhee, T. (2002). De opvoeding in Marokkaanse gezinnen: het éénoudergezin. Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, onderzoekscentrum voor gezinswetenschappen, Leuven.
- Vanhove, T. & K. Matthijs (2002). The socio-demographic evolution of divorce and remarriage in Belgium. Ongepubliceerde paper gepresenteerd op 'Divorce in cross-national perspective: a european research network'. Firenze, 14-15 November 2002.
- Van Huis M. & L. Steenhof (2003). Echtscheidingskans van allochtonen: specifieke groepen. Bevolkingstrends, 1^e kwartaal: 54-57.
- Van Huis, M. & L. Steenhof (2004a). Echtscheidingskansen van allochtonen in Nederland. In: Bevolking en Gezin, 33(2): 127-154.
- Van Huis, M. & L. Steenhof (2004b). Echtscheidingskansen van allochtonen met of zonder kinderen. In: Bevolkingstrends, 1^e kwartaal 2004, CBS: 30-33.
- Van Huis, M. (2007). Partnerkeuze van allochtonen? Paper voorgesteld op de tweede Nederlandse Demografiedag 2007, Universiteit Utrecht, 9 oktober 2007.
- Van Robaey, B. & I. Perrin (2006). Armoede bij personen van vreemde afkomst becijferd. Deelverslag van 'Armoede bij personen van vreemde herkomst' Oases (UA), Antwerpen, Centre d'études de l'ethnicité et des migrations (ULg), Luik: 25 p.
- Verhellen, J. (1998). Hoofdstuk V, De Echtscheiding. In: Erauw, J., Claeys, M., Lambein, K., Roon, K. & J. Verhellen, Overzicht van rechtspraak: internationaal privaatrecht en nationaliteitsrecht 1993-1998, TPR: 1421-1445.
- Verhellen, J. (2008). Drie jaar Wetboek IPR: een verkennende analyse van vragen uit de praktijk. In: Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht, volume/j2008, themanummer IPR: 19-35.
- Verheyen, W. & D. Mortelmans (2007). Separated women: strain or gain? Paper voorgesteld op de Dag van de Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 31 mei 2007.

- Versluys, L. (2008). *Je rechten in je relatie, bij huwelijk en samenwonen*. EPO vzw, Berchem.
- Verstraete, K. (2007). *Hervorming echtscheidingsrecht. Wet van 27 april betreffende de hervorming van de echtscheiding*. N.J.W.
- Vertommen, S., Martens, A. & N. Ouali (2006). *Topography of Belgian Labour Market. Employment: gender, age and origin*. Belgisch Interuniversitair Consortium over Immigratie en Integratie. Met de medewerking van de Koning Boudewijn Stichting: 204 p.
- Volgy, S.S. (Red.) (1994). *Women and Divorce/Men and Divorce: Gender Differences in Separation, Divorce and Remarriage*. Haworth Press, New York.
- Waite, L.J. & L.A. Lillard (1991), *Children and Marital Disruption*. In: *American Journal of Sociology*, 96(4): 930-953.
- Walzer, S & T.P. Oles (2003). *Accounting for Divorce: Gender and Uncoupling Narratives*. In: *Qualitative Sociology*, 26 (3): 331-349.
- Wauterickx, N. & P. Bracke (2004). *Echtscheiding, attitudes en welbevinden. Een longitudinale studie*. In: D. Mortelmans, M. Casman, R. Doutrelepon (red.), *Elf jaar uit het leven in België: Socio-Economische Analyses op het Gezinsdemografisch Panel PSBH*. Gent: Academia Press.
- Welslau, S. & F. Deven (2003). *De opvoedingssituatie in allochtone éénoudergezinnen. Een verkennend onderzoek*. CBGS-Werkdocument 2003/4, CBGS, Brussel: 141 p.
- Wienese, I. (1995). *Nazmiye en Sultan: verhalen van gescheiden Turkse vrouwen en hun dochters*. Jan van Arkel, Utrecht: 208 p.
- Willems, P. & C. Vanderhoeft (1985). *Samenwonen, huwen en scheiden*. In: *Bevolking en Gezin*, 3: 271-310.
- Wong, R.R. (1995). *Divorce Mediation among Asian Americans: Bargaining in the shadow of diversity*. In: *Family and conciliation courts review*, 33(1): 110-128.
- X. (2005). *Guide Pratique du Code de la Famille*. Publications de l'Association de Diffusion de l'Information Juridique et Judiciaire, Collection des guides pratiques,, Rabat – numéro 6.
- Yalçın, H, Lodewyckx, I, Marynissen, R. & R. Caudenberg (2006) *Verliefd, verloofd... gemigreerd. Een onderzoek naar Turkse huwelijksmigratie in Vlaanderen*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Antwerpen/Hasselt, 230 p.
- Yi, Z., Schultz, T.P., Deming, W. & G. Daman (2002). *Association of Divorce With Socio-Demographic Covariates in China, 1955-1985: Event History Analysis Based on Data Collected in Shanghai, Hebei and Shaanxi*. In: *Demographic Research*, 7(11): 407-432.
- Yilmaz, I. (2003). *Non-recognition of Post-modern Turkish Socio-legal Reality and the Predicament of Women*. In: *British Journal of Middle Eastern Studies*, 30 (1).

Zemni, S., Peene, N. & M. Casier (2006) Studie naar de factoren die de vrijheid van keuze van een echtgenoot beperken, bij bevolkingsgroepen van vreemde afkomst in België. Synthese. Centrum voor Islam in Europa, Universiteit Gent: 13 p.

Zirari, H. (2006). Evolution des conditions de vie des femmes au Maroc. In: Rapport sur le développement humain: 169-189.

